

Свідчення Концтабірника 1930-рр.

Олександр
Канюка

Від
Гужівки
до
Біломор-
Каналу

Науково-дослідне
товариство
Української
термінології

46 Olexander Kaniuka, Minneapolis, Minnesota
Gulag No. 2

OLEXANDER KANIUKA

**FROM HUZHIWKA
TO THE BILOMOR CANAL**

(in Ukrainian)

**A HISTORY ABOUT LIFE
IN RUSSIAN CONCENTRATION CAMPS**

RESEARCH SOCIETY FOR UKRAINIAN TERMINOLOGY, INC.

NEW YORK

1988

ОЛЕКСАНДЕР КАНЮКА

**ВІД ГУЖІВКИ
ДО БІЛОМОР-КАНАЛУ**

СВІДЧЕННЯ КОНЦТАБІРНИКА 1930-их рр.

НАУКОВО-ДОСЛІДНЕ ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ
НЬЮ-ЙОРК

1988

Copyright © 1988 by the Author

Printed in the USA by Computoprint Corporation
335 Clifton Avenue, Clifton, New Jersey 07011
Telephone (201) 473-5071

Сам про себе

Народився я 1910-го року в селі Гужівка на Чернігівщині. Батько мій — Кузьма Іванович Канюка, а мати — Ольга Василівна, з дому Коломієць. На своє життя я почав реагувати, як мені було п'ять років. Як роки мого дитинства, так і юнацтва назавжди залишаться для мене незабутніми і найдорожчими, хоч не завжди вони були рожеві.

Я не пам'ятаю вже так ясно, що було рік-два тому, але що було в моєму дитинстві, юності — пам'ятаю все до найменшої дрібнички. І часто все пережите пересувається перед моїми очима, як на фільмовій стрічці.

1917 рік. Привів мене батько перший раз до школи, де мене й записали: Олександр Канюка. А батько ще додав: "Син козака Чернігівського полку..." "Ні, цього вже нам не треба!" — відповів учитель.

А скільки-то нас мати вчила та нагадувала: "Ти — козак, а Гаврило Хлібник — дворовий, панський. Щоб ви, діти, цього не забули!" — кажучи це до нас, бо я мав ще трьох братів і сестру.

У школі на початках я вчився дуже добре. А потім гірше, і — зовсім погано. Це залежало від нефахового педагогічного підходу і суворих кар. Учитель, колишній фельдфебель царської армії, викличе бувало мене до дошки, грубо — як на солдата — на мене ще малого як закричить, то я перелякаюсь і нічого вже не відповідаю. Якщо ж ти не знаєш, то вчитель бере тебе за обоє уші та б'є лобом об дошку, додаючи до цього: "Он туди дивися, бичок дурний!" Після цього слабкий розум і той зникне надовго. Цей фельдфебель ставив дітей за кару на коліна на 2-3 години. Від такого "навчання" була велика рана в душі і біль серця на все життя. Цей вчитель також прищепив мені таку ідею: Де труднувати в житті пройти лагідністю, роби дорогу силою, чого я й сам тепер не схвалюю. Пам'ятаю, як цей "педагог" приходив у класу з

наганом за халявою. Це були часи революції і сам він був революціонер-комуніст. А коли він несподівано помер, я відчув полегшення, хоч уже добрим учнем після того не став.

Самопізнання

Інколи цей учитель не приходив у класу і тоді його заступала гарна, ще молода художниця Мокрина Карпівна Перепада. Вона читала нам українські думи та історичні пісні. Вона була гарно вбрана та своєю появою розгортала перед нами зовсім інший світ. А ми слухали і переживали зміст дуже сумних оповідань про Мороза-Морозенка: "Та вони ж його не стріляли і не четвертували і не рубали, а тільки з нього молодого живим серце виривали..." "Ой, ой!" — хтось аж вигукнув із дівчат. А Мокрина Карпівна продовжувала з павзами, з відповідною інтонацією і вела нас за собою десь у несходимі простори українського степу. Все, що вона читала, було для нас першим відкриттям, де ми пізнавали, що ми українці, а навколо нас є ще інші народи — сусіди, що хочуть нас витиснути з нашої землі і тільки на нас полкють. "Що на горі мак процвітає, — ой то ж не мак, то орда наступає на наші землі українські християнські...!" На душі, хоч і важко ставало, але це все наповняло новими знаннями і робило нас дорослими.

Українізація шкіл 1918 р.

Одного ранку 1918 року наш учитель приніс у класу велику пачку нових читанок — "Зернятко". (Нам, малим, ще труднувало було зрозуміти символічність цієї назви, хоч і пояснено нам, що це перше зернятко великого посіву українського слова). А Буквар-читанку — російську віддати наказав, щоб нею розпалювати піч. А "Зернятко", особливо дівчатка, пригортали й тиснули до грудей! Але деякі батьки, колишні старі солдати виявили незадоволення: "А што єто будут наших детей учить тепереча "але" та "гей..." Темнота!"

Епідемія тифу

Десь 1920 року занесено в наше село тиф, який забрав багато здорових людей, а між ними й матірину сестру, мою тітку Кулину.

Вона була гарна людина. Її поява в нашій хаті була, як ясна погода після похмурого дня. Кожного разу з кишені рожевотемної юпки витягне було нам, дітям, якогось гостинчика. В самій щоби завжди були свіжі, червонуваті. Я ще був малий, але вже пізнав у її особі красу і щедрість. Померла вона, прохворівши лише дев'ять днів. Це було десь у вересні, пахло васильками і ще якимись квітами. Це, здається, була моя перша в житті трагедія, яку я болісно пережив у своєму ще нерозвиненому почуттями серці. Тоді тиф загостив і до нашої хати.

В його обійми першою впала мати, а за нею і моя сестра Федора. Обидві качалися на ліжку, стогнали та маячили. А батько доглядав їх як лікар. Дуже сердитий, але уважливий до своїх пацієнтів. Багато тоді від того тифу померло в Гужівці людей. Чим здоровіша людина була, тим скорше подолав її тиф.

Ми не сподівалися, що наша мати виживе. А для нас, мене й мого брата Івана, батько вдавався до "народної медицини": щоб хлопці були завжди на ногах, бо, як пояснює народна філософія, тільки хто в тій ситуації ляже від почуття слабости, так уже й не встає аж поки не відлежить тижнів зо два в ліжку з тифом. Аж тоді встане, якщо видужає, а ні, то до ями. Тому батько гонив нас лозинякою, як тільки котрий приляже, чи присяде зручненько десь у дворі під хлівом.

Юнацькі роки

Батько дуже хотів повиучувати своїх дітей, що й удалося йому із старшими. Але зі мною було трудніше. Йому хотілось, щоб я і хліборобство знав, і "на пана" вчився. Так тоді в селі розуміли освіту. Отож я пас корови, сапував буряки, вичищав гній із-під худоби, молотив ціпом, місив діжу, товк свиням картоплю та робив усе інше, що тільки було треба робити в господарстві.

Кінський пастух

Разом з іншими дорослішими парубками посилав мене батько на ніч коні пасти. Можливо, щоб я набирався мужности в гурті ще змалку. Однак таке вишколення не було радістю для мене, а навпаки, гнітило мене. Одного разу ми попутали під лісом коней, розклали великий огонь: Всі хлопці гріються, жартують, борються (тоді то була дуже модна спортова розвага). Ну, а я на горбочку

під дубком, загорнувся в кирею, присів і... задрімав. Хтось для жарту прив'язав мою ногу обротькою до дуба і трошечки підтягнув угору на гороб'ячий скік від землі. А я прокинувся вже від грому реготу хлопців, що обступили і смакували дотепами, бо ніби повісили ж мене за ногу. Я був безпорадний. Не міг стерпіти реготу. Навіть Митро, уже міцний парубійко, що йому доручено було мене доглядати, піймати мою кобилу, підсадити малого, бо і сам ще не міг випізти на неї й сісти — і той реготав і з веселости яснів червоним лицем, освітленим великим вогнем, який горів посередині нашого гурту. Чим я міг собі зарадити — це тільки голосним плачем, і ревом на все горло.

— Соромся! Зупинися, бо всіх коней поперелякуєш! Вийми звідтіля ногу та й усе! — І справді, треба було тільки так зробити, але я не догадався до цього і довго ще ревів. Це був мій єдиний спосіб протесту, бо іншого тоді ще не знав. А щоб дати противникові по зубах, я був ще замалий. Кожен жарт пов'язаний з моєю особою, дратував мене та доводив до плачу. А ранком нова журба! Як же піймати кобилу і на неї сісти? Бо Митро не дуже про мене дбав, а хотів, щоб я сам учився на неї сідати. А кобила не дається вловитися, шулить уші, повертається задом і от-от влупить мене копитами. А я із-за дерева підскочу та хвать її рукою за храпи, а другою за гриву і тоді вже не втече; погладжу, хлібця скориночку їй дам, розпутаю і вже маю її в руках. А сісти на неї знову — просто біда. "Нагнись Нагнись! — прошу і командую кобилі, а вона не нагинає голови. А я їй знову хлібця до носа, а потім на землю покладу: вона нагнеться, хліб ухопити, а я хвацько ставлю ліву ногу на її потилицю. Вона ніби розсердиться, головою високо кивне і так мене підкине, що я обернуся в повітрі, як циркач — і вже на її спині. Скільки то радості від мізерної перемоги над кобилою! Їду, а лошак із-заду за кобилою поспішає. Ще тільки світає, а птаство співає та висвистує і творить таку симфонію, що забудеш про всі невдачі й болі серця.

Доїжджаю вже до рівчачка — чомусь у нас так називали маленький потічок, що впадає в річку Удай — а там у царині між вербами жовто синюваті іволги висвистують ранкове пробудження. Я ж їду на кобилиній спині. Хилить мене на дрімоту, тоді я вішаюся на хребті кобили, ноги на одну сторону, а груди й голову на другу та так і сплю. Прийде вона під ворота і стоїть довго, довго. Потім мати вийде доїти корову і розбудить мене. Коні завожду до хліва, а сам їду досипати в клуню на сіно. Сіно пахне, горобчики джівкають. Ранок, а я сплю.

Пригоди та погоня за моїм життям

Смерть давно вже за мною полювала. Одного дня ми жали пшеницю за селом і страшенна спека розварювала тіло. А мухам був тоді біля коней рай.

— Поведи, Сашко, кобилу додому на обід! Нехай Юрко її напоїть і заведе до хліва, щоб вона трохи відпочила від мух. Вона найде сама дорогу додому, а ти цюрочкою будеш її справляти наліво чи направо. — Цюрка — це дерев'яний патичок до в'язання снопів.

— Еге ж, їду.

Вже глибоченько вїхав у село і доїжджаю до ставка. Вітру тут ніякого нема, то мух ще більше. Кобила так високо і часто киває головою, щоб мухи не вспіли сісти на її морду, що аж підскакує. А лошак навколо неї крутиться і обтирає боки від мух. Раптом кобила придумала ще мудріше обтирати мух на спині і на крижах, де вона хвостом не дістане. Вона пробігла попід низькою стріхою якогось хлівчика, що трохи був висунений з подвір'я на вулицю. Обтерла мухи та й мене скинула разом зі спини і пройшла по мені задніми ногами, а лошак за нею.

— Хто такого малого посадив на кобилу та ще й в таку пору? Цюрочкою правив, та її на реміняці не вдержиш — таку кобиляку. Ще, ще... та не бризькай, а з відра лий на нього холодною водою! О, вже він схопився і побіг...

— А ребра цілі?

— А видно, що цілі; ну, слава Богу!

Це були голоси людей, що дали мені "першу допомогу". Так, я мав тоді щастя. Хоч довго боки боліли, але, дякувати Богові, остався живий.

Через рік знову щось подібне сталося зо мною на Тернавщині — так звався кусочок нашого поля. Вели ми з Іваном коней напувати до Іщенкової криниці. Я вже тоді був міцніший і сидів верхи на лошаку, який крутився навколо кобили, на якій сидів Іван. Крутився, крутився так швидко тікав від мух, що я знову впав на землю. Але цей раз уже обоє, кобила і лошак, погуляли по мені. Не знаю, як довго я був непритомний.

Коли я підріс, то мені довірено разом з Юрком Воловником пасти дві корови на Подолі.

Скотина так смачно з рососою скубе траву, а сонце ще тільки гріє, посміхаючися. Ми з Юрком (загинув у 2-ій війні, царство йому небесне!) бавилися новим винаходом: на кінці стріл до лука

001. К. А. 1954

На перший день Нового Року хлопці ходять по хатах, засівають.

примонтували гвіздки. Гвіздок при леті стріли давав їй більший розмах. Як стрільнеш у височінь, то стріла зовсім зникала з виду і не скоро поверталася із свистом на землю. Так озброївшись луком-стрілометом та довгою, як гадюка, пліттю, ми бавилися собі. Заздрили нам Степан Портянка та Фанасій Корінець, що нам такі витівки доступні, а не їм, бо кожен із них пас череду скотини до 60 чи 80 голів. Вони тільки дивилися на наші вибрики. Я раз утомився, сів на насипу рівчака, пив молоко із пляшки. Як раптом чую, в голову щось хрусь! Це була Юркова стріла. Повертаючись з простору, влучила мене, пробивши шапку, і стала вертикально, як громозвід на голові. Вийняти її не так легко було. Ржавий наконечник стріли довго не хотів покинути мою голову. З слізьми й кров'ю витягли стрілу, а рану заліпили листком подорожника, а потім залили ще й щолоком із бобового листа. Так пішло все в забуття. Це було в 1920 році.

Дівчина пере білизну

Змалечку я любив усе вертїтиса біля батька більше, як біля матері і спав також з ним. Одного разу прокинувся я вранці, а батька вже немає. Я затривожився.

— Де ж батько? — питаю.

— Та пішов десь до Опанаса Мельника кабана колоти. Опанас живе десь біля ставка на Циганківці, — відповіла мати. Я вбрався і поспішав туди довгими вулицями й вуличками спочатку Роменським шляхом, потім біля Горяного вправо, а далі Малечківка, і вже ставок. То були незабутні пригодницькі мандри. Десь там має бути хата Опанаса Мельника. Але де?

Бачу, на березі ставка якась дівка пере білизну і так трощить прачем по білизні, як стріле. Свою тонку фігуру то зігне, то виправить, розмахуючи тим інструментом. Я хоч ще малий був, а зауважив загадкову красу дівочої фігури. Якраз біля неї проходила й моя стежка. Наблизився до неї трохи тривожно, збуджений вперше зауваженими лініями прикритого лахміттям тіла. Відчував, що був чимсь зобов'язаний цьому відкриттю. Мовляв, знайшов же — а далі що? Постояв трохи, придивлявся до неї, а потім питаю:

— А скажіть, будь ласка, де тут живе Мельник Опанас?

— О, будь ласка, — зміряла мене ще малою і босого, в суكونній свитці, на вирїст пошитїй, та в заячїй шапцї.

Весілля у с. Гушчівці.

Зразу склала мені ціну.

— А чий же ти такий? — Потім почала питати, скільки маю братів, сестер, скільки мені років і т.д. Тоді витягнулася стрункіше, підняла руку і почала нею виписувати в повітрі дорогу до Опанаса Мельника. Рука в неї повна, то скрутить нею знак запитання, то поверне бубликом, або проведе рожевою долонею вниз і крутне пучками, покаже, як і куди треба йти, попід школою, а потім наліво через панський сад; прижмуривши очі, наче вдивляється, як саме він цвіте, на Чаловку та все тією рукою викручує, все викручує, а другу руку поклала трохи вище пояса. Я то слухав уважно, але очима так у її лінії уп'явся, наче хотів щось украсти, що аж вона це зауважила. Одну брову підняла вище, голову трохи звернула набік, смикнула спідницю нижче.

— Он ти який! — А по павзі: Тепер іди, дивись тільки не заблуди!

Я ще поблукав по вигоні біля школи, стомився, бо майже пів світа обійшов, аж тоді повернувся додому.

Згодом, коли я вже підріс, хоч ще парубком не був, пощастило мені бути в неї на весіллі як глядачеві. Вона зауважила мене в суконній свитці, цей раз уже на мене шитій, у гарній сивій шапці, і сміхом зайнялася за весільним столом, довго не стихаючи, бо, мабуть, пізнала свого залицяльника.

Співаки Гужівки

Яке сильне перше враження від якогось явища, а особливо твору мистецтва! Десятки років минуть, а спогад і відчуття пережитої приємності живуть у твоїй душі все життя. Скільки дається бачити різновидів мистецьких творів, але вони ніколи не впливають своїм чаром на нас так, як оті перші, молодечі почуття, народжені в бурі і грозі людського змагання.

Ось Іван Заєць у чорній свиті аж до землі стоїть у церкві. Чоло на фоні церковної стіни, широке та довгасте, обрамлене бородою і непричесаним чубом, трохи криворотий широченно відкривав його й виблагував пісенно басом.

— Подааай Гоооосподи, Тобіііі Госпооооодиі! — А рядом з ним стояв ще показніший широченний і височезний Дулієнко. Як потягне своїм голосом, то все дріжить, і здається, що сила його голосу розсуне стіни церкви. Семен Шкутя, непоказний з виду, а як потягне басом дуже низько, то аж земля дрижить. Таких чоло-

РЕТИКОДНИЙ РАНОК у ГУЖІВЦІ НА ЧЕРНІГІВщині 1929.

вічих голосів тепер рідко зустріти. А тоді було стануть у церкві півколом та співом відплачують Богові за всі гріхи всіх присутніх у церкві. Слухаєш і забуваєш, що ти існуєш.

Театр у Гужівні

З вибухом революції та пробудженням національної свідомости по селах і містах України почали засновуватися українські драматичні театри. В нашій Гужівці 1918 року вистави робили в школі, в панському домі, або просто у волячому хліві, бо панських волів уже порозтягувано. Пригадую вечір напередодні св. Трійці. Це одно з найбільших наших свят. У хатах і навколо них причепурено, завітчано пахучими травами. Настрій святковий в дорослих і в дітей, бо вже загув церковний дзвін і господарську працю скінчено. Надворі темніє, листя шелестить під подувом легенького вітру. Всі і все повите вищим загадковим духом. Мати й батько — на подвір'ї, а я також з ними. А мені вже 8 років. Все для мене ще тільки перший раз відкривається. У воловні сьогодні вистава "Натапки-Полтавки", сюди йдуть усі, хто хоче.

— Ні, Сашко, ти ще вспієш колись надивитися, лягай спати! — сказав батько, ніби відгадав мою думку, що я також мав бажання піти.

Ще малий? Ну, це побачимо, хто малий, майнуло мені в голові.

До початку вистави ще далеченько, а я вже у воловні. Люди тут заклопотані: бігають, гримуються, передягаються, готують сцену, декорації. А я сиджу вже під сценою. Чую як надімною по помості міряє кроками заклопотаний режисер Андрій Безрученко, колишній лейбгвардієць; метушаться й інші артисти. А в мене подвійна радість, бо десь із куточка я бачитиму, як то все натуральне артистки приховують, а штучне показують. Мене не обдурять! Ондечки Оришка Корінець, що в попа наймичкою, намазлася усяким мастилом і думає, що за тим заховається? Еге, я добре бачу. Мене не обдурите! Аж хочеться гукнути: "Оришко!" Ні, ні, мовчу, бо викидайло он біля дверей стоїть. Зараз же за уші схватить.

Довго чекав під сценою, аж гра почалася. А я почувався на вершині. Ще до цього часу мене ніхто не спостеріг. Від радості в душі сміх гордість і страх, як хочеться поділитися з кимсь перемогою. Он посеред залі (посеред воловні) сидить Митро Скубун я з ним у школі на одній парті сиджу. "Митр... Ми... — тремтячою

рукою затуляю собі рота. Роздвоївся. Нетерплячка пориває гукнути на всю воловню, що головний тут Я, в куточку під сценою, і всі секрети бачу, а вас усіх обдурено! То не Петро так прибраний, то Іван Усенко. А Наталка не Наталка, а Оришка, попова наймичка. А друга роздвоїна каже: Цить, бо побачать, дадуть натирачки й наминачки по штанях.

А вже другого дня зустрів я Оришку. Прийшла до нас по молоко. То вже дома я її не злякався...ех!

— Я бачив тебе, як ти намазувалася мазилом і як ти спідницю знімала і надівала іншу, я тебе пізнав, — кажу їй.

— А що? А що?

— Я був під помостом, і бачив усе, усе!

— Ага, ага! — Вона аже почервоніла. Скільки то радости було в моїй голові. Чи хтось бачив, або пережив щось подібного, як я тоді в суботу в воловні під сценою?! Еге, ні! То тільки мені вдалося! От Оришка, так Оришка! Хто міг би подумати, що під таким полотняним лахміттям ховається отака ніде небачена краса! І вона стояла отак серед сцени у воловні. До всіх повернулася так поважно та пишно, що й городська так не зуміє. Вишиті рукави сорочки, а звідтіть її рука виглядає біла-біла і вигнута, як лебедина шия, наче й ліктя немає. Повела нею навколо себе "по-панському", відкрила уста і заспівала "Видно шляхи полтавській". Ей-ей, не знаєш, що й робити: чи плакати, чи радіти. А це знову бачу її в буденній старій одежі. Чи ж це справді вона? Чи видумка з неї? Пізніше, як мені вже було 15 років, я став сам артистом Гужівського театру і був ним аж поки не виїхав з Гужівки. Хоч те все було дилетантське, але виробляло в мене смак до життя і праці.

1920-ий рік відкриття себе самого і оточення

Мій перший літерографічний твір був виконаний тоді, коли я почав ходити до школи. На обрамленій дощечці написав примітивно вишуканими літерами "Нехай живе Шевченко". Саме тоді подібні гасла поширювалися для прославлення Леніна, Троцького та інших комуністичних вождів. Той малюнок я собі поставив на покуті між іконами.

Другий мій твір — афіша до вистави п'єси "Тарас Бульба" Гоголя. Зробив я її фарбами на картоні з кривою довгою і широкою шаблею, а обличчя Тараса з довгими вусами, як у страшного чародія. Та тільки я повісив цю афішу коло церкви, як рекламу, то

зразу її хтось і вкрав. Журився я за нею, як за парою вкрадених коней.

Село Гужівка лежить на Роменському шляху, що колись водив чумаки з півночі України на Крим. Хоч чумаки вже давно перевелися, а все одно Роменський шлях ще на довго залишився головною магістралею гужового транспорту. Хто живе над шляхом, той живе в "центрі". Він бачить і знає все: як їдуть люди десь із далеких сторін, ідуть з мішками на плечах на заробітки, йдуть на храм у сусіднє село Іржавець пішки, босоніж, зі сльозами або піснями. А коли був ярмарок у місті Ічні, селяни вели скотину на торг. Увагу молодих хлопців приковували коні, вигодовані воли, своїм виглядом символізували достаток господарів.

Шлях цей був найбільшим джерелом інформації, через що я почував себе відмінним від інших моїх однолітків, що жили на краю села. На західній частині Гужівки була розкішна садиба поміщика Забіли. Його земельний маєток творив здається чи не половину землі гужівців; а селяни тулилися на маленьких клаптиках землі, порозкиданих у різних напрямках. Для мене найвизначним моментом була революція 1917 року, що у нас почалася з помсти пожежами багатих поміщицьких маєтків. Раптом серед ночі, дивись, і освітиться все село. Гамір, крик. Дзвони! Раптом грізний рев нашого незаможного сусіда:

— Не дзвони! Нехай горить! — і дзвони втихали, бо люди знали, що це діло рук "революціонерів", і їх треба слухатись, якщо хочеш, щоб і твоя хата не згоріла.

Велика ненависть між населенням була викликана бідністю і браком землі у наших селян. Освітній рівень був низький. Культурніша частина села була чужа і з чужими нам ідеями. Наш сільський священник був освічений. Його діти говорили напів-російською мовою. Зверталися до своїх батьків, "ей, ти, папа!", що для нас було дивне, бо ми трималися української традиції. І це був гріх великий звертатися до батьків на "ти". У нього, щоб сказати щось розумне, то треба говорити тільки по-російському. Його "жена" була "куряца", а в нашій голові тоді не вкладалося, щоб жінка курила. Ну, а вже матюкатися вголос на вулиці? Це вже було щось нечуване.

Диякон, хоч і не меншої культури від священника, був не бідний, але господарство і чистота його двору була тільки як зразок чогось найгіршого в селі. Обидва духовні отці були прислані до нашого села десь із Росії. Голова сільради також не був тутешній, любив повторювати свою мудрість: "Як дурний, так і бідний, а як

бідний, так і дурний". Всі члени сільської ради були ще й членами комуністичної партії та комнезаму (Комітету незаможних селян). Правила селом за інструкціями з міста Ічні; коли хтось хотів внести свою оригінальну думку, то хід її не був далі власного рота.

Ось почалися загальні збори села в справі допомоги советській владі — натурою і овочами, яйцями й маслом.

Тут же коло президії зборів, що розмістилася у вописному будинку, крутяться кілька осіб із мішками. Люди вже знають, що це ті самі, що будуть виконувати цей збір на допомогу советській владі. Вони візьмуть собі ще двох проводирів, сільських лінтяїв-комнезамівців — ухо й око советської владі — і розпочнуть збирати допомогу, ходячи від хати до хати.

Один із господарів і запитав у президії з іронією:

— А покажіть же, товариші, тую советську владь, що забирає тиме яйця й масло. — На його запит усі зібрані відгадали гострий дотеп спрямований до своїх же сільських паразитів. Не встигли закінчитися ці збори, як у цього дотепника-гострослова вже клуня горіла.

Подібні випадки з майном критично наставлених селян робили їх аж занадто покірними і послушними советській владі. А советську владу творили в нашій селі не конче біднота. На першому місці при творенню такої був А. Стаєцький. Ніхто не знав, звідки він узявся в Гужівці в часи революції. Добре грамотний, по-військовому здисциплінований. Отримував інструкції від Іченьського осередку комуністичної партії. Навколо себе організував активніших людей із сільських бідняків. Незабаром народився й Комсомол — Комуністичний союз молоді, керував ним Петро Місечко. Молодь була темна, але рада служити всім, не цікавившись, чи то йде для добра суспільства, чи на зло. П. Місечко отримував щотижня з міста Ічні "циркулярное распоряженіе", тобто папірець, що розсилався в кожне село і в нім були виписані інструкції, як поступати з тим чи іншим мешканцем села. Завів своїх власних сексотів (секретніе сотрудники), якими часто були колишні арештовані, колишні офіцери царської армії, навіть церковні робітники та інші, що служили за страх. Так званих куркулів викликали по одному, на "розмову" до сільради і там їх арештовували, створюючи цим атмосферу страху, щоб і ті, яких не арештували, сиділи тихо. Тоді якогось дня активісти з комнезаму і комсомолу забирали куркулів, садовили їх із сім'ями у сані (бо, скільки я пригадую, це робилося пізньої осені або зимою, як усі польові роботи покін-

чено) і відвозили до Ічні, а звідтіля товарним потягом на далеку північ у Росію до концтабору. Розкуркулений міг узяти з собою із свого господарства стільки, скільки в руках піднесе.

Часто, oprіч законного податку, влада накладала додатковий податок: Ось, ваше село мусить дати 500 рублів додаткового податку. Тоді спеціально комуністами підговорений комнезамець вносив пропозицію: — Ні, товариші, наше село може дати рідній владі не 500 р. а 700 р. — Це звалося, що селяни добровільно дали "встречних" 200 рублів. Та й після цієї данини поверталися ще, за добавкою. І ніхто не протестував. А хто відважився сказати слово захисту свого господарства, такий уважався за підкуркульника і такого — на заслання. Прислані в село із Росії тисячники поводитися часто лагідно. Своєю присутністю в селі, невидимо і нечутно задавали тон перемоги советів. Жидівських советських провідників було багато і вони найкраще виконували "інструктаж" советів. Ось один комічний приклад. Весна. Селяни скупчилися під сільрадою в якесь свято. Сьогодні вибиратимуть голову сільради. Тут секретар Гужівського комуністичного осередку товариш Стаєцький відрекомендовує селянам уповноваженого з м. Ічні:

— Товариші селяни, для проведення цих важливих виборів голови сільради, іченська ком-ячейка прийшла нам із допомогою, прислала нам оцього вірного лєнінця, комуніста товариша Убийбатька. Цей представник від Іченського осередку Ком. партії скаже нам маленьку доповідь. Наснажить нас, так би мовити, пролетарським чуттям, щоб ми знали, кого треба вибирати й чому.

Вірний лєнінець почав:

— "Товаріші крестяне, нам надо вибгать такой пгедседатель, простіте, галаву сельсовета, чтобы он не імел свой хатка, ну чтобы он бил беден, пастух ілі габотнік у багача-кулака"...

Він навіть по-російськи говорити добре не вмів, бо народився не в російській імперії. Його прізвище — Убийбатько — безумовно, наскоро вигадане, воно, бачте, ніби українське, а він сам його вимовляє Убейбатькі. Тоді було заведено таку моду все перекручувати або заводити щось нове. Геть від буржуазних "предразсудків!" А його словоблудіє "чтобы он не імел свой хатка", — стало ще на довгі роки в Гужівці синонімом чогось негативного.

Селяни, що таке слухали, один одному підморгували, чи ліктями підштовхувалися, так непомітно солідаризувалися між собою і тільки так виявляли свою насмішку над Убийбатьком. Інколи присилали для якоїсь пропаганди такого, який поводитися перед селянами нарощне некультурно, чухав штани спереду і

ззаду, розставивши ноги, вживав нецензурних слів, щоб сподобатися найнижчому прошаркові суспільства, щоб малоосвічені селяни думали: "Це чоловік з нашого робочого люду, а не якийсь там гнилий інтелігент." Після голоду 1932-33 рр. вже не видно було людей естетично, красиво зодягнених. Тепер зодягалися в просту одягу фабричного виробу. Не тільки в містах, але і в селах появилися звідкись багато новоприбулих людей. Для створення голоду слухняний інструмент комнезам відіграв важливу роль, бо безземельне бідне селянство, отримавши від совєтської влади наділи землі, щиро відплачувало земледавцям, совєтській владі, і дуже ретельно брало участь у розкуркулюванні, навертаючи все на російський спосіб життя.

Ранок. Морозець. Сонце тільки підскочило із-за хат. А я саме йду до школи, поскрипуючи по снігу чобітьми з старшої сестри. На голові все ще та сама заяча шапка. Мені вже дев'ять років. Хоч уже й не рано, але я не поспішаю. На вузькій засніженій дорозі зустрів мене монах-отець Кривошийченко, з нашого ж села. Він недавно приїхав до нас із чоловічого монастиря. Сам отець був із дуже бідної родини, але видався високими моральними якостями монашого життя і тому піднесений був до вищих чинів.

— Що же ти, мальчік — запоздал в школу-то? А що вас там учат теперіча — але? Ах, то собачье — але. — Та ще красномовно освідомлював мене про "послушність отцу і матері" та про "богопочитаніє". Легенька усмішка його білих зубів, захищених в довгій чорній бороді, здешевила його дальші моралі та поучення. Хоч я був ще малий, але мене охопило почуття огиди до його кацапського патякання. Такий чужинецький погляд на свою ж мову прищипила церква, нашої інтелігенції, яка не протиставилася тому.

Ось Іван Пиріжок, мешканець Гужівки, із найбільшої родини. Будучи від природи здібним, у царській армії дослужився до офіцера. Приїхав 1918 року до батьків у гості. На станції Ічня зустріли його зреволюціоновані рядові солдати і після знущання над ним за те, що мав на плечах золоті погони, розстріляли. Та ще й у такий соромицький спосіб: Біла паркана лежало його голе тіло і записочка: "Кто это тело уберьот — тому расстрел!" Як же бридко було чути від його молодшого рідного брата Петра, що став провідником Гужівського комсомолу, який засуджував свого мертвого брата. Щоб тим підкреслити свою вірність до комуністичної пратії, Петро часто публічно висловлювався про свого брата:

— Ну, що ж, хоч він мій рідний брат, але туди йому чорту й

дорога. Він був золотопогонник! — Населення розуміло Петрову підлість та не знайшлося сміливця, щоб сказав йому в очі так, як говорили поза очі: "Якщо ти кажеш таке на свого брата, то ти звірюка. А коли ти кажеш тільки для прикриття нещирости, то ти — негідник-падлюка!"

Більшість молоді, що йшла до комсомолу, знаходила там досить користи для себе. Комсомол посилав їх учитися у вищі школи, комсомольці мали мешкання й стипендії. А також давав рекомендації на виїзд до праці, бо вся сила була в їх руках. Робилося це на те, щоб більше молоді притягнути до себе й домінувати над нею. Комсомольці були сліпі слуги партії і режиму.

Псаломщик Самбурський

До духовної еліти гужівців належав псаломщик Константин Самбурський. Він походив із Самбора, його прадід утік від кари польського пана ще в 17-ому столітті. Окрім читання псалмів у церкві, блиск його персони виявився у збиранні старовинних рідкісних книжок, козацьких жупанів, шабель та іншої зброї. Усе це він мало кому показував, на балачки він не дуже охоче сходився, бо й розумом був вищий за пересічного.

А як я зробив собі з іржавого обруча криву козацьку шаблю, видаючи себе за Тараса Бульбу, тоді я познайомився з ним. Довідавшись, що я читаю книжки, він позичив мені цінну книгу — історію Бантиш — Каменського.

Шкода, що я ще в ній мало розбирався. Тішився тільки, що тримаю в руках книжку про козаків. Гужівці після революції стали свідоміші, відчували потяг до чогось свого. У декого виникла ідея розкопувати старі козацькі могили і там шукати... а чого і самі не знали. Може, золота. Та К. Самбурський не одного такого відраджував, бо для того потрібно фахівця археолога, а не шукача золота. Та ось настала епідемія розкуркулення. Комнезамці і комсомольці зайшли в хату Самбурського, повикидали роками назбирані історичні експонати- "буржуазніє предрасудкі". Багато книжок забрали люди. Козацькі пістолі й шаблі самі комсомольці порозбирали — ніби для театру. Найголовніше, чого їм треба було, це хата, яка потім стала канцелярією колгоспу. А побудована була колись церковною громадою для гужівського духівництва. Сам Самбурський скоро помер від журби й зневаги його чести та грабунку історичних коштовностей.

Хто ж іще в Гужівці був іскрою революції? Війна витворила революційний дух багатьом, що повернулися з неї. Були наймити з панських економій, були і заїди з Росії, які сміливо палили й руйнували все. Горить же не його властність і не в його родичів. Навіть до випадково пошкоджених огнем ніякого співчуття, бо то люди далекі, до тутешних жалю не мали.

Пізніше, при підтримці комуністичної організації, ці заїди закріпилися назавжди в Гужівці, як тутешні, тільки з чужими для неї ідеями. Зайд було багато серед темного населення, і вони мали авторитет — свіжа людина, говорить по панськи!

Одного разу до колишнього панського лакея зайшов якийсь прохожий, попросився переночувати. Гужівці були добродушні: "Нехай ночує, хати ж не перележить". А ранком, покіль господиня наварила снідати, цей ночувака вспів переглянути купу книжечок, що лежали на покуті. Володька, лакеїв синок, поназбирував їх, хоч іще не зовсім розумів їх змісту. Та дві книжечки, українських історичних оповідань Кащенко, цей ночувака попросив у господарів йому подарувати. Йому не відмовили. А через який місяць часу колишнього панського лакея викликали до ГПУ й питають: "Откуда достал эти две книжончки". А бідолашний лакей виправдувався: "Та я в пана Забіли був лакей і з під панів г—но прибирав, а звідки книжечки, хоч убий не скажу". Довго й часто мучило ГПУ бідолаху — панського лакея, аж поки не зробили з нього українського патріота, бо в ГПУ лакеєві пояснили, про що писав у своїх оповіданнях Кащенко.

Клади гроші на лопату

У Страсний четвер 1921 року через Гужівку проїздив невеликий кінний, ніби більшовицький, загін. З червоними бантами на грудях та п'ятикутними зірками на шапках. Але потім виявилось, що цей загін тільки вдавав себе за такого. Учасники цього загону замордували вісім комуністів. А між тими жертвами був один із спеціальними кваліфікаціями — красти. Одного разу цей спеціаліст, вибивши вночі вікно в свого сусіда, який саме продав коня, гукнув:

— Клади гроші на лопату, щоб не йти до тебе в хату! — Але мудрий і відважний господар, замість дати йому гроші, цюкнув грабіжника сокирою по пучках, як він поклав руку у вибите вікно.

Після того цей грабіжник десь зник із села. Через два роки він приїхав у Гужівку, але вже вишколеним комуністом. Щоб приховати відсутність пучок, він носив чорні рукавички. От цей комуніст у рукавичках ішов, саме, до церкви. В ті часи ще модно було ходити і комуністам, подивитись на дівчат і на вивідини.

— Ваші документи! — закричав перший кіннотчик із загону до чоловіка в чорних рукавичках.

— А ось мої документи! — і зразу показав тому кіннотникові партійний квиток. В цю саму мить шабля кіннотника засвістила в повітрі, а голова комуніста полетіла додолу. Після цього кіннотники повернули коней і зникли за селом.

Ці кіннотники були "Рубанівці". Це був такий загін, що боровся проти більшовиків. "Рубанівці" були синами найбідніших господарів і вбивали таких самих бідняків, які йшли з комуністами, щоб забирати селянське добро.

Чугуни

У дворі Гужівської сільради лежала велика гора старих побитих чугунів та іншого метал-лому. Це під час війни було царське розпорядження зносити старі заліззяччя, щоб потім їх перетопити на гармати та іншу зброю. Війна вже скінчилася, а гора чугунів так і лежала не використана та заростала високими бур'янами.

Ага, ось Гужівську Кооперативу хтось обікрав. Забрав великий ворочок грошей. Це був увесь капітал народного добра — Кооперативи. Люди ходили злі хто зна й на кого. Найшлися й "слідчі", які дослідили, що гроші украв сам касир кооперативи. Та так фактами припер "слідчий" касира, викрутитися вже не міг касир-зłodій. Вивели з тюрми, яка була в маленькій хатці — тут же в дворі сільради, із ґратами, і призначена на витверезну для п'яниць.

Це було пізнього вечора. Темно. В дворі вже чекала на зłodія розплючена юрба людей — членів кооперативи. Та... як схопили бідолаху і як зачали бити! Хто чим попав, як попав, старими чугунами та заліззяччями трісь, бах!

На ранок яке було трагічне видовище... Хто вбив? А хто знає —товпа людей велика, було темно. Винуватого не знайшли.

Відтоді слово "чугуни" стало в Гужівці ще на довго синонімом суворої кари-самосуду. Так що й чугуни таки діждалися свого душоубного призначення.

Розграбування поміщика пана Забіли

Як вибухла революція в Російській імперії, поміщик нашого села пан Забіла втік за кордон. Коли ж безземельне і найбідніше населення довідалося про це, то воно взялося господарювати по-своєму в його великому маєтку. Ось одного дня навчання в школі припинилося чомусь раніше. Всі учні побігли не додому, а до панської садиби. Біля одного величезного хліва стояв натовп людей, старих і малих, а з хліва тягли все, що кому попало до рук: плуги, борони, ланцюги, шнури і всяке інше добро. А мій однокласник Грицько сів біля косарки і дуже енергійно виламував з неї зубки, бо ці зубки з найкращої криці і з них можуть бути добрі кресала. І справді, взяв він на дорозі якийсь камінець і викресав цим зубком великий хмут іскор. Оплатилось виламувати зубці, бо тоді, в часи революції, сірників не було. Більшість людей доброї поживи там не знаходила, бо що може зробити безземельний селянин із віялкою чи косаркою? Але заздрість була велика, бо ось прийшов момент, що не тільки можна було побувати на подвір'ї у пана, а ще й без страху все можна було торошити і нищити. Ще не так давно небезпечно було й наблизитися до панського двору. Наглядач міг нацькувати когобудь собаками, а підмітач потягнути прохожого віником по спині. Чого, мовляв, плутаєшся біля панського двору! А тепер на панський двір збіглася вся сільська біднота, порядкувала по-своєму. А люди з господарських дворів держалися збоку і тільки приглядалися.

Сам будинок був гарний, з великим садом навколо нього. А височезні тополі та дуби з гніздами чорних круків на них ще виразніше прибільшували панську велич. Правда, потім цей дім після розграблення переробили на чудесну семирічну школу, яку через кілька років з якихось секретних причин закрили і створили сільський клуб і театр. І дім був більше використовуваний для ширення комунізму, ніж школа, що започаткувалася за української не-комуністичної влади.

Найвидиміший краєвид Гужівки

Іззаду панського будинку був прибудований великий балкон. Від нього вниз ішли східці, а далі були рівна пряма і довгенька алея через увесь багатючий сад, обсаджений густо високими липами. Як станеш в алеї, то неба не побачиш крізь густе гілля й

Дітки і два парубки села Гуз'яєвки: Ольга Гурин, Ясура Софія, Сашко Нудьзенко, Євченко Приська, Гурин Іван, Софія Даценко, Олександр Коломиець, Пронька (Приська) Мельник, Параска Паламаренко

листя. А по боках алеї — кращі сорти яблук, груш, усяких ягід, слив, яких ніде ще в Гужівці не бачено. А спів птаства, що розкошувало в цьому саду! В дуплах старих лип плодилися сови, одуди, сиворакши, крутоголовчики, горобці та галки. Як уже пізніше ми, діти, крадькома туди ходили, я засунув руку в дупло, бо побачив там білі сов'ячі яйця. Рука туди то пішла, а назад — ніби товща зробилася. Я довго потів, мучився та трусився, поки витяг і зрадів, що панський лакей не впіймав. У маєтку панів уже не було й близько, а лакей і майже вся обслуга, що маєток доглядала, ще жила там.

У кінці саду, в диких зарослях між п'ятьма високими розложистими дубами спочивав вічним сном старий Забіла, що помер від розриву серця, як тільки почув, що почалася війна з Німеччиною. Бо туди, в німецькі банки, пан вкладав усі свої гроші, що заробляв на українській землі. Бігав по кімнатах, ні про що не говорив, тільки викрикував: "Германія, Германія, бідная Германія!" Так й відійшов.

Ото ж у непролазних кущах стояв чепурно вдекорований хрест, а на нім вінок, як живий, навіть зимою. До нього, а то листя та квіти на вінку були металеві і розфарбовані, як справжні. Ми почали їх красти, бо це щось ніде не бачено. Згодом хтось дубовий різьблений хрест украв, а пізніше загорожу навколо могили з гарних дубових дощок також хтось потягнув на паливо. А ще пізніше, це вже як я крадькома повернувся із Біломорського Каналу 1933 року, замість могили пана Забіли стала яма, бо хтось його кістки попереважував, бо не могло бути, щоб такий великий пан та не мав хоч золотого перстеня на руці. Це був рік страшного голоду, а продавши в Торгсін кусочок золота — хоч який гудзик чи гачок золотий, — можна було купити великий буханець хліба. Раніше могила пана була як зразок пошани родичів до померлого. В Гужівці, бачте, було два цвинтарі, зарослі бур'янами. Бідність населення не давала можливості за тим доглядати. А після революції там паслася навіть худоба, бо нова влада подала такий тон — "ламай традиції", бо то все "міщанство". Тільки весною перед Великоднем могили впорядковувалися.

Лісу навколо Гужівки було багато і він належав селянам і панові Забілі. Та після революції ліс селянський і панський став державним і старанно охоронявся державою. Нікому жодної деревини, жодної гілляки не дозволялося врізати, але люди помаленьку крали. А ті п'ять величезних дубів, що могли б довго служити великою дивовижею на всю Україну, роздано біднякам і

всяким прислужникам комуністів та таємним слугам совєтської поліції. Дивно було спостерігати, як ті дуби "вигризувано". Вигризувано, бо не було в Гужівці таких ні пилок, ні сокир, щоб годилися до такої товщини дерева, ані драбини такої довгої, щоб дістатись до гілляк. Та й Гужівська влада не була така інтелегентна, щоб збагнути неоцінену вартість усього панського саду: як овочевих дерев, декоративно розсаджених лип та особливо цих п'яти дубів. Знали тільки чужинці, що давали розпорядження з міста Ічні для Гужівської комуністичної організації, та роздавали їх, біднякам. Головою Іченської міської ради тоді був товариш Пузанков, який невідомо звідки і як прибув до міста Ічні.

Комсомол витискає самодіяльність сільської молоді

Літніми вечорами парубки й дівчата аж до кінця двадцятих років гуляли на вулиці під чиїмсь двором, біля ставка, під вербами чи десь на вигоні, а зимою в хаті якоїсь дівки. Там шили, вишивали, пряли чи якоюсь іншою працею займалися, а до них ходили парубки, і це звалося досвітки. Ото ж гуляють собі хлопці й дівчата на досвітках. Часто на такій гулянці не обходилося й без задиркуватих забіяк. Не обходилося там без співів пісень, що передавалися з покоління в покоління. Я читав багато збірок народних пісень, а в них рідко знаходив пісні, які співалися в Гужівці. А коли закрили семирічну школу в панському домі і переробили її на сільський клуб, тоді молодь уже сходилася до клубу, а досвітки почали відмирати. І як співали в клубі! "Ой, ти дівко неможна, не гуляй же з москаликом, бо не можна, бо москалик пізно ходить, не одну черняву з ума зводить" і т.д. Та комсомольці "порадили" слово "з москаликом" перемінити на "з дворянином не гуляти..." А пісню "І шумить і гуде, дрібний дощик іде..." переробили на: "І шумить і гуде, Петлюра пана веде, а той йому польський панок самостійну здобуде." В пісні "Іди, іди качуре, додому, продам тебе жидові рудому", комсомольці поправляли на: "продам тебе дідові рудому", що є безсумнівна нісенітниця, бо наше існування з жидами і в піснях відбивалося, бо жиди були купцями і перепродувачами селянської продукції, а не якісь там діди. Та й жиди були раді, слухаючи таке, що не комусь іншому, а їм дано привілей купувати в селян всяке добро. Тому дуже влучно і правдиво в фолклорі схоплено "Продам тебе жидові рудому".

На Великдень на дзвіниці в с. Гузівці на Чернігівщині. 1926 р.

Церква Св. Спаса в селі Гужівці зруйнована в 1937 р.

Молоденька Ганнуся, майже дитячим голоском затягнула пісеньку на фоні міцних парубоцьких голосів: "Ой, мамо, мамо, москаль у хаті жартує, пустує, не дає спати". А Харитина, уже старша дівка, міцнішим жіночим докінчує: "Ой, доню, доню, не будь дурною, того москалика бий кочергою". Та ба, тепер треба співати: "Багач у хаті...", а не москаль. "Та того багачика!" а не "москалика бий кочергою"...

Якби в тім домі залишилася семирічна школа, то може б і комсомольці були розумніші.

Обідня пора, з трави роса зникла, суху траву без роси косити багато важче. Тому косарі сходяться, відпочивають, покурюють та балакають про розумніших гужівців. Ондечки наш комуніст Іван Ялижко пішов у с. Рожнівку допомогти рожнівській парт. організації в кампанії "самооподаткування" селян, хтось нашого рідного комуніста підстрілив із дробівки через вікно та й поціливі у голову.

Радянська влада закріплювалась, але українська церква, ще маючи силу в 1920-1925 роках, завжди гуртувала навколо себе велику кількість молодих людей, особливо хор з молоді.

Хоч церква й була довгі роки намістницею царя-батюшки і державним чинником, але, не зважаючи на це, люди громадилися біля неї, українізували її і ставали свідоміші й активніші. Основну підпору церкви творили багатші селяни, господарі, з християнською мораллю. Церква була й для мене формуючим чинником мого світогляду. Неповдалік неї був маленький цвинтар, де спочивали здебільшого господарі, меценати церкви, або чимсь іншим заслужені громадяни. А в протилежнім кінці церковного двору започаткувався новий цвинтар, де поховано двох комуністів. Один з них був М. Трубач, якого ще 1921 року вбили власні "товариші по грабунках". Він належав до найбідніших селян. Спочатку він крав у багатих, а потім перейшов на чистий бандитизм із заздрости і помсти на всяких господарів. Роблячи таке, він нікого не боявся, знаючи, що однопартійці, які були при владі, його оборонять. Через рік його товариша убивцю піймали комуністи, привели на сільський цвинтар біля школи і один комуніст з доручення партії виконав цю езекуцію. Езекутор був з далеких сторін, щоб його ніхто потім не пізнавав у щоденному житті. Арештованого привели вже зв'язаного на місце розстрілу. Цей "суддя і платільщик" закурив велику цигарку, витяг зпід поли пляшку горілки,

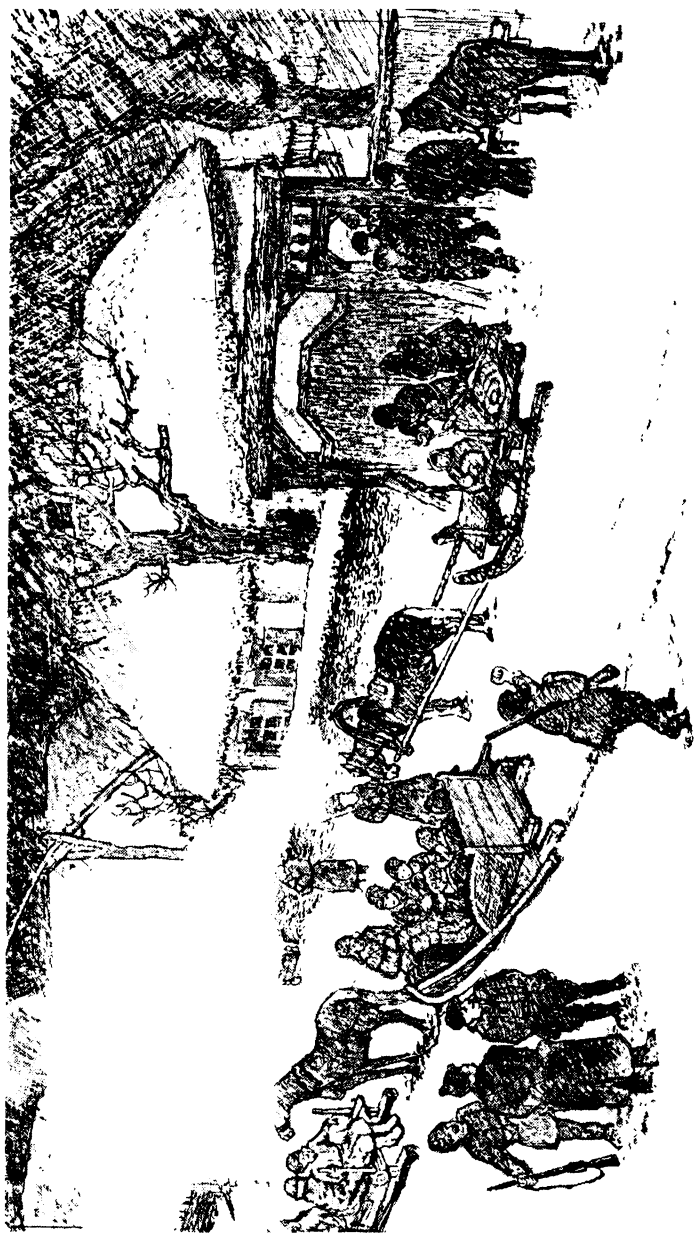
Дивіться і покоряйтеся

випив. Потім зірвався з могили, на якій сидів. Витяг із-за халяви бравнінг зі словами: "Сабаке сабачья смерть". Вистрілив у зв'язаного декілька разів. Глядачі, яких пригнали на ту дивовижку, щоб вони знали, що за убивство карається убивством, перелякалися і розбіглися. На мене і на всю молодь це справило незвичайно гнітюче враження. Діти цього "революціонера" були під особливою опікою гужівської комуністичної ячейки, а підрісши стали оком і вухом комуністичної партії в масі сільського населення, яке не вміло ховатися зі своїми думками.

А влада в особі ГПУ помаленьку прополювала Гужівку з добрих і порядних людей. Час від часу назавше зникали люди з села і ніхто не знав, куди вони зникали і чому зникали.

У другій могилі біля тієї ж церкви лежав довголітній секретар гужівської комуністичної партії товариш Ївченко. З його вибриками і несправедливостями селяни привикли покірно погоджуватися. Але одного разу Ївченко попав на непокірного селянина. Той забив його і заховав на дні ставка, прив'язавши до кілка, щоб секретар не вплив на поверхню води. Довго-довго не могли знайти його. Всі дивувалися, куди міг подітися товариш секретар партії. Аж по довгому часі зауважили, що зі ставка виглядає кілок. Коли оглянули кілок, побачили секретаря, прив'язаного до кола у воді. Кілька селян мусіли добре попрацювати при відв'язуванні секретаря. Його витягли разом з кілком і поховали на цвинтарі коло церкви. Від того часу на кожні жовтневі свята там відбувалася комуністами організована демонстрація з виголошуванням палких промов, з вимахуванням кулаками на буржуазний світ і його "прислужників", українських націоналістів. Людей, які були підозрілі в нелояльності до влади, викликали час від часу до району й намагалися втягнути або й втягали до співпраці з ГПУ. Хоч це все відбувалося секретно, але пізніше все вилазило наверх і люди багатьох сексотів знали особисто.

Ось такий Микола Чуйко вступив до комсомолу, а його зненацька викинули звідти з ганьбою за хуліганство. Після того він тільки пиячив і пропадав у брудному розгулі. Іноді висловлював антирадянські словечка й пісеньки. А справді це була така його служба — бути черв'ячком на вудочці ГПУ. П'яна і хуліганська поведінка Чуйка була вдавана, штучна, з доручення Райкому (Районового комітету) комсомолу. Такими Чуйками ловили "рибу" між українським населенням, яке в масі своїй було проти комуністичної влади. Цим способом советський уряд наповняв тюрми і концентраційні табори.

Розкуркулених на заслання.

Віддай!

Розкуркулювання українського селянства відбувалося в роках 1928–1935 в кожному селі по-своєму. Сільський актив розкуркулювачів у Гужівці складався з колишніх бідняків, які, отримавши земельні наділи панської землі, вже не такі були бідні, але мусили бути прихильними до влади. До свого гурту запросили вони ще одного гарного чорнявого парубка, що користувався великим авторитетом у селі і вже належав би до розкуркулених, але за продаж свого авторитету його не чіпали.

Одного разу таке товариство розкуркульної акції розійшлося по коморах та горищах селянських хат: тягли свити, киреї, кожухи, запасні хомути, вуздечки, шкіру та інші речі. Розкуркулюваному селянинові Кужелеві тихенько шепнули: "Тікай з очей, а то пошлемо в тюрму!" — "Гуманно!" — і той це виконав. Кужіль мусив утікати, щоб урятувати собі життя.

А були й такі комсомольські бригади, що пробували познущатися з переможених. Привели вже розкуркуленого Їщенка Осипа до сільради. Потім комсомолец Василь Пашенко так до нього ніби із співчуттям:

— Ну, нічого, старина, кріпись! — гладить його по плечу, — бідний ти, ану відкрий рот. — Бачучи співчуття, Їщенко відкрив рота. А комсомолец Пашенко плюнув йому у рот. Такий "дотеп на витівки" викликав у розкуркульників грім реготу...

— Ну, браток, ти більше тут не потрібний. Иди геть звідсіль, тільки чоботи віддай у сільраду! — Селянин Їщенко віддав чоботи і пішов босий по снігу. Коли він відійшов далеченько вже від сільради, тут знову його кличуть:

— Ей, куркуль Їщенко, ходи назад... ось тут треба розписатися, що ти чоботи здав. — І цей вернувся з посинілими ногами, постояв біля них, а комсомольці до нього:

— Ні, вже не треба! Иди тепер назавжди!

І так декілька разів під супровід реготу то відпускали його, то повертали назад, аж поки він перемерз і впав. Тут саме нагодилася жінка голови сільради, присоромила комсомольців і вони аж тоді відпустили його півживого.

* * *

Адміністративний апарат Гужівки складався, як уже сказано, з найбіднішого і малограмотного елементу. Такий стан легко

уможлилював їхню безкомпромісову слухняність вищій владі. Коли приходила якась інструкція з району, то вона виконувалася швидко і повністю, не так з логічних міркувань, як із злості і заздрости до багатих, з лінощів та невміння господарити, — бо ж землі панської вони дістали досить, а працювати не привикли. Та й директиви від вищого начальства були привабливі, примушували виконавців бути безмовно покірними.

Коли я потайком навідувався в Гужівку, то мати слізно розповідала, як в роках 1935–36, в часи посиленої боротьби з релігією, була зруйнована церква, а каменем з її стін вимощено шлях та позасипувано великі баюри на дорогах Гужівки. З кращих решток матеріалу побудовано військові касарні за містом Ічнею. Що було в нашому селі найсвятіше, його потоптано своїми ж ногами. Обкаляно його скотячими кізяками. Перед руйнуванням церкви два рази в-підряд було наложено великий податок на неї, і населення його сплатило. Але через пару місяців наложено третій податок, який був такий великий, що громаді не під силу було сплатити його. Тоді на підставі несплати податку група певних активістів-комуністів, під проводом Івана Ялижки, започаткувала руйнування церкви з богохульними вигуками "поматушки". З погрозою і скерованим у небо наганом зняли хрест, а дальше розбірку стіни було наказано робити самим парафіянам-колгоспникам, яким платили за те вже трудоднями, від чого вони не могли відмовитися. Таким чином чужі невидимі ворожі сили помстилися на нашому населенні Гужівки.

Попереднє, тут сказане, ніби й не відноситься до мого життя, але "каламбур", в якому я ріс, безсумнівно впливав на мою вдачу. Шість років пізніше, в часи німецької окупації, село спорожніло. Зосталися лише самі старі та славне жіноцтво з дітьми. Одной темної ночі, проходячи біля невеликої купи цегли, що залишилася від зруйнованої церкви, бачу, як стоїть на колінах якась фігура і голосно молиться:

— О, Господи, вчинив я гріх великий, прости мені грішному... — і т.д. Таке видовище наводило глибокий сум і страх на мене, бо цей старечий голос серед темної ночі шкрябав мені серце. "Хто ж то?" — подумав я собі. Приглядаюся ближче і очам своїм не вірю, — та ж то старий Сокологорський, колишній наш священик.

Як його діти почали вчитися в школі, то, щоб їх звідтіля не викинули, як попівських дітей, то отець Сокологорський публічно відмовився від Христової віри, вилаяв її і з неї насміявся. А тепер просив у Господа помилування.

Московський поцілунок українському селі

Березень, 1930-ий рік. В село Гужівку звечора в'їхав невеликий загін державної поліції, що тоді називалося ГПУ. Своєю присутністю в селі загін створив сільській владі догідну атмосферу. На другий день зранку актив із комсомольців, партійців та інших сільський бездільників пішов по наперед намічених комуністами дворах заможних господарів, щоб викинути їх з дітьми й старими з хат. Посадовили їх на підводи і відвезли на залізничну станцію, а потім в товарний потяг і відправили в Сибір у концентраційні табори. Як видно, у комуністичній партії більшовиків України не було розумної голови, що вважала б за потрібне лишити українських громадян вдома для роботи в своїй республіці, а не для російської. Причина? В комуністичній партії України було більшість чужого елемента — жиди, росіяни, поляки.

Миколу Скакодуба вигнали з хати, а три його сини десь повтікали. Жив він із своєю дружиною у свого друга юности в якомусь хлівчику. Його друг, що змилосердився над ним, був дуже бідний, а тому й не боявся тримати колишнього куркуля в себе на подвір'ї. Та й сільська влада не звертала на те уваги, бо Скакодуби були дуже старі і не притягали на себе підозріння. Один син Скакодуба був учителем в іншому районі. Щоб показати свою лояльність до влади, він порвав зв'язки зі своїми батьками. Коли одного разу він кудись їхав у службових справах через Гужівку, то зайшов і до своїх товаришів, тепер уже комсомольців, погостював у них гарно і поїхав далі. Не відвідав своїх батьків, що жили в хлівчику для гусей. Коли батько довідався про це, то з великої журби й зневаги нагло помер. Пізніше і його матір вигнали з села, щоб з-під лоба не поглядала на колишню свою хату, де вже жив якийсь активіст, що розкуркулював селян. Згодом і її вислали до концтабору аж у Вологодську область, там і смерть свою спіткала. Одна жінка з того самого ж концтабору переказувала, як померла Скакодубиха. Казала, що вона й тут хворувала та все плакала за всіма дітьми, хатою та всім, що їй було близьке. "Найбільше плакала, коли ми після праці та табірної баланди заводили своїх пісень. "Повій, повій, ой, та й вітерочку та з рідненького краю..." Так її вразила, що вона заллялася дрібними слізьми і серце не витримало... Померла."

Після закінчення революції на селі почалося т. зв. соціалістичне будівництво. Село було поділене на групи — класи, між якими розпочалася ворожнеча. Як хочеш жити, то треба тримати

закритий рот. Де і що можна говорити, я ще не розбирався. Все, що чув чи в клубі десь за театральною сценою від самих же партійців, чи на сінокосі, чи в селі від людей, те все я й говорив між молоддю, в якій провідну роль грав комсомол. А то були всякі ущипливі гострі дотепи, що не схвалювали советську владу. Ось через це я й створив собі дорогу на все життя — гористу, кам'янисту. Коли поступив до медичного професійного навчального закладу, то з наказу гужівського комсомолу мене викинули як антирадянський елемент, хоч я таким не був і не вмів ще бути, бо іншої, крім радянської влади, я не бачив. Після цього вже ніде мені місця не було, бо ота комсомольська характеристика всюди забігала наперед мене і перетинала дорогу переді мною.

Більшість гужівців, що пішли десь учитися чи на службу в конторі, чи до армії, не поверталися додому, але деякі повертались на старість, щоб умирати в Гужівці. Ось приїхав такий старезний дід Прохоренко із своєю старенькою жінкою. Він все своє творче життя провів як капельмайстер у Петербурзі при царському дворі. На старість приїхав туди, де народився. Хоч він був дуже мізерний і виглядав як карикатура, але мав великий талант, відшліфований постійними вправами. Прохоренко грав на всіх музичних інструментах і сам умів їх робити. Ще й почав учити селянських дітей музичної грамоти. Але кожна дитина що почне, то скоро й покине. Нецікава музика, сміються з нього обірваного. Все, що він скаже, діти його перефразовували з насмішкою.

— Та ви, товаришу Прохоренко, киньте ту панську музику (клясичну), почніть грати нашу, — всякі гопаки та тропаки, тоді й будете хліб їсти.

Прохоренко послухав доброї поради і відтоді пішло все добре. Він створив зі своїх учнів малу оркестру, яка згодом розрослася і нею він полонив серця всієї Гужівки. Та ось підійшли роки 1931, 32, 33. Голод! Люди почали мерти з голоду на дорогах і в хатах. І його оркестра в Гужівці затихла навіки. В скорому часі померла з голоду його дружина, а за нею і він сам.

Як стало мені 15 років, я зробився артистом Гужівської аматорської сцени. На початках я грав жіночі ролі, бо не так легко упросити дівчат, щоб яка осмілилась виступити на сцені. Бо дівчата тримались табуна і старих переконань. А провід молоді — комсомол, був проти церкви і проти всіх порядків вже давно заведених і цим відгонилась молодь від участі на сцені, особливо дівчат. Гралась п'єси в тих роках: "На першій гулі" Васильченка, "Тарас Бульба" Гоголя, "Назар Стодоля" Шевченка, "Степовий

УРИНОВА. САНКО КОШКА ТЫНЧАНД МЕНЧЕ

МУТЬ ВА БУНО
АД БИКИТ

гість" та інші. А пізніше, в 1928/29 роках додалися більш пропагандивні п'єси, що спонукали селян вступати до колгоспу. Один раз комсомольці добули кінофільм, в якому показано достатки майбутнього колгоспу. На екрані з'явилась велика комора в ній скрині наповнені салом, маслом такої форми, як цеглини і ними заповнено краниці аж до стелі, та інші речі, що збагачували істинні фантазії глядачів. Це перший раз в історії Гужівки продемонстровано було кінематографічне мистецтво з таким змістом, що воно зробило у селі революцію думання. Довго потім переповідали, особливо жіноцтво, як то там на фільмі масло хтось різав широким блискучим ножом. Як шинка та ковбаси висіли в коморі на стелі. Вся стеля із ковбас! Статечніші господарі робили свої коментарі того фільму: "Еге ж, було багато ковбас, а чії вони у фільмі так і не сказано. Он і в нашого пана така комірка була повна, а орачам на поле видавали сало, що в нім червяки позаводились та й того було мало". Влада таких коментаторів прибирала з дороги.

Мої роки навчання

Тим часом я закінчив семирічку і вступив до Ніжинської Медично Професійної Школи. Треба було мати найголовніше: довідку про соціальне походження, що я не походжу з сім'ї куркуля, бо куркульських дітей до вищих шкіл не приймали, а тільки бідняків і середняків.

Документ про освіту, це була моя зброя, щоб відкрити дорогу в науку. Інші, що поступали туди, мали зброю сильнішу: документи, що вони належали до комсомолу, або ще й комсомольську рекомендацію, чи довідку, що батько колишній червоний партизан. Таким була дев'яносто-процентна гарантія бути прийнятим. Кажу — дев'яносто процентів, бо крім комсомольської рекомендації все ж таки треба було мати до цього і освіту за семирічку.

Мене прийняли на вечірній паралельний курс. Цей курс був на самооплаті — заплатиш, учися, бо ти трошки багатший чи взагалі твоє існування на цій землі ледве терпиме. Оплата за рік була 45 рублів, що рівнялося вартості доброї телиці, яка скоро буде коровою. Це так, як перевести на селянську ціну. І було для батька досить важко, але батько погодився. На добре діло ніяка ціна не завелика.

Та радість моя і моїх батьків була коротка. Гужівські комсомольці не посоромилися покористуватися своїм великим приви-

леєм і помститися за приватні справи, щоб викинути мене зі школи.

А штовхала їх до цього заздрість. Багато комсомольців хотіли вчитися, але ніде їх не приймали без певної підготовки, без знань за семирічку. А до семирічки з Гужівки треба було щодня ходити сім кілометрів до міста Ічні. З Гужівки ходило тільки п'ять учнів, бо це ж було далеченько та й чоботи треба брати в рахубу (вони коштували для декого ціле літо праці).

Діяльність комсомолу в школі

А тепер розкажу, як мене викидали комсомольці з Медпроф школи в Ніжені.

Закінчилися лекції. Я вийшов уже на вулицю і прямую на квартиру, яку ми винаймали вдвох з товаришем. Коли ж хтось здоганяє мене і кличе по імені. Оглянувся, а то один з комсомольців кличе мене знову до школи. Зайшли ми до кімнати, де сиділо за столом три особи. Вони пояснили мені, що вони є Робітничо-Селянська Інспекція. Мають у мене дещо перевірити, при тому заспокоювали мене, щоб я не хвилювався.

Розпитали мене про всю мою біографію, яка була коротка і нецікава. За вісімнадцять років не було ще чим збагатити. Окрім шкільних даних, я розповів їм, що робив дома. Як наймолодший то я завжди мусив пасти свині кожного літа, а як підріс, то мати порадила батькові припинити це моє зайняття, бо трохи стидненько було для великого вже хлопця бути свинопасом. Подібні розповіді веселили комісію.

— Ну, а як підріс, що ти робив?

— Удень пас корови, а вночі коні водив на нічліг.

— А з ким зустрічався й про що говорив?

— Та хлопців гуляло зо мною багато... вони тільки дуріли, а один старший, багато цікавого говорив, тільки воно все соромицьке.

— А ти хоч одне розкажи.

— Ні, не скажу! — Але комісія наполягала. Мусив. Червоніючи від сорому, я почав їм оповідати, але один з комісії спинив мене й каже:

— Я цей анекдот сам знаю.

Але інші два не дуже добре розуміли українську мову і настоювали, щоб я продовжував. І вони ще трохи посміялися.

— А де ти дістав такі черевики?

Власне, то були опорки зі старих чобіт. Повідрізував халяви і вони здавалися мені гарними.

— Ану, повернися!

Повернувся. Іззаду мої черевики їх також веселили. А коли зажадали, щоб розказав їм щось про Митра Портянку, то я догадався, що то свої "друзі" із заздрости хочуть викинути мене зі школи шляхом якогось доносу на мене.

— Знаю, — кажу, — він старший за мене на років п'ять. Ми з ним разом пасли корови. Він був до мене недобрий, бо бив мене часто (то вже такий неписаний закон пастухів, що старший командує меншим та завжди його б'є). А зараз він хоч і секретар комсомолу Гужівки, але я йому також віддячився тим же самим. — Сміх.

— А як?

— Коли Портянко йшов раз нічю, то я вискочив із свого двору та дручком по спині добре відмолотив. Сміх і регіт...

— А Варка Олійник? Чи вона тобі гарна чи погана?

Я почав і про неї говорити, що ніякої дружби я з нею не водив. Вона багато старша за мене та ще й губата. Як я купався раз у ставку, то вона вкрала мою одержу і я мусів бігти додому голий. — Регіт.

— Ну, а хто такий Іван Сергійович Канюка?

Я почав і про нього, що він далекий наш родич. Що наші батьки час від часу сварилися за всячину, то за межу на сінокосі або чимсь іншим один другому допікали.

На цім "інспекція" закінчила допити не зареагувавши на зроблений донос на мене. Всі інспектори були розвеселені, аж зарум'янилися. А я зажурився і послабив науку, бо сподівався чогось гіршого. І не даремно. Через два місяці розпочалося знову те саме, тільки інспектори були вже інші й не тутешні. Тому й цікавість їхня до мене була більша.

Опріч попередніх питань і відповідей були й нові.

— А откуда ти імеєш такіє брюкі?

— Та це штани, мати самі напняли, пошили та й пофарбували дубовою корою. — Я ще й додав, що ці штани дуже міцні. З дива не виходили члени комісії — дві жінки, як видно прибулі, десь із глибокої Росії. Один мужчина, видно, тутешній, дивився на мене з співчуттям, не зводячи з мене очей, аж поки не закінчилося "переслухання". Ноги мої підкошувалися від журби; мій вигляд погасав у всіх на очах. Вже від першого переслухання я почав

занепадати душевно і тілесно. Зник мій темний загар з лица, я поблід і схуд, бо їжа злиденна не смакувала. На ногах з'явилися якісь виразки і чиряки.

Одної ночі пішов я на варту до шпиталю. Обов'язком студентів було двічі на тиждень доглядати хворих. Аж зирк! На ліжку знайоме обличчя: це Митро Портянко — секретар комсомольського осередку с. Гужівки — головний ініціатор доносу на мене.

Кожного дня один із студентів ходив до міста для виконання замовлень хворих. Підійшов я і до його ліжка й питаю:

— А ви що бажаєте, товаришу хворий?

Він визвірився і зустрів мене такими словами:

— Уході прочь! Який доктор з'явився!

І отут камінь на моєму серці ще поважчав...

Пізніше я довідався від студентів, що того "пацієнта" було покладено в шпиталь, як "ответственного работника по линии комсомола" на два тижні відпочити. Тепер мені стало ясно, чого він сюди приїхав. Він убивав мене своєю присутністю.

Тут і пригадалось, як цей Митро погрожував колись мені:

— Чекай, чекай, вище нас, комсомольців, не підскочиш! — Оце він приїхав аж до Ніжена, щоб особисто засвідчити мою негідність бути в советській школі. Мовляв, такі медробітники потім будуть отруювати трудящих! Так Митро пояснював свою донощицьку місію.

От, викликали мене вже втретє на суд, де комсомольці цієї школи мали мене "судити". Знову я витрушував перед ними свою біографію до дрібничок. А мій ворог — Митро Портянко встав і розмашисто рукою показав на мене:

— "Он, товарищі, врьот! Он до середняков не принадлежіт! Які б кампанії комсомольці не делалі в Гужовке, то він завжди з них насміхався та хуліганив. Чим і виражав свою ворожість до советської власті. Олійника Никипора він бив за те, що його батько був червоним партизаном і взагалі в Канюки відчуваються симпатії до контрреволюції й буржуазного націоналізму."

Довго ще "красномовствував" Митро Портянко перед усім зібранням. Та й перебуваючи в комсомолі добре навчався "ораторствувати", здебільшого по-російському, хоч тоді українізація була модною. Мої заперечення нічого не помогли, бо я висловлював їх просто, без красномовности. Коротко "ні", або "то неправда". Хоч я і вчився між культурнішою молоддю, але красномовности я не набув. Розум мій був занадто молодий, майже дитячий, і я оправдувався просто і невинно.

— Якщо це й правда, то це ж було три роки тому. Тоді мені було 15 років. Та й вступив же я до школи не для вдосконалення бандитизму, а щоб стати медичним фахівцем, лікарем, корисним для держави. — Але тут було дано волю чистій злобі, яка виходила з уст представника тодішньої "вищої еліти" — комсомольського проводу.

Наступного ранку, поки ще лекції не почалися, підійшов до мене директор медпроф-школи Г. В. Чернявський. Раніш він завжди був дуже ласкавий до мене, а цього разу виступив проти мене як крокодил. Переказав мені сухе рішення комсомольської організації, додаючи, що "з цим і дирекція школи згідна, і ти... зі школи виключений без права повернення тобі документів, і в цю ж хвилину уходи отсюда!" При цьому його трясло, посинів і виглядав аж страшним. Я прямую з класу до дверей, а він близенько ззаду за мною майже на п'яти наступає. Я вийшов на коридор і тут він мене своїм поглядом "виносив". Відчинив мені двері і голосно:

— Вон!

А всі студенти стояли півколом закам'янілою стіною та дивилися, дивилися... А комсомолец Базилевич на все горло:

— "Чтоби того петлюровца здесь небыло і в округности!" — Доніс про це моїй господині, що в неї був я на квартирі, щоб і вона боялася мене в себе перетримувати.

Мене студент Базилевич назвав петлюрівцем тому, бо в міській бібліотеці м. Ніжена я позичав книжки, що вже були призначені до вилучення із бібліотеки, як ідеологічно не витримані. Бібліотекарі, даючи їх, казали, щоб я їх не повертав. Але комсомольська соборня потаємно за всім пильно доглядала, хто що читає.

Оте московське "вон!" (геть!) довго не виходило мені з ушей. Я шукав нагоди помститися на директорів, та до цього не дійшло. Через пару років я довідався, як повідомляла Ніженська газета, що Генріх Вікентієвич Чернявський, звивши кубло людей польської національності, працював шпіоном на користь Польщі, за що й був арештований. В тій же статті згадувалося також ім'я дуже активного і задиркуватого комсомольця Базилевича і секретаря Чернігівського обласного комітету комуністичної партії товариша Скарбека. Бач, думаю, чужинці позіжджалися сюди й пирують на наших душах. Я був уже тоді свідомий і змужніліший, і знав, що не Генріх і його національні товариші були виною моєї біди, але все ж таки я зрадив, почувши цю вістку про їх арештування.

Так купа безвідповідальної розгуляної молоді, керованої чужими ідеями, зробила з мене ворога своєї батьківщини. Дякую Всевишньому, що не з'єднав мене з комсомолом. А мені так старанно до нього прокладувано дорогу. Адже комсомольцєві були відкриті всі шляхи: до науки, в Червону Армію, на кращу роботу. Але я чомусь злегковажив це. Янгол Хоронитель відвів мене від тих благ і спокус. В ті часи, вкінці 20-их років, в часи великих арештів та езекуцій, для виконання яких так потрібна була енергійна задиркувата молодь, очевидно, і я належав би до них, якби не цей Хоронитель.

Комсомольці ходили по хатах, забирали хліб у селян, були сексотами, вірними слугами вчення Леніна, руйнувати людське життя з наймайстернішою ретельністю. Завдячую своїй долі, що не звінчала мене з комсомолом. Пригадую, як один учень Маркса зауважив дитячий послід під хлівчиком та й почав його відгрібати й копати глибше і відкопав маленький оклуночок фасолі. Десь у старій груші він знайшов дупло, а там прихований ворочок пшона. Комсомольці все познаходили!

Шукання щастя

Щоб уникнути примусової висилки, я, з товаришем, поїхав шукати праці, щоб стати незалежним і непомітним в новому оточенні.

Ото ж у березні 1930 року розпочалася моя перша в житті подорож у світ, щоб шукати щастя. Ми з Василем, моїм товаришем, взяли білет від станції Ічні до Черкас і вирушили в дорогу. А там може і далі, думали ми. З хати вийшли перед світанком, щоб ніхто з сусідів нас не зауважив, бо тоді так було прийнято, на всякий випадок приховатися. Всі люди боялися один другого. На душі стало сумно і тривожно: це ж перший раз, із батьківського гнізда я вирушив у далекий і незаний мені світ...

Тривогу я заспокоював, згадуючи героїв творів, про які я тоді читав: Коцюбинського, Нечуя-Левицького та інших. Читати було романтично, а цей вихід з дому був наче продовженням читання. Ну, скажімо, Микола Джеря шукає схову від помсти пана. Шукає праці і шукає способів помститися на панові. "Десь по цій землі вони ходили пішки", — думав я. А ми ж з Василем їдемо потягом, і ця ріжниця нам не заваждає. З вікон потягу ввижались запорожці

і наче ми також між ними. Напружено, зворушливо, уважно. Та ось уже й Черкаси. Вечір. Хоч і весна, а ще морозець добрий. Завтра пролетимо по місті шукати праці, а сьогодні ввечорі ще побродимо по місті, подивимося на вулиці, на афіші, крамниці. Зазираючи всюди, зайшли ми в якийсь клуб. Там "червоний куточок", на стіні В. Ленін. Ми посідали на старому, десь із панської садиби взятому дивані. Тут же торби наші міцно тримаємо. Різко виділяємося своїми суконними свитками, полотняними штаньми, чобітьми та шапками. Це вже було десь під десяту годину вечора. По нашій зовнішності було видно, що ми не тутешні. Потомлені обидва. Я не можу втриматися від дрімоти. Василь мене поштовхує та щипає:

— Схаменися, он всі на тебе дивляться, а ти тут спиш!

Справді, багатьох цікавих непомітно до нас приглядалося. А напроти нас, як навмисне, стояли дві пікантні дами і переглядали нас до ниточки.

— Чуєш носом, — одна другій каже, — чоботи помазані дьогтем, а з торби пахне салом.

— Сало? Ха-ха-ха, і "сапарі" також помазані салом?!

Так ми сиділи з пів години, як на оглядинах. А потім підійшов до нас пишно-модно одягнений товстий жид — начальник клубу профспілок міста Черкаси й каже:

— Может быть ви, товарищі приєзжіє, пошлі би спать на вокзал?

Це ми й зробили. На вокзалі ми то присідали, то прилягали на підлозі, дрімали й так діждалися ранку. Василь десь роздобув адресу одного радгоспу, де нібито могла бути робота для таких, як ми, і вже за годину і наш потяг туди рушив. Було тяжко на душі, але мене особисто заспокоювала моя торба з хлібом і салом; думаю, поїм я теє ще не скоро і журитися нема чого. Зійшло сонце. Потяг мчить, а гарні краєвиди милують мої очі і на серці трохи повеселіло. Та ось несподівано потяг став, не доїжджаючи до станції Драбово-Барятинське.

Звелено всім вийти з вагонів і показати документи. А документи наші? Звісно, не зовсім заслуговують довір'я. Хоч по нашій зовнішності і поведінці видно було, що ми зовсім безпечний елемент, але проте нас потрактовано як підозрілих. Весь наш одяг перетрусили до дрібничок, а потім:

— Спусти брюкі! Наклонись! — Ну, думаю, це вже безмежний глум. Заглядали нам туди, куди можливо і неможливо. Якийсь досить інтелігентний "начальник совєтської власті", прижмуривши

одне око. Вибач, читачу, про це свідчення перед тобою як на суді. Дрібничок не промовчую.

Після такої перевірки посадовили нас під арешт на вокзалі в залі пасажирів. Там уже було повно селян із сусідніх сіл. Декого приводили із зв'язаними руками. При дверях і вікнах знадвору стояли з багнетами червоноармійці військ ОГПУ.

В залі всі були взаємно поінформовані, хоч там розмовляти й не дозволялося. Вияснилось, що вчора звечора селяни нібито роззброїли і розігнали міліцію та інші партійні установи Драбово-Барятинська. Поперерізували телефонні проводи і виступили проти влади. А це вже заворушення! Виказано спротив колективізації! Але тут перешіптувались, що це була провокація, щоб тільки тюрми наповнити повніше! Та ми з Василем цього ще тоді не розуміли.

А тим часом щораз більше приводили людей і ставили їх під вартою озброєних військових. Нам ставало вже навіть тісненько, хоч станція й велика. Після декількох годин всім нам наказано стати рядами так, щоб між нами можна було пройти начальству. Для чужого ока такий огляд робив немало дивовижу. Скільки то було там різноманітного одягу, кожухів, свит, курток та і людей — типів ніколи ніде не бачених. Особливо для наших ловців-гепеушників.

По мові можна було ствердити, що не всі гепеушники були росіяни, а більше монгольського вигляду. Почот начальства проходив між рядами, брязкаючи шпорами на чоботях, похльоскуючи себе знічев'я нагайкою. Ця сіробура стіна з нашвидко наловлених підозрільців немало дратувала начальство своїм зухвалим виглядом. Попереду всього "почоту" йшов, мабуть, головніший, але калікуватий на одну ногу начальник. Миттю кинувся на пристойного мужчину, молодого здоровила-підозрільця у високій набакир шапці. Наче старість позаздрила юності. Каліка-начальник почав бити парубка руками по лиці, шиї і під боки. А молодик ловив кожен раз його руку і притримував, кажучи: "Та стійте, та за що, та зупиніться!" Начальник зрозумів, що, б'ючи голою рукою, тільки понизить свою гідність в очах нижчих. Тоді витяг із піхви шаблю і тупив боком частував молодика-здоровила приказуючи:

— Что твой незнаешь как стоять перед начальник?! Я тебе... — і засипав його найбруднішими словами з московського словника. А молодик-здоровило вже й не пробував боронитися, щоб той не повернув шаблі гострішим боком.

Начальство проходило далі і кожного, хто хоч хоч трохи

стояв бравурно з заломленою набакир шапкою, штовхало його в бік сторч кулаком і обкидало принизливими словами. Потім відібрали найпоказніших з виду і десь повели, а решту по одному допитували. Тут же при вході, вже й столик з'явився. На когось викрикували і сварилися мовою Леніна "по-матушки". Нам тільки доносилося: "Врьош! Гаварі правду, а то разстреляєм, как собачонку! Молчіш пьос?!" — чути було нам із сусідньої кімнати. Пізніше допити провадилися по декілька чоловік разом.

Нас двох скоро відпустили. Доказом нашої непричетности були залізничні квитки: вони свідчили, що пару годин тому ми були аж дуже далеко від Драбово-Барятинська. "Ідіть і не попадайтесь!"

Квітень 1930 р.

Після довгих пошуків нарешті ми таки знайшли роботу на лісо-розробках, куди завербував нас якийсь аґент на одному із вокзалів, де аж кишіло від таких, як ми, шукачів щастя. А щоб ми його трималися, то він "прив'язав нас їжею" до нашого першого в житті "хлібодавця". Нас було 15 осіб. Він привіз нас у ліс між Шепетівкою і Славутою, до підприємства, що на воротах було написано: "Шепетівське лісообробне господарство" (приблизно так). Тут ми й оселилися між новими людьми. Спали на дошках, їли дуже бідну юшку і щодня ту саму, аж вона нам обридла. Одяг наш нищився, завелися воші. Ми були молоді і без життєвої практики, щоб найти собі кращу роботу. Терпіли й працювали.

Одного разу відбувалася погоня за контрабандистами, бо за яких 70 кілометрів був польський кордон. До нашого бараку заскочили прикордонники ГПУ, поперекидали все навколо і наші речі, позривали дошки у відходках і по смітниках. Один їх погляд вирячених очей п'явав нас.

— Ану, давай документи! Давай, давай, поскорей! — Ми то їх мали: я як колишній студент з Ніженської Медичної школи, а мій товариш мав документ про сплату податку в селі Гужівці. В ті часи документом міг служити і такий папір. Бо паспортів тоді ще населення не мало. А треба було ще мати посвідку, що голова сільради дозволяє нам покинути наше село, щоб іти на заробітки. Але за браком останнього документа, продиктовано арештувати нас до в'язниці!

От аж звідсіля почалися наші справжні мандри! Нас, арештан-

тів, відвели на віддаль цілоденного ходу від місця арешту до якогось села, назви вже не пам'ятаю. Тут стояла військова управа певного прикордонного сектора, від якого були ті прикордонники, що нас затримали і посадили на армійську гавптвахту, де в сусідніх камерах сиділи червоноармійці за всякі порушення військової дисципліни. Тільки наша камера була маленька і без вікон, та ще ретельніше замикалася. Пробыли ми в ній один тиждень, там же й складено протокол нашого арешту.

І тут з нами трапився сумний і незабутній випадок. Зранку, коли мого товариша виводили "на оправку", до мене в камеру вірвався "командир взводу", жид, і без ніякої причини починав мене немилосердно бити. А як я піду на оправку, тоді він бив мого товариша, Василя, приказуючи: "Петлюра, петлюга..." Спершу, коли він мене бив, то я тільки оборонявся від нього, тікаючи з кутка в куток, а потім рішуче постановив, що треба щось видумати, якийсь захист, але кого просити. Одне я скоро зауважив, що й він ніби ховається від когось. Одного разу, коли він вскочив до камери, щоб мене бити, тоді я схопив парашу, яка саме була порожня, та його нею по плечах з галасом і криком, наче божевільний. Тоді він утік, як злодій, з нашої камери, хоч і наган у нього теліпався на поясі.

Таких відвідин він більше не робив. Тоді я зрозумів, що можна і треба якось захищатися, що він це робив з якоїсь особистої помсти на українців.

Після перебування на гавптвахті нас тільки двох поконвоїрували два вершники до міста Славути. Ведучи нас, вершники дуже далеко відставали, нарешне пускали далеко поперед себе, наче й забули про свою службу.

— Ти ж дивися, Сашко, не пробуймо тікати, — повчав Василь, мій товариш, який був старший за мене на три роки. "То навмисне, ніби нас забули. А то нас провокують до втечі. Якби ми кинулись утікати, вони б нас нагнали й порубали б шаблями, як утікачів".

Ми зупинились на відпочинок у подвір'ї міліції якогось села. Нас обступили молоді міліціонери, і червоноармійці, які в більшості були кацапи. Сміються, штовхають Василя в плечі, та пробують, чи міцний. "Іш ти какой, м'ясистий-то, какою красною морду-то наел." Ми хоч і голодували, але за один тиждень людського вигляду ще не втратили. А у Василя були червоні шоки, як вогонь. Хоч і в неволі, а гумору хоч відбавляй.

Вийшов начальник міліції, побачив веселого Василя:

— Ти, мати... твою... ти ще в мене посмейошся і потанцюеш, потанцюєш прямо на Соловкі!

А Василь:

— Ну й що ж, як потанцюю, то ще й з припівом "ех, мілая моя, верті лаптем, как і я".

Я ж навпаки, був дуже сумний і неделікатно відгризався від усяких зачіпок та глузувань. Мій запас красномовства був бідний, часто я вживав вислови десь кимсь сказані, а я їх нахватав. Ось і такий був один: "Знущайтесь, знущайтесь, все одно за нас помститься Український Народ".* А хтось із червоноармійців уціпнув мене за спину та мені на вухо: "Поки твій народ помститься, то ти вже давно не житимеш."

Після відпочинку і зміни конвою ми продовжували нашу дорогу. Був саме час Великодних свят і хоч про нас розповсюджено, що ми великі злочинці, але селяни нам щедро виносили яйця, паску й ковбасу. Одягнуті ми були в саморобну одягу: сукняні піджаки, полотняні штани, смушеві шапки і в чоботях, що сильно контрастувало до наших водіїв і їх начальства.

Повели нас далі. Конвоїри нові: "Ну, бегі в твою раздолбаную Польщу. Кто ти Поляк ілі Жід?" Набігаючи на нас кіньми: "Бегі до Підльсудскаво, чаво іспугался?!" — Ми падали від тиску кінських грудей, за руки побралися і знову падали. Та все таки нас цілими допровадили до міста Славути. Це було в квітні 1930 року. Мені ще не було повністю двадцять років. Перед нами стояв як вирізьблений силует ГПУівської споруди повільної смерті. Двір якої ретельно загороджений високим парканом, а над ним ще й декілька ліній колючого дроту. Ця споруда збудована для якогось промислу, а при радянській владі — тюрма. Зразкова! Бо тут багато сиділо чужинців.

Протягом одного тижня в нашій камері нас зібралося вже багато, саме була весна як усе оживало, то ще драматичніше відчувалось наше місце суворого упокорення, бо ще й сусідствовало із публічним парком. Часто вечорами крізь товсті стіни доносились мелодійні звуки духової оркестри, що так різко контрастувала із завошвленими камерами та ще більше посилювало терпіння. Я загортався з головою в одягу, щоб мого лица ніхто й не бачив і

* Як видно, цей вислів прилетів із-під м. Базар на Волині, коли розстрілювали українських полонених за наказом жида Йони Якіра.

падав на нари наче сплю та плакав як дитина. Після плачу відчував велике полегшення. Тут були й в'язні з великим стажем перебування в тюрмі, від них ми багато дечого навчилися.

— Ото, — оповідає нам один старий в'язень, — сидить малий хлопчина між нами у півраній свитині, півраних штанях, босий, у смушевій шапці, точно як у вірші Тараса "Мені тринадцятий минало". Не вірте, то сексот! Та ще й, видно, практикант якоїсь шпигунської школи. Він ніби час від часу й вірші пише. І його часто викликають на слідство. А то він і передає все, що про нас тут підслухає.

Скільки було в цьому правди, невідомо, але ми першу лекцію про поведінку в тюрмі вже пройшли. Органи ГПУ запитали в гужівській сільраді про нас. А та відповіла: Василь Скакодуб, мій товариш, син розкуркуленого і сільрада його розшукує. А про мене написано, що я колишній студент медицини і як антирадянський елемент викинутий зі школи. Цього й було досить, щоб нам чіпляти обвинувачення "шпигун".

Коли нас викликали допитувати про наші ніби злочини, то самі слідчі не вірили в те, чого вони в нас шукали. Допити закінчувалися жартами, частуванням цигарками, вперемішку з погрозами. Мовляв, "не скажете, хто посилав вас за кордон і до кого посилав, то розстріляємо", і т. д. А коли таке до нас не зовсім в'язалося, то слідчий "дуже по-дружньому" порадив нам підписатися під обвинуваченням "у підготові нелегального переходу через кордон":

— За це дістанете пару років та й кінець з тюрмою. Будете собі ліс рубати на засланні, на свіжому повітрі!

Ми обидва підписали обвинувачення, навіть романтично уявляли майбутнє в лісі. Співкамерники навіть заздрили нам, що так легенько наші справи пішли. Он деякі сидять роками, а їх ані на допити, ані на суд не викликають.

Дуже скоро після цього взяли нас на етап шляхом багатьох в'язниць, як пізніше ми довідалися аж до Котласу в Комізірянській області далеко на півночі.

Наступна тюрма була для нас у Заславі, де сиділи перебіжчики із-за кордону, скаржачись на капіталістів, або заявляючи, що мусили втікати, бо поліція арештувала б їх. Це були самі кому-

ністи. Тримали таких досить велику кількість. Годували їх тим же пайком, що й червоноармійців і через це і нам було ліпше. Ось сидів з нами такий Гриць "Поштар", той зовсім був задоволений. Казав нам:

— Щоб тільки ще прогулянка була не тридцять хвилин, а хоч зо дві години, то я звідси й не пішов би. — Ми називали його "Поштарем" за спритну організацію зв'язку з його родичами, які були розділені польсько-більшовицьким кордоном. Цей "Поштар" бувало пустить корову пастися і налякає її, щоб вона пішла на "той бік"; там його родичі прив'яжуть до рогів корови пакуночок із цукром і листом, налякають її та наженуть назад. Ось за це Гриць отримав від нас почесний титул "поштаря", а від ГПУ "польський шпигун" і десять років тюрми.

Та не довго ми втішалися з дружнього товариства, бо скоро нас вивели на етап до іншої слідчої тюрми — "пишним" і "нарядним" конвоем — кавалерійський ескадрон також із формацій ОГПУ гуськом крутився навколо колони аж до залізничного вокзалу. Це було навіть цікаве видовище й приємне почуття, що ми такі важливі і нас так багато й довга колона. Тут були справжні куркулі, злочинці та інші життєві невдахи і підозрільці. Великим товарним ешелюном допхали наш етап до якогось колишнього монастиря в Ізяславі. В'язнів розсадили по монаших келіях. Але не на довго, бо за кілька тижнів було чути обридливе "все виході с вещамі на етап!" Цей раз до Житомира.

Після ретельного обшуку в'язнів на дворі житомирської тюрми повели нас на третій поверх. На коридорі попід стіною від підлоги аж до стелі було викладене майно арештантів: клунки, скрині, більші й менші торби. До кожної речі була прив'язана дощечка з написом прізвища, статті засуду — майже всі за статтю 54 — контрреволюція — і пункту дальшого етапу: Котлас або Архангельськ, куди найбільше висилалося в той час. Власниками цих злиднів були селяни, що сиділи по коморах на цьому поверсі, а їхній багаж, щоб не завдавати труду доглядачам і їх не перевіряти, затримано на коридорі. Наш етап в кількості до двох сотень осіб розділили по "коморах" (так там називали камери). Все в цій тюрмі називалося тоді українською мовою.

Заскреготали замки. Відчинилися двері. Староста коридору командує:

— 54-та комора — увага! Начальник варті іде! По-порядку розрахуйся! — Це на вечірній перевірці. А ранком зо всіх комор виносять параші аж на нижній поверх, бо вбиральня на третьому

поверсі з якоїсь причини була зіпсута. Кал не проходив до каналізації і в'язні цього поверху зносили його носилками та відрами! Важко собі уявити такі антисанітарні умовини. Там же якось ухитряються і живуть великі волохаті білі щурі!

Після прибирання комор іде роздача хліба й гарячої води. Однокілограмову хлібину хтось із спритніших розрізує на 20 кусочків і розкладає на нарах. Потім кожний в'язень бере для себе один кусочок.

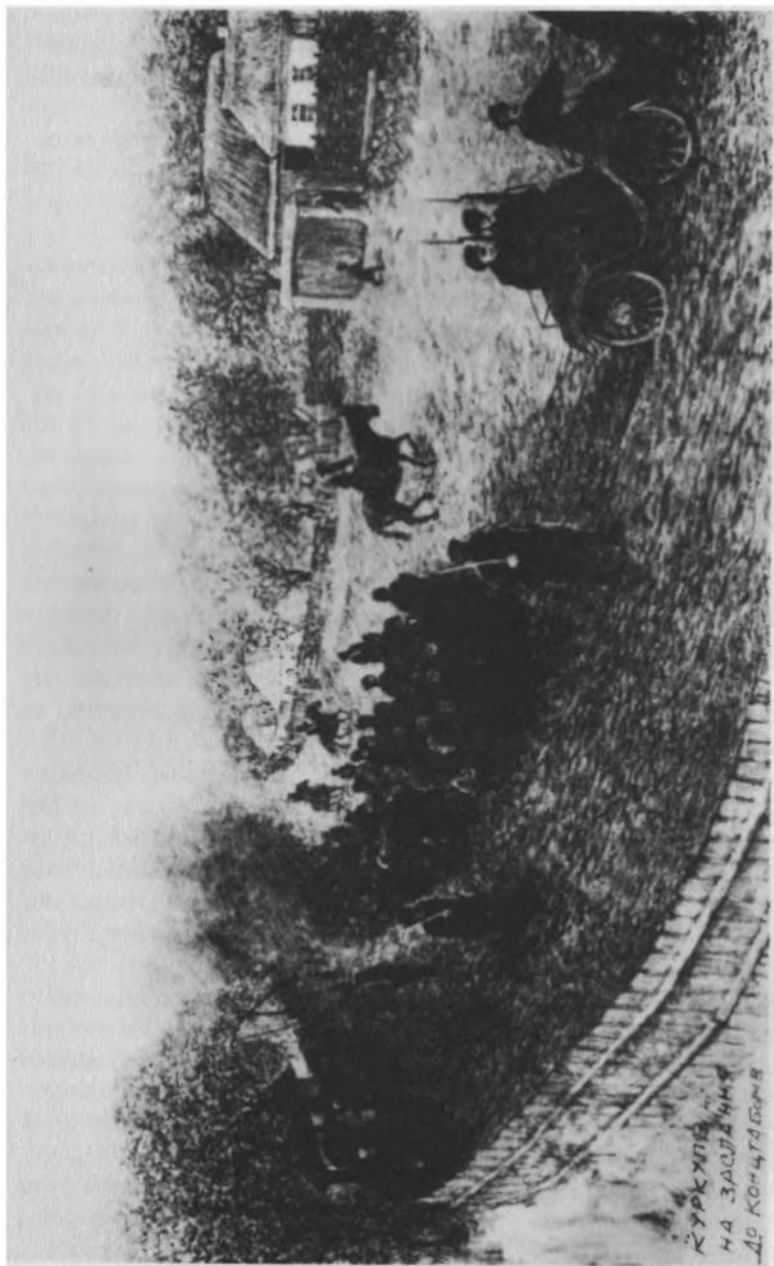
Неволю чи зневагу можна пережити, але голод перемогти не можна. Сила занепадає. Декого рятують передачі поживи від родичів. Ось біля мене поруч сидять два священики і похруськують білі сухарики, а інколи й ковбаску. Он там далі хтось чорну паляницю смакує. Почуваю, як накочується на мене хвиля звірячого бажання — стрибнути на нього і вихопити паляницю. Та ба! Сили зашилось, як у мухи. Коридорного наглядача-бандита, засудженого на десять років, легко підкупити якимось кусочком, щоб пустив пройтися по коридорі пару хвилин. Але деколи й даром не хочеться рухатися, бо голод гальмує.

Виходимо на подвір'я на 15-хвилинну прогулянку. Кружляємо колом по в'язничному подвір'ї. Селяни не тратять гумору, сміються самі з себе:

— Оце ходив би за плугом, а тут лише час гаєш; крутишся, як кінь сліпий на одно око, — чути жартівливих двох парубків за мною.

Подвір'я з трьох сторін оточене високою стіною тюремної будівлі, а з четвертої — високим камінним муром, по якому зверху ходять вартові. В одному кутку тюремних будівель на третім поверсі міститься кухня. Через недбалість адміністрації одна стіна завжди була облита помиями, що стікали по ній вниз, принаджуючи рої мух. Звідси ж на все подвір'я розносився нестерпний сморід.

Сонечко вже височенько, а стіни в середині двора освітлені ним ще тільки зверху. Аж о першій годині воно загостить також на пару годин на подвір'я в'язниці. Хоч уже й квітень, але надворі холоднуватого. Селяни ходять по подвір'ї в суконних киреях, свитах, смушевих шапках, — це саморобної продукції. Дехто навіть хоч і в засмальцьованій, але у вишитій сорочці. Бо коли було наказано з дому взяти речей скільки піднесеш в одній руці, то кожний брав найдорожчі речі — новий одяг. Через велику кількість в'язнів суворої дисципліни в тюрмі не можна було завести. Та й селяни — люди смирні, походжають у дворі, інколи перегукуються. Хтось із

КУРКУПЕ
НА ЗАСЛУЖИ
ДО КОНЦА БОНА

Краевод в м. Ніжсин 1930 р.

третього поверху зауважив свого товариша на прогулянці та й розпочалася розмова:

— Гей, Макаре, в якій ти коморі?

— У вісімдесят п'ятій. А ти?

— У вісімдесят дев'ятій.

— Куди тебе?

— На Котлас. А тебе?

— В Архангельськ.

— Куди?!

— В Ар-хан-гельськ! — кричить.

— Тут, брате, біда, моя Параска не знає, де я є і не несе мені передачі.

А дозорець до них:

— Припинить перегукування! Кінчай прогулянку!

А одного разу якось двері нашої комори були незамкнуті і трохи розчинені. "А дай, думаю собі, я вискочу на коридор на секунду: Он того в'язня коридорний вартовий випустив за якогось хабара — може і я покористуюся свіжим повітрям." І я вискочив... Але цей коридорний схопив мене за руку біля плеча та енергійно пробує захвати мене назад до комори. А я до нього:

— Не руш мене, я й сам зайду! — вирвав своє плече з його дужих здоровезних рук. Я витріщив очі на нього і довго вони в мене не закривалися, не кліпали, немов полум'ям дихнув на нього з люттю. І де в мене та сила і відвага взялася: вартовий пхав мене руками й грудьми і не зрушив мене з місця. Він здивовано відступив два кроки і поволі зробив третій поштовх і бачив у мой постаті наче якусь гієну і задеревів... А я, трусячись усім тілом, сам зайшов у свою клітку. І справді дивно, я в ту хвилину був такий сильний, чого я не міг пояснити, звідки та сила в мене взялася. Через місяць нас знову взяли на етап до Лук'янівської тюрми, в Києві, де вже було повторення режиму попередніх тюрем, за винятком того, що ми сиділи в камері по сусідстві з жіночою, звідкіля ми чули кожного вечора, від шостої години починаючи, голосні протяжні плачі та завивання й схлипування і пробували відгадувати, чому саме ввечері — може тому, що надходила ніч і гніт неволі відчувався важче, або може жіночий організм слабший на знуцання.

З Лук'янівської тюрми в Києві через два місяці перевезено нас до Ніженської тюрми. Тут доходило до неймовірної тісноти. В'язні обливалися потом — була саме найжаркіша пора — середина літа. Ніяких спостережень не вдалося запам'ятати. Одне й те саме

сидіння, обпершись об стіну, або об такого, як і сам, молодого, мокрого, голодного, брудного і завошивленого, котрий тримає горбу в руках весь час, або на ній сидить, якщо була порожня. Та мали трохи щастя, бо прийшла "розгрузка".

В серпні 1930 року з Ніженської тюрми перевозили арештантів на заслання етапним порядком під гаслом: "Розгрузка всіх тюрем на свободу". Таке розвантаження було що три місяці. Може хтось хотів би втікати при цій нагоді, але відклав би цей намір: думав, що всіх будуть звільняти, то й його звільнять. Більшість в'язнів не знала дійсної причини арешту, бо й вирок ГПУ не завжди в'язневі оголошували. Сама тюрма стоїть серед міського базару, хоч у тюрмі діяльність начальства була дуже засекречена, одначе поза тюрмою було відомо, що "розвантаження" тюрми означало вивіз на заслання.

В день вивозу всіх невільників вели через базарну площу, оточену стіною кінної міліції, яка грудьми вигодованих коней стримувала широке море розлученого і фізично ослабленого народу. З тюремних воріт, як із прірви, рухнулася тісно збита до купи велика валка людей, що розтягалася майже на кілометр. Ця валка людей творила колону, оточену пішим і кінним конвоем з оголеними шаблями і розстебнутими кабурами наганів при боках. Ще на тюремному дворі арештантам було сказано, що найменший крок з колони вбік вважатиметься за спробу втікати і... "таковою будет зарублен сразу на месте". Хто йшов ззаду в колоні, то не міг бачити її початку і дивувався як тюрма могла вмістити стільки людей. А була то тільки якась частина виведених із тюрми.

Обабіч колони переганяли один одного кінні міліціонери, розмахуючи в повітрі голими шаблями, покрикуючи на натовп людей, що приглядалися до в'язнів. "Рраа -ззойдісь!" Таким криком наганяли паніку та жах на присутніх сусідів і родичів ув'язнених, що тиснулися в бічних вуличках, подвір'ях, городах, у хвості колони і де тільки було можливо.

Тим часом колона поспішала: задні наганяли тих, що йшли попереду, а всіх разом з брязкотом зброї і криком підганяли конвоїри: "Давай, дава-а-а-й! Вперьод!" У кожного з нас звучало в голові оте: "Шаг в сторону... і будет зарублен шашкой на месте!" І терпло тіло від жаху. Ану ж знаєцька хтось спіткнеться, — йому ні пощади, ні змилювання...

Душевний стан кожного був на вістрі ножа. Мене вдарила хвиля такого гніву і люті, що ладен був кинутися на найближчого конвоїра і хоч нігтями пошкрябати його кирпату морду — та й

бути зарубаним відразу. Алеж у той момент утворилася б метушня в колоні, і тоді конвоїри рубали б шаблями кого попало. І навіть могли б вирубати нас усіх.

Хоч охорона колони була густо розставлена, а всеж одна нерозсудлива жінка (родичка якогось в'язня) потрапила підбігти кроків десять до колони. Вигукнула чиєсь ім'я і при тому підняла руку з передачею, загорнутою в білу хустку. А з колони хтось до неї обізвався. Ту жінку відразу схопив міліціонер у цивільному і жбурнув її набік, а на в'язня, що обізвався з колони, як собацюга накинувся конвоїр, схватив його за шию і жбурнув ним так, що в'язень упав. Торбина з рук йому вилетіла, а котлопок, що був прив'язаний до його торби, відірвався і покотився далеко, торохтячи по брукові. Конвоїр, держачи шаблю готову "к рубке по галаве", почав товкти лежачого чобітьми у плечі, в спину та скорим рухом, як дресуваний пес, знову зайняв своє песяче місце. А до побитого вже прискочив міліціонер і закричав: "Встать, поднять вещи!" Ззаду їхала підвода на випадок, щоб ніхто і ніщо не було забуте на дорозі без належної опіки, непритомного або недужого. Це ставалося тільки при надзвичайних випадках, де конвой публічно мусив показати зуби іншим на пострах.

До залізничної станції було ще далеченько, арештанти йшли брукованим шляхом, не в такт, човгаючи зношеними шкарбанами, а дехто й босоніж. Задихаючись усі сопли, як стомлені коні на важкій праці, і дивилися тільки вперед себе, бож по боках не вільно було розглядатися. "Не рассматривать! Шаг в сторону — шашкой на месте!"

Цей гаспидський хід як на Голготу супроводився брязком чайників та казанків, прив'язаних майже в кожного до гудзика на одязі, скрипінням саморобних скриньок на плечах, шарудінням і совганням засмальцьованих, полатаних торб, понапиханих завошивленими, заношеними аж до чорна сорочками, онучами, сухарями і махоркою...

Так ми дійшли до станції Ніжен. Там нас запхали у вантажні вагони, не давши ні їсти, ні пити, без кінця перераховуючи, хоч ніхто й не пробував утікати, або залишитись.

Їхали ми цілу ніч. Перед сходом сонця потяг став серед поля, десь не доїжджаючи Чернігова. Сонце зійшло, як і сходило, день також настав, як і раніш. Через задротоване вікно вагону було видно квіти, кущі, поля — і краса природи оживляла людину... А птаство своїм співом викликало в декого і гнів, і сором, бо світ такий гарний, а нас боягузів, ліньтюхів, називайте як хочете, так

лишко обдурено, бо ми не хотіли боротися проти комунізму, а повірили комуністичній брехні і тепер тут в загратованих вагонах ідемо на північ, в голоді і холоді.

Аж ось на всю горлянку заверещав начальник конвою: "Все давай, виході на аправку!" Серед поля вивели нас з вагонів колективно до "вітру". В такій безсоромній ситуації я ще ніколи не показував своєї голизни, направленої на молодого червоноармійця. А червоноармійці уважно на нас дивилися, щоб хтось із спущеними штаньми не кинувся втікати. Після нас таку саму процедуру зроблено і з жіночим вагоном. Їм дано більше "чести", бо вони робили це близько від вагонів, а "доблестное войско", червоноармійці-конвоїри, стояло трошки далі від жінок, не спускали їх з очей.

Нас привезли до ще більшої чернігівської в'язниці. Тут техніка була вища, бо потяг в'їхав у самісіньке подвір'я в'язниці і стороннім КГБ не робило неестетичних видовищ, бо нас нікому не показувано.

Тут я трошечки заскочу наперед підчас війни, 1942 року, коли все було під суворим наглядом німців. Ризикуючи своїм життям, я зумів зайти до м. Ніжена. Йдучи назад мені захотілося йти від міста до вокзалу тим самим шляхом, що я йшов 1930 року, як мене гнали в колоні в'язнів, шляхом, який був для мене незабутнім. І в моїй уяві переходять ще раз ті самі картини: ось доходжу до містка, де конвоїр витягнув одного в'язня з колоні і "гамселив" його носачами. А он там начальник конвою кричав на всіх у колоні, аж йому в горлі щось зірвалось і він з бичачого голосу перейшов відразу на гороб'ячий, а тоді зліз з коня і мало не повалився, як відійшов із тієї трясці, аж тоді знову сів на коня. А он там... чи то мені здається?! О ні! Доганяю знову таку саму колону, як і в 30-му році. Але ця колона вже була спрямована не на північ у Московщину — будувати канали, а до Німеччини. Попереду їде німецький жандарм, а позаду колоні "наша рідна" поліція. Ведуть і женуть молодих хлопців і дівчат, деякі плачуть, а деякі веселяться, бо ще молоді і мають нагоду по білому світі поблукати, та й торба з їжею ще не спорожнилася. А взагалі всі йдуть, як покірنا скотина, яку навчено покірности.

Не вчили нас турбуватися про землю, на якій стоїмо, з якої хліб їмо. А тому й не думали, для якого ж чужинця ми спорожняємо нашу рідну землю. Може за неї треба боротися? А гасло

ком. партії і Марксове вчення "пролетаріят батьківщини не має" —у нас сміло засвоєне, то воно й улегшує ворогам нас табунами гнати, куди хто захоче.

Була й відплата за отруєне життя. Хто платив? Було багато відплатників. Ось один такий Івашко. Як вивозили його батьків на заслання, то двох малолітніх хлопців влада не дозволила сусідам забрати на виховання, але одна відважна жінка якось вкрала восьмирічного Івашка. Виховувала його через піонерську організацію, комсомол і десятилітку. Він був довіреною особою партії. А за німців йому виригнулося, пригадав усе і щедро за все відплачував, кому треба. А як німці відступали, то він вкотив у підвал поліції дві бочки спирту, де сиділи заарештовані комуністи й партизани і запалив цей спирт...

А де ж дівся його менший копись п'ятирічний братик? На Уралі везли групу вільнозсильних гужовим транспортом, бо в тому напрямі ще залізниці не було. Мати тримала на руках малого Мишка і ненароком упустила із саней. Коні неслись рясом і візник не захотів зупинитися, щоб підібрати дитину... Таке просте рішення такої великої справи!

У чернігівській в'язниці

У чернігівській в'язниці на другому поверсі в 16-ій камері всі в'язні були спеціально дібрані і жили як одна сім'я. Це трапилось зовсім не випадково. Нас довго не розлучали і не часто переводили з однієї камери до другої. Тут було з 20 українських "бандитів" (за московською термінологією), десять "шпигунів" та чотири жиди за розтрату державних грошей в установах цього ж міста Чернігова. Оці останні створили в камері ідеальну атмосферу. Нас рано не будили. Камера вдень не замикалась, бо й в'язнів до неї підібрали "кращих". Ці чотири отримували від своїх родичів часто багаті передачі, з яких не тільки нас частували, але й тюремних наглядачів.

Наглядач, в одній руці тримав ключі від камер, а другою так принизливо брав біленький пиріжечок від жиди-криміналіста і вимовляв, поглядаючи на боки — "благодарю!"

А для мене були вони ще й меценатами мистецтва. За час мого перебування з ними, я намалював на маленьких поштівках велику кількість їхніх портретів у всіляких позах. Пізніше я дістав папір великого формату, де вже я вклав усю свою фантазію в

малювання портрета одного з отих чотирьох жидів. Сам портретований хоч і перебував у тюрмі, але ще був товстий, із досить великим животом. А я зобразив його худим, в порваній одежі, зігнутих від холоду, з сокирою і пилюкою в руках на тлі густого лісу. А із-за дерев виглядають із вишкіреними зубами ведмеді та вовки. Зверху портрету я написав — ніби резолюція начальства: "Не отпущать до полнейшава ісправленія". Цей образ йому дуже сподобався. З мистецького боку це був мій шедевр. Всі ці мої рисунки вони передавали своїм родичам додому. І було все гаразд з тюремним начальством, якби не цей великий портрет. Ну, і сталося. Цього великого портрета пропустити вони не могли. Мене викликали до начальника тюрми тов. Удада:

— А ти знаєш, що в тюрмі цього робити не смієш?! — і показав мені конфіскований великий портрет. Одначе розмову зі мною він вів м'яко і лагідно, ще й пожартував:

— Може з тебе буде новий Шевченко, а я тоді буду Енгельгардтом. Бо ж виглядаєш на молоду енергійну з виду людину.

Але я знав ще з політграмоти, що всяке тюремне начальство треба "презрительно возненавідеть". Отож я відповів йому вороже і по-грубіянськи, дивлячись на нього з-під лоба зачервонілими очима.

Начальник на мене визвірився:

— Не виходити тобі з цього дому аж до сивого волосся! Одведіть його в камеру смертників, — звелів наглядачам.

В новій камері зразу дихнуло на мене повітря з міцною дезінфекцією. Камера дуже мала, розміру п'ять ступнів на три і напівтемна. Ні ліжка, ні параші. Стіни пошкрябані написами, але імен не розібрати. Одне невелике віконце аж під стелею...

Одразу мені пролетіла думка: Звідсіля, напевно звідсіля беруть на розстріл!

І як ти будеш оборонятися? За що хвататимешся, чим відбиватимешся? Та й напевно, по довгому сидінні в оцій камінній скрині, будеш голодом знесилений. А твій убивця — міцний і відгодований ще й випивши для хоробрости велику чарку — не обов'язково прочитає тобі відмову верховного совета про помилування, але візьме тебе за плече і скаже: "Пайдьом!" А для спрощення езекуції зв'яжуть тобі руки і... поведуть. Може зі страху перед смертю ти підкосиш ноги, впадеш. Тоді тебе понесуть — або потягнуть! А може проявиш відвагу і без жодного страху і тимеш з піднесеною головою на страту. Перед ким задемонструєш свою бравуру? Може природа обдарувала тебе такою силою ненави-

сти, що ти лобом чи потилицею хоч раз стукнеш того, що тебе тягтиме за дротяну мотузяку і ти втішишся помстою хоч перед смертю? А може, може?! Та все одно, кінець один...

Так я ще довго думав і відгадував долю мешканців смертної камери і стояв, стояв непорушно, пробувши там з п'ять годин. Стомився, а сісти на підлозі не осмілювався (може, ще стаж мій був короткий). Аж гульк — відчинились двері і в камеру війшов сам начальник. Випустив мене і відвів до 16-ої камери: "Щоб ти так нікому не відповідав, як мені!" — сказав і пішов.

— Ти б же до нього сказав: "Ізвініте, громадянин начальник!", а тоді і йому зробив би портрет, бо начальник видно того й хотів. А ти поспішив і не так почав — повчали мене жиди. Тут, звісно, тільки так треба було й поводитися, як жиди мені радили. Але кров бунтувалася, за що я тут каратись, мушу?!! Та ще й маю перед кимось плазувати.

Історія мого тут перебування збагатилася ще й такими знаннями про тамешні події. При тюрмі було докілька майстерень побутового характеру, як чоботарська, кравецька і кузні, яка була прибудована до тюремного муру. Ковалі виконували по якій замовленню для міської міліції і часто підковували коні. Між цими ковалями був Петро Квочка, один із кращих ковалів, який тут відбував довший термін покарання. Він заприятелював з одним міліціонером, якому часто кував коней і цей поміг утекти Квочці та ще двом іншим арештантам із тюрми. Охорона тюрми не помітила, що ковалі продовжали широку дірку в стіні, через яку одної ночі три ковалі втекли. Зговореність усіх учасників була, видно, добра. Жінка П. Квочки найняла візника, щоб відвіз її ніби до залізничної станції, а по дорозі підхопила ще трьох "пасажирів", уже не в тюремній одежі, а пристойно одягнутих і відвезла їх на потяг, що відходив о 12-й годині вночі. Наступного дня ГПУ розповсюдило фальшиву і вигідну для них вістку про напад якихось бандитів на тюрму і що всіх напасників виловлено, але багатьох замішаних в тій справі ще не виявлено, мовляв, їх зараз ГПУ розшукує. Таку побрехеньку пущено з якихось тактичних комбінацій, але утікачів не спіймано.

Наша камера й надалі залишилася затишною, "сімейною". За грубокою в куточку в'язні грали в карти, вели дискусії вголос і пошепки, співали на повний голос і жиди виявились добрими співаками. А я без упину рисував когонебудь або щонебудь. Це все сталося завдяки отим трьом жидам.

Одного разу пізенько ввечері, десь по одинадцятій годині,

загуркотили важкі ковані двері і раптом відчинились. В них стояли три особи: два озброєні і один із ключами та довгим списком, з якого він довго когось шукав, піднісши його до окулярів. Це шукання тероризувало не одного з нас, бо виклик по одинадцятій годині вночі був незвичайний. "Бе... Березанський, з речами виходь!" — сказав, як вистрелив. А дід Березанський вже давно був душевно готовий до цього виклику. Він швидко почав складати свої речі на простелене рядно, щоб чеканням не дратувати тих трьох у дверях, що ждали на нього: поклав на рядно кожух, торбу з чимось, чоботи, алюмінієву чашку й ложку. Тут хтось гукнув:

— Діду, оставте мені ложку! — Та дід уже не чув. Він зв'язував своє майно. Стягував чотири кінці рядна — два тримає, дістане третій, то два випустить. Але не йде щось старому, бо як стягне два кінці до купи, то два інших випустить. І починав усе наново, зводить кінці рядна, аж йому бриль з голови спав. А начальство:

— Давай, давай, старік! — погукувало з дверей. Тоді дід схопив те багатство на оберемок і віддав себе в руки смерті — цих двох озброєних людей. Повели. Не стало діда-героя часів визвольної боротьби. Був якимсь командиром в отамана Рубана на Чернігівщині. "Всьо-такі ти вьорткій старік, ми тібя десять лет іскалі, сстаррая ссука!" — кинули йому як комплімент на відхід.

В одному кутку сидів другий дід, Гавриленко, вже більш як три роки під слідством. Якогось судового вироку не сподівався, хіба що такого самого, як дідові Березанському. Цей Гавриленко був міністром в уряді гетьмана Скоропадського. Переможцям може зручніше по одному висмикувати вночі і ховати їх потишеньку під землею без слідства, як діда Березанського. Біля мене сиділи два сусіди-товариші, обидва ніби "шпигуни" в користь Польщі, за що отримали по 10 років концтаборів. Хлопці, бач, хотіли поїхати додому в своє рідне село біля Львова, проживши 15 років на Чернігівщині в селі Вересоч, де були залишилися як біженці після першої світової війни з 1915 року ще малими хлопцями. А тепер уже як підстаркуваті "парубки" поспішали назад у своє село. Та десь аж під Шепетівкою їх ізсадили з потяга як "шпигунів". Тепер під опікою тюрми хлопці грають у карти, ходять на прогулянку і разом з усіма іншими їдять "баланду".

Так і не зчуєшся, як привикнеш до свого куточка в клітці зі своїм найдорожчим багатством: ложкою і торбою. Приростеш до нар, позішкрабуєш на них бруд, повбиваєш блощиць. Та ще й місце на нарах треба берегти, щоб його хтось інший не зайняв. А

вже воші бити на своїй сорочці — полюбиш, бо потрібно.

Одного разу несподівано більш як половину камери викликали на етап. Знову й знову свердлить думка, тривожна думка: А може тепер удасться втекти?!

Етапну групу ще з самого ранку готують на подвір'ї тюрми, вистроївши в'язнів рядами. Конвой приймає, перевіряє:

— Чи є хто хворий? Чи має хто скарги на тюремне начальство? — (єге ж, пожалійся!) Процедура відбувається в присутності начальника тюрми і доктора.

Начальник конвою щось запідозрив підійшов до одного в'язня:

— Тебе я викликав? Як твоє прізвище?

— Мене звати Михась Мідікдуді Ігі-гі-гі... — заіржав по кінському. А тоді вискочив із групи та став наміряться, як би вдаритися лобом у стіну.

— Га-га-га! — підскачов до стіни і став перти її плечима, от-от "розвалить"... При тому плете язиком якусь нісенітницю, але своєю поведінкою він створив для всіх у дворі добрячий театральний настрій і показ: всі нараз ніби відпочили, повеселилися.

— Ні, цього я не приймаю, — з виглядом великого експерта прорік начальник конвою.

— Та то вдає старий матрос! Він уже пройшов усі тюрми, огні і води, і мідні труби, але і досі ще не попав чортові в зуби. Тепер знає, що тільки психо-хвороба може його спасти.

— Ні, ні! — Ще довго торгувалося начальство, бо кожен хотів позбутися Миркала. А інші в'язні заздрили, що Миркалові вдалося дістатися не на етап на Котлас, а до шпиталю психічно хворих, а там хоч можна наїстися добре.

— От молодчина, дак так!

І наш етап рушив у дорогу через Москву на Котлас.

В'язниця Стретєнка в Москві, вересень 1930

Їдемо, їдемо, їдемо довго і нудно більш ніж 20 днів, у вагонах як у хлівах, у найгірших умовах життя. Одному моєму сусідові захотілося "до вітру", а у вагонах параш нема. Кому потрібно "поза нормою", того можна було повести до виходка аж на наступній станції. Потяг їхав досить помалу. Інколи стояв десь на запасній колії цілу добу. Підпорядкувати природні потреби до швидкості потягу нелегко, тому сталась із в'язнем "катастрофа", яку інші в'язні-сусіди хоч-не-хоч терпіли. Але сам конвой зареагував

на це інакше. Витягли дядька-бідолаху в тамбур вагона і били до нестями, а старший стояв у дверях та приказував:

— Ще, ще! Добре бий! Щоб не воняв, бо то він нарощне зробив!

Довга їзда набридла до болю. У вагонах були вмонтовані дротяні клітки, по одній стороні клітки ходить конвой, як у зоопарку для небезпечних звірів, огризається до в'язнів, згідно зі своєю інструкцією:

— Убійть у заключоннаво мисль о попитке к бегству!

Так допхали нас до тюрми Стретенка в Москві. Після обшуку й перевірок на нас уже чекали добре витреновані московські уркагани — вищий ранг злодіїв. Не встигли нас, чернігівців, розвести по камерах, як уже в одного украдено шапку просто з голови — та так майстерно, що той і не зауважив, як йому наділи ті урки іншу шапку, вже раніше приготовану.

Урки щось подібне робили з кожним новоприбулим етапом, що прибував десь з віддалених республік Есесерії. У Москві пророблять їм якісь там перевірки, що тривають пару тижнів або й місяців, а тоді відправляють далі, кого куди: на Соловки, в Архангельськ, Котлас чи Біломорканал, а за той час уже московські урки новоприбулих ніби посвячували у "співвласників великої Стретенської тюрми — обітелі". При тім іще всякі дотепи, що сприяють кращому ограбуванню новоприбулих. У нас вони грабували одіж, їжу та все, що тільки могли. Таке майстерне пограбування нової смушевої шапки із заміною на стару брудну робило велику атракцію. Урки падали з реготу. А той здоровань не скоро розшолопав, чого він став причиною насмішок; всі на тюремнім дворі звернули на нього погляди. Та лапнув себе за голову, роздивився, а урки ще більше в регіт.

Під час сміху й замішання урки вкрали ще чийось торбу, де було українське сало! Сало з України "Сальная делегация из Чернигова, друзья дорогие, с Украины!!!" — забелькотіли урки.

Тут же неподалік і тюремні наглядачі вештаючись, ніби нічого не бачать. Зрідка скося поглядають на подію, наче когось старшого чекають. Заворушились і ми, збились до купи і ніби більше між собою породичались. Разом скаржимося начальству. А воно, начальство, преспокійно нам радить:

— Нада іметь рускую смекалку. Смотреть острее, а урок трощить по зубам! — Добра порада не пущена на вітер. Ми вже міцно, як у кліщах, тримали наші торби, а "пахан", найстарший уркаган, "не зівав", а нишпорив між нами, поторкував наші клунки.

Нараз той, що втратив шапку, схопив пахана і брякнув ним об землю і топтався по ньому, як кінськими копитами, аж до крові. Тут і тюремні наглядачі спохватилися та скомандували:

— Все-є-є давай, захаді по камерах!

Ми сопіли і хропіли від злоти та й розходилися по блощичних завошивлених камерах Стретенської тюрми в Москві.

Після одномісячного перебування в цій тюрмі ми вирушили в дальшу подорож. Напрямок — станція Вятка.

По дорозі до концтаборів довелося етапним порядком побувати в багатьох тюрмах, а інколи знову повертатись до тієї, що вже були. Таке робилося у зв'язку із слідством. Деякі тюрми мали підвали, а деякі здоровенні будівлі.

Відбуваючи в конжній по кілька тижнів чи й місяців, допхали нас аж до міста Котлас. Там уже почалося життя концтабірника. З Котласу до Пінюги, де починалося будівництво Устьє-Печорського Тракту, звідтіль на Біломорсько-Балтицьке Будівництво, а в ньому по різних менших табірних пунктах, що входили в систему Біломорського Каналу.

Багато разів чув від концтабірних ідеологів ("воспитателів") обіцянки і нахвалання, "якщо вас не знищимо, то все одно поробимо з вас безплідних євнухів, що не залишать по собі ні роду, ні плоду, ні жодного сліду на землі". Це застрашувало і насторожувало нас, бо то була правда; в таких умовах поживши — і якщо виживеш, — уже не зацвітеш, як вийдеш на волю. Та ця правда для советської влади також була коштовна, не оплатилося їм таке здійснювати над своїми громадянами. Багато колишніх Москвою переслідуваних євнухів під час Другої світової війни відповідно платили й москалям, помагаючи другому своєму смертельному ворогові —німцям.

В дорозі на Колас 1930 року

Як виїхали з Вятки, то почав іти дощ, який не втихав майже до самого Котласа. Віконце біля мене було засклеєне і заграшоване, через нього я дивився всю дорогу. Якої високої вартости були для мене куші, кущики, бідненькі сосонки та берізки, що вилазили з моху порослої землі й каміння. Ніде між станціями не помічав я живої людини. "От, якби втік, то йшов би і ніхто б тебе й не зустрів!" — Хтось шепнув, дихаючи мені в потилицю.

— "Так, — кажу, — а там напевне є ягоди, гриби, а може й

хатка... Не може бути, щоб оце справді була пустиня. Щось найшов би їсти."

— Е, брате, — почав другий, що забавляв усіх балачками цілу дорогу розповідаючи, як він утікав цією ж дорогою... звідтіль, куди нас везуть. І тут він пошепки знову розповідав:

— Через кожних п'ять, десять кілометрів стоїть оперативна група, а в ній живуть агенти, перебрані в цивільний одяг. Вони стежать за всіма дорогами і за всіма мешканцями та перехожими. Тутешній мешканець за кожного спійманого концтабірника отримує платню. Ніхто з тутешніх комізірян не має ніякої симпатії до концтабірників. Ми всі для них злодії і вбивники, бо уркагани колись як увірвалися, то спустошили в тутешнього населення все на подвір'ях і в хатах. Це ГПУ організувало навмисне, щоб не заводилось панібратство комізірян з концтабірниками.

Та й взагалі про втечу можна тільки думати, бо всі ми тут перенасичені сексотами: он той, що біля дверей лежить, він уже багато разів по дорозі злазив і на станції купував їжу, хоч і під конвоем, але ж нікого так не пустять. Отого й оберігайся! Але ніякі попередження й страхання не припиняли розмов про втечу — на таку тему розмова була найсолодша. Кожен любив щось подібне плести, хоч сам собі не вірив.

Ранком приїхали до станції Пінюга. На ранковий туалет наш потяг завели на крайню колію, а звідтіль водили не до вбиральні, бо то вистачило б на цілий день праці для конвою водити по п'ять чи шість осіб, а по два вагони нараз випускали; почали з жіночих вагонів.

— Давай, давай, виході все жінчини на оправку. —

Хоч ці жінки вже від давна в тюрмі і довго в дорозі, а ще ніяк не привикли "оправлятися" в присутності молодих червонощоких червоноармійців-охоронців.

Котлас

Прибув я до нього у вересні 1930 року. Моя адреса стала: г. Котлас, Комізірянская Автономна Область, Управление Северных Лагерьей Особово Назначенія. Пересильний пункт Лагерь. Но. 4, Барак Но. 3. Більше начитані, особливо колишні комуністи, говорили, що десь тут недалеко Йосип Сталін відбував своє заслання. Тоді дротяних загорож іще не було і легко було втікати. А тепер з трьох сторін густа загорожа, а з четвертої високий берег річки

Котласький концтабір та його начальство 1931 р.

Північної Двіни. На березі кухня і гора дров. Тут же хтось дрова рубає. А воду беруть просто із Двіни, як і з Дніпра. Рядом дві бочки з солоною рибою-тріскою, як протицинготний засіб для здоров'я. Посередині чотири великі дерев'яні бараки. А бараки — це колишні "хлебніє амбари", де комізириани переховували зерно (а тепер стали житлом для хлібопродуцентів з України). Багато бараків-палаток із брезенту. Табір величезний.

Після тюрми в концтаборі мені все бачилось спочатку оптимістично наче на Запорізькій Січі, аж похвалився своєму товаришеві. З чого він, звісно, слушно сміявся. Коли почали гонити на важкі роботи, то ми з товаришем шукали легшої праці, що й удалося — товариш влаштувався на кухні, а я в шпиталі. Нам то вдалося легко, бо ми обидва молоді та й ще свіжі! У своїм ріднім домі в юності я мав найпростіший життєвий режим. Часто спав на полі з кіньми, на землі, під кущиком, у долині чи на горбку. Їжу в полі також готував собі сам. Може такий спосіб життя й скріпив мій організм, так що коли привезли мене в табір, то я і не злякався. Працюю санітаром у шпиталі, що був на самім краю табору біля дротяної загорожі.

У великому бараці із брезенту я зранку до вечора перев'язував цинготно-хворим сині кровотечні рани на ногах. Цинга, як відомо, виникає в людей в наслідок відсутності повноцінної їжі. При тім ноги здебільшого так опухають, що неможливо ними рухатись. Також пухне лице з великими синіми плямами попід очима. Деякі в'язні сновигали по таборі, шукаючи під кухнею та на смітнику чогось їстівного. Інші неохайно лежали на землі, наче очікували, що їх кудись заберуть як хворих на лікування. Але їх ніхто не збирався лікувати чи рятувати, а час до часу зносили їх як безнадійних "доходяг" до мертвецького бараку, а звідтіль щоночі вивозили підводами на кладовище.

Одного разу комендант міста Котласа прислав рапорт до начальника табору, а начальник табору до начальника санітарної частини. В рапорті комендант міста звертав увагу на неохайну, антисанітарну процедуру похорону в'язнів; зокрема на те, що візники, везучи мертвих, часто гублять їх по дорозі, що справляє прикре враження на місцеву людність м. Котласу. Зазначалося й те, що не засипувано як слід похоронних ям. Писар санітарної частини йому відписав: "За відсутністю достатньої кількості робочої сили, приділеної до гужтранспорту санітарної частини таке трапилося, але в майбутньому не повториться".

А звідкіля я про це знаю? Та ж шпиталь в бараці-палатці.

Усе перемішане: рядами ліжка з хворими, а в кінці докторський куточок, тут же й писар і бухгалтер, тут же й я плутаюся, хворим міряю температуру, після кожного стрясаю термометер. Одного разу із необережності ударив ним об підлогу і розбив. Довго я не признавався, що то я розбив термометр. А вже доктор поправив: "Ви мені не одбріхуйтеся, молодий чоловіченьку, я ж саме в моїм "кабінеті" був і чув, як із ваших рук термометр вискочив і брязкнув об підлогу". А всякі санітарно-адміністративні справи не завжди могли бути засекречені за браком фахової обслуги та невідповідних приміщень.

Хоч у неволі велика втома, але оптимізм мій не зломився. Їжу я завжди ухитрявся діставати трохи кращу і більше. Ходжу скрізь в халаті, всі мене кличуть "доктор". "Обзавівся" одежею, хоч і барахольною, але для мене була добра.

Поблизу шпиталю валялися на землі хворі на шлункові хвороби та з всякими капіцтвами з відмороженими ногами тощо. В табірному шпиталі бракувало їм місця, тому начальство відвело ділянку землі ще на три бараки — "палатки", яких іще не нап'яли. Ново-прибулі з інших таборів розташувалися на землі, так ніби ось через годину напнуть намети та й буде збільшений шпиталь на триста ліжок. Але "палаток" так ніхто й не напинав. Хворі, що позаймали місця, лежали й сиділи на сонці й на дощі, та помаленьку вмирили. Вмираючий завжди лежав десь під баракком. Усе робив під себе, покритий роєм мух і комарів, тримаючи ще міцно в руках торбу з домашньою сорочкою та може й пару сухарів. Міг бути ще у свитині домашнього сукна, бо старішим і менш працездатним табірної одежі не видавали. Лежали босими, бо у хворих, які поводитися як діти, чоботи давно вкрали. Ті, що рухалися і ще поселялися на травичці, хоч і недалеко відходка, але до нього своїх відходів не доносили. А йдучи або рачкуючи, оправлялися на ходу. Хворі, особливо на шлункові хвороби, так виснажувалися від безконечних оправок, що тільки кістки й шкіру мали, а м'язи майже зникли. А між одною і другою ногою горизонтальна лінія, чого, не бачивши, важко й уявити. Та шлункова хвороба звалася пелягра.

Шпиталь, ця широко роз'явлена ротьяка смерти, приймав до себе уже безнадійно хворих. Правда, поверталися з нього деякі, але на милицях, як інваліди, після вімороження ніг. Усю зиму 1931 року недалеко між табором і станцією Котлас погулював на запасній колії санітарний поїзд-лазня. Споруда ця ще з Першої світової війни. Там встигали митися переважно таборовий технічний персо-

нал та охорона. Хоч та лазня призначалася для хворих та ослаблених, але сторожі не дозволяли вживати їм цієї лазні, щоб хтось не втік. Тому краще не мити нікого. Треба сказати, що хворіли найбільше татари, таджики, грузини, взагалі з південних республік — незвичні до клімату півночі. Окрім матюхні, грузинам, вірменам додавались гидкі епітети, що й писати не годиться. А українців називали "хохлюка", жидів "жидовская морда" тощо. Це була стандартна поведінка. Іноді начальник табору для гумору починав артистично виводити: "Ну, нехай я хохол, нехай я мазніца, ну а какой же я квач, га-га-га!"

В'язні за фізичною справністю були поділені на три категорії: Перша — стовідсоткової здатності, друга — слабші й старші, третя — старі й хворі, яким норму виробітку давали найменшу, але вони й такої норми не могли виконати. А за невиконання норми зменшувалося харчову порцію.

В'язні першої категорії — здоровіші, жили в колишніх зерносховищах, хлібних складах, побудованих комізирянми біля станції іще за "царя-батюшки". Але в'язнів було стільки, що тих "амбарів" не вистачало. А тому між складами понапинали ще й шатра з брезенту. А в бараку всередині були чотириповерхові нари, чорні від бруду й давности. Щілини в стінах позатикані від дощу й снігу мохом і травою та клоччям.

Хоч там і стояла залізна піч, але барак більше нагрівався від густоти людських тіл. Сморід в нім був такий, що його ні з чим порівняти не можна. Ну, а від блощиць та вошей, вічних супутників мешканців російської імперії, і не оберешся. Перед тим, як робити дезинфекцію, то треба спочатку дряпачкою позамітати стіни у спеціальне корито, а тоді вже позакривати всі двері й щілини бараку і палити в середині сірку. Таке розпорядження дав начальник санітарного відділу табору. Але виявилось, що сірка не дуже помагала. Побувавши у багатьох таборах, я не бачив ані одного табору без блощиць і без вошей. Були й такі в'язні, що до блощиць "привикали", терпіли їх, а були й воятники. Один молодець, мій сусід, перед сном виловлював навколо себе всіх клопів у дудочку, скрученою запаленою шматкою, після чого йому вдавалося заснути. Та тільки таке довго не протривало. Одного разу загорівся наш "хлебний склад". Ніхто не довідався від чого він заповівся. Полум'я відразу поширилось, бо всі вже спали; багато нас врятувалося, проломивши стіну обапілками, які служили як поміст на нарах. Люди кинулися у проломлену стіну, але стеля, охоплена полум'ям, упала на останніх, які не встигли дійти до

пролому, бо вже були напівзадушені димом. Хоч у бараці й було двоє дверей, але через паніку мало кого вони випустили. З проти-пожежних знарядь висіла на стіні сокира та тичка із залізними гаками. Поки приїхала з міста Котлас пожежна команда, вогонь добре розгулявся, не боячись ні снігу, ні морозу. Люди з шпиталю, який стояв поруч у нап'ятій палатці, зуміли скоро перетягти дале-ченько свої ліжка з хворими, бо там санітари нічною дежурили. Другу палатку із здоровими людьми врятувати було трудно, бо вона стояла впритул з палючим баракком. Люди однак встигли втекти. У кінці палаючого барака була прибудована трупарня, то вона згоріла до тла. Видовище охоплених вогнем трупів, що в корчах то згиналися, то виправлялися, видаючи сморід смаже-ного тіла, було жакливе.

В 1931 році із м. Проскурова привезли великий ешалон війсь-ковиків кавалерійських з'єднань до Котласького пересильного пункту УСЕВЛОН. Вони всі були в повній уніформі. В довгих кавалерійських шинелях в будьоновках. Котласький табір близько залізниці і коли їх виводили із заґратованих вагонів то ми на відда-ленні не скоро роздивились, що то не прибуло якесь додаткове військо для охорони табору а поповнення арештантів, лісорубів, лісосплавщиків, землекопів. Всім їм наказано гострі верхи будьо-новок позрізувати, а довгі шинелі повкорочувати. І тут відразу пішла "Міна", бо всі "кавалеристи" приїхали змучені і голодні. Міняли свою одержу на хліб і всякі скоринки, недоїдки.

Масажист гідротерапевт Мар'ясін

Медичний персонал нашого табору, до якого належав і я, не був висококваліфікований. Але все начальство від найнижчого й до великого з нами дружило. А ми цьому були раді, виконували всі їхні забаганки. Один із нас, "доктор"-масажист-гідротерапевт Мар'ясін був такий дипломат, що навіть умудрився до начальства на квартири ходити. Масажував, розтирав та ловив усякі новини, та мав добру нагоду для відпруження натягнутих нервів. Всім кортіло почути, про що веде балачки сам громадині Большаков, начальник котлаських таборів. Мар'ясін усе чув від нього, його конюха і від няні, що доглядала дітей Большакова, і по секрету передав завгосподові шпиталю, його одновірцю. Завгосп старшій санітарці, а та одному хворому землякові з Ленінграда, а той уже всім в'язням. Большаков розповідав Мар'ясіну, що Гурка-

люв з четвертого бараку втік, йому привіз одержу полковника ІКВД якийсь невідомий, що заквартирував у селі Овечніково, подалеко від табору. Зв'язковим між Гуркаловим і тайно прибулим був лікпом, що часто діставав перепустку з табору. І під час пожежі Гуркалов таки втік. Коли була піднята тривога ловити втікача, було вже пізно. Про втечу передано телеграму аж до Вятки і Гуркалова зустрів наш дозорець у потязі аж через три години після відходу потяга. Такі вістки ми слухали з захопленням. Сам Мар'ясін за фахом був торговець, а відсиджував 10 років за торгівлю американською валютою.

— Як підемо, — розповідав він, — з громадяніном Большаковим у його приватну лазню, як ляже він у парній, то я йому як почну розтирати та підщипувати, поляпуючи березовим віником, — і він зробиться як варений гарбуз. Мої масажі йому багато помогли, і ми з ним на "ти", бо він, між іншим, сам із наших (тобто жид).

Останній раз Большаков розповідав Мар'ясінові одну історію, подібну, по-моєму, до державної таємниці. Син арештанта Кальварського, що перебував з нами тут у таборах, якось зблизився з Й. Сталіном, випросив у Сталіна папірець на звільнення свого батька Кальварського з концтабору. Ото ж син Кальварського їхав із Сталіноюю записочкою до нас сюди по свого батька. Переїхав уже Вятку. На одній станції увійшли до вагону два бандити. Пограбували й розстріляли сина Кальварського, а голову, забрали записочку Сталіна.

76 потоплених

Кожну партію новоприбулих до табору приймав, окрім начальника табору, ще й доктор, який потім складав рапорт своєму начальству про санітарний стан новоприбулих. Одного разу покликало мене скласти такий рапорт про етап прибулих двома баржами з Архангельська по річці Північній Двіні до Котласу. Баржі були конструкції для перевозу малої худоби: овець і свиней, з невисокою стелею, тому в середині можна було тільки сидіти. Оправлялися через вікна в річку. За час дводенної дороги в'язням давали їжу тільки один раз на день і два рази "чай" (горячу воду). Як потім стало відомо, начальство архангельських концтаборів хотіло позбутися інвалідів, старих, непрацездатних або хворих та й захвати таких у Котласі від очей чужинців, які

причалиювали там свої пароплави для купівлі в СРСР лісоматеріалу, випродукованого дешевою робочою силою — в'язнями в Архангельську. Але в дорозі трапилося нещастя, про що начальник конвою і склав рапорт: "Пароплав (вже не пригадую назви) із порту Архангельськ на Котлас тягнув дві баржі з в'язнями концтаборів. В першій баржі, що була за пароплавом, з невияснених причин задня частина почала тонути. В'язні з тієї баржі скакали в річку. Кожний рятувався, як умів. Конвоина варта, сидячи спереду на даху тієї баржі почала стріляти по тих, що втікали. Аварійну баржу пароплав не міг потягнути. Тоді задня баржа, що була причеплена до потопуючої, з'їхала на першу. В'язні вискакували з баржі, щоб рятуватись, але їх тут вистрілювано як утікаючих. Про цей випадок складено окремий акт, в якому підписався начальник Большаков, його помічник, доктор і менше начальство конвою. Цим актом звільнено від відповідальності начальника конвою Дроздова за 76 повбиваних чи потоплених в'язнів. А що сталося з їхніми трупами, що вода на берег винесла? Недалеко річки викопали неглибоку яму, в яку зразу ж набігла вода. В цю широку й неглибоку криницю всіх трупів постягувано. До ноги кожного трупа була прив'язана дощечка з написом прізвища та статті, за якою засуджено та терміном ув'язнення. Всіх загорнено з поспіхом, бо "на ето техническая часть не предусмотрела рабочей силы". Конвой ще довго за ноги стягував трупи, перераховуючи, пізнаючи, хто вбитий а хто живий зостався, бо ж конвой за всіх мусить дати звіт. Та й тут не обійшлося без шахрайства. Іван Хорошев з п'ятнадцятирічним терміном ув'язнення присвоїв собі ім'я забитого Волохатова з п'ятирічним терміном ув'язнення. Це скоро виявилось, але мені невідомо, чим справа скінчилася.

Доктори Андрієвський і Чудковський

Головний доктор ніженської міської лікарні Андрієвський, високий і з оригінальною формою голови, мав солідний вигляд самою своєю поставою. Він викликував до себе довір'я студентів медичної школи, які в нього практикували. А його ординарець, доктор Чудковський, з довгим чорним, як смола, волоссям, трохи косоокий, плечистий, малоговіркий і мав таку ж саму чарівну силу своєю зовнішністю. Обидва вони були видні фігури серед медичних працівників у Ніжені, заслужені в професії і в суспільстві і... обидва прибули з великим етапом з ніженської тюрми до концта-

бору в Котласі. А я саме йшов з начальством приймати новачків.

— Чи є хворі? — питаю і в ту ж мить мене охопив сором великий. Не знав, куди мені подітися. "Я — доктор шарлатан", бо побачив справжніх докторів — моїх учителів. Я ж колишній їхній студент із ніженської медпрофшколи. Тепер мої вчителі сиділи на нижніх нарах, бо другий поверх нар низькуватий і вони мусили сидіти трохи зігнуто. У засмальцованій одежі, на ногах покривлені і зношені в грязюці черевики, а біля них в кожного по два клунки. До клунків поприв'язувані залізні чайники та ще якісь мотузяччя, обкручені навколо багажу. Праворуч від них сиділо двоє селян із сорочками в руках і били волші. Далі різного вигляду фігури зв'язували порвану одежу, сушили онучі і т. д.

Нашу появу новоприбулі в'язні зауважили не зразу, бо в бараці було тіснувато, темно і свічка не давала досить світла. Через це днювальний при дверях не подав чомусь команди "увага". Ми увійшли ніби таємно. Вже після офіційного огляду я, їхній студент, осмілювався підійти до моїх докторів, мусив признатися, бо вони мене не впізнали. Я знайомив їх із тутешнім життям. А вже на другий день я ревно виконував їхні розпорядження, бо вони стали тут на чолі всієї санітарної служби. Нарешті й котлаські табори збагатилися на справжніх лікарів! Стали вони тепер богами і світилами медицини на всю Комізірянську Автономну Область.

Одного весняного ранку привели новий етап в'язнів кількістю в 200 душ. Переважно молоді дівчата, діти й підлітки. Всі ті, що працювали всередині табору на той час, зустріли їх жартами та дотепами. Скільки ж бо тут мужчин, нежонатих або розлучених ув'язненням із сімейним життям! Пішов і я до них.

— Чи є хворі? — питаю. Ніхто не був хворий, бо ж це майже сама сільська молодь із України і розуміла хворобу тоді, коли вона її з ніг звалила. Багато було з гострим катаром, з температурою, коростою та іншими ходячими хворобами. Розпитував, чи немає між ними земляків із Чернігівщини. Це вічне питання у всіх в'язнів, бо може хтось із рідного села і нагріє мою душу спогадом.

Обходячи хворих, я довідався, що біля Вологди багато розкуркулених працювало на вільній висилці, не в концтаборі, а на лісних роботах. Жили без охорони, тільки раз на тиждень навідувались до ОГПУ на реєстрацію, щоб там знали, що такий-то ще "находітся под наблюдением властей". Їжу та одіж мусили мати свою, працюючи на лісовалі, де платня була наймізерніша. Житла холодні, тому й повтікало звідтіля дуже багато і ніхто тому, кажуть, на перешкоді не стояв. Аж під Москвою питали про доку-

менти. Міліція часто й не питала. Вона й так пізнавала по зовнішньому вигляду й тоді затримувала їх і відправляла до найближчого концтабору.

В тій групі людей я зауважив багато осіб, цікавих своєю зовнішністю, про що можна писати і змальовувати, бо вони чітко виділялися з натовпу зведених до купи силою "русской мудрости". Одна мати, яка сиділа з малим хлопцем, ніколи не піде від мене в забуття. Хлопець дуже виснажений, худий, під очима не синє від виснаження, а голубе, як небо, обличчя. Тіло просвічувалося мов у святого, кров рожева, не червона, вуха рожево-сіруваті. Без кінця говорив: "Дивіться, дивіться, мамо, на сосні якась птиця! А ота вежа яка висока, а на ній якийсь дядько сидить".

— Василю, замовкни! — частенько мама вгамовувала його цікавість. Навколо глухий людський говір на тлі шуму лісу. А потім голос конвоя:

— Заключонниє, встать! Взять вещи! Шагом марш!

Наш табір їхньою появою щиро обрадувався, бо до старих мешканців влили свіжу молоду кров. Бараки для них були приготовані ще раніше. Тепер вони опинилися в концтаборі і мушили згідно з законом відсидіти в ньому по три роки за те, що втікали з адміністративної висилки.

В той час я був призначений бути "начальником боротьби з вошима" в північних таборах вигнанців із України. Зимою в бараках і палатках хоч і топилось, але було холодно, тому селяни спали в одязі. Лазні не було. Інколи приїжджала "вошобойка", що парою дезинфекувала одягу, але при тому одягу — свити й кожухи — дуже нищилися. Тому в'язні одягу часто ховали в лісі або десь у бур'яні і через це трудніше було зробити ґрунтовну дезинфекцію. А як мене призначили провести таку операцію, я був громом і блискавкою на воші. Підчас чистки табору всі куточки бруду й нечистоти повимітано. А одяг, як не ховали, я все познаходив і проти волі власника вкидав до "вошобойки". Потім хлопці витягали свити та кожухи, штани попалені й понівечені. "Від тої проклятої бацилі не сховаєшся ні в лісі, ні в бур'янах!" Так про мене казали. А воші знову й знову появлялися і ніяк не можна було їх позбутися.

В ті часи докторами в концтаборах були часто священики, монахи, які знали трохи про догляд за хворими, знали латину, що помагало орієнтуватися в ліках. А також не бракувало й пройди-світів, які за своє життя нахапалися багато різноманітних знань, що їх безконтрольно використовували в місцях ув'язнень.

Між такими, звісно, були й корисні для інших. Наприклад "доктор венеролог" Реутов, що сам довго хворів на венеричні хвороби, а в печорських таборах біля Пінюги став "доктором венерологом". Не смійтеся! Він навіть читав по бараках лекції з цього предмету. І то давало плідні наслідки — таборян привчав до гігієни. І був на своєму місці. А коли б не він, то не було б ніякого. І він був в особливій пошані в начальства, яке саме було хворе на венеричні хвороби.

Одного разу якийсь інтелігентний, з невідомими призначеннями чоловік, що "був усім начальникам начальник", на прізвище Курюкаєв, підійшов до мене в час виконання моїх "докторських" функцій і ласкаво сказав:

— Ви призначаєтеся на працю в аптеці при шпиталі УСЕВЛОНа (Управління севєрних лагєрей особаво назначєнія). — Містився він за один кілометр від табору Котлас. Шпиталь також був обгороджений дротом і мав аптеку та аптечний склад постачання ліків для інших таборів. Отак "ні сіло, ні впало", — відразу впала на мене така відповідальна праця, яку дається тільки після щонайменше чотирирічного навчання в фармацевтичному інституті.

Треба сказати, що крадіжі і нечесне ставлення усіх у таборі до чийєсь власности були великі і було трудно знайти людину, щоб їй довірити якісь вартості, а особливо наркотики. Перед тим, як призначити мене на цю працю, мене непомітно "проекзаменували". Раз прийшли до амбуляторії два ніби уркагани, витягли із-за пазухи закуску, сіли за столом. Доктор їм наливав то спирту, то валеріянки, та й мене запрошували. Я їсти то їв, бо завжди був голодний, але нічого не пив, бо то ліки, і не для такої потреби були призначені. Гарно провели годин зо дві, освіжили й мене всякими дотєпами в балачці та осєледцем в їжі.

А днів через десять знову з'явилися ті ж самі типи із закускою і було на цей раз так улаштовано, що ніби випадково я сам був у амбуляторії. Посідали вони їсти, та й питають мене:

— А випити ти даси? Чи так наше засідання осєледцем і кінчиться?

— Ні, — кажу, — без дозволу свого начальства нічого не дам, бо не маю права. — Це була найкраща відповідь на "екзамені", яка мене відразу зробила "фармацевтом". Після показу, як видавати ліки за рецептом, я вже став "компетентний" у цім ділі молодим чоловіком у білому халаті на 20-му році життя.

Аптека була в одній частині бараку з великими невигодами, але обсягом і кількістю ліків не була бідна. Мені багато довіря-

лося, бо я не був спокушений наркотиками і про них знав тільки те, що вичитав колись із підручника. Не знав, що валеріанові краплі також можна вживати замість наркотиків і алкоголю, споживачами якого були тут всі мої попередники та начальство від вищого до найнижчого. Раз зайшов старший кухар з ложкою до аптеки. Вищого начальства від мене не було, він тоді до мене:

— Налий мені в ложку спирту хоч денатурату.

— Ні, — кажу.

— Ну, тоді валеріаночки, бо саме печального листа отримав з дому, — чого я й не відмовив йому і відрахував десять крапель. Він з приємністю облизав ложку, а виходячи кивнув мені:

— За обідом підходь до мого вікна, я тобі налілю "мисочку".

Обідня пора. Приходжу Кухар налив у мою посудину дві порції густої юшки ще и кістка з кобилячого м'яса прикрашала мій обід. Коли б тільки ніхто інший не бачив, думаю, бо це вже крадіж. І якраз тут з'явився начальник табору. А кухар до нього:

— Ось, дивіться, товаришу начальник, якими супчиками ми годуємось. Правда, здорово! — Але начальство не запинялося, посміхаючись пішло далі. Ага, думаю, то це все одна компанія. Я перелякався бути в дружбі з темними силами і пірвав зв'язки з тим "поваром".

Я продовжував працювати чесно, не підозріваючи небезпеки з іншого боку. І як потім виявилось, мою службу хтось виграв у карти.

Зайшов раз до аптеки санітар Сьомка Жид з "блатних". Вже було пізно після вечірньої перевірки. Поставивши на стіл маленьку пляшечку, спеціально ним спрепаровану, звернувся шепотом до начальника аптеки, щоб я не почув, хіба тільки уривки:

— Що це таке? — начальник прочитав наліпку на ній.

— Це ж очні краплі!

— Та ви відіткніть і понюхайте!

І справді, всередині був нашатирний спирт.

— Це мені зготував оцей професор-фармацевт, — показав Сьомка докірливо на мене пальцем.

— Замість очних крапель налив мені такого, щоб я хворим очі випалював.

— Я вам, товаришу начальник, давно казав, що він у вас не на місці, — видно, про мене вже торг був раніш. Ну, а начальник аптеки — він же й контролер, значить, ми з ним обидва відпо-

віддальні, якщо це була б правда. Він тільки кивнув оком мені непомітно і сказав:

— Зараз етот номер не прайдъот, Сьомка.

Довго ще щось говорили, щоб я не почув. Потім мене начальник відіслав до бараку, бо вже й було пізнуvато. Через тиждень знову прийшов якийсь інший начальник охорони з рецептом, хто зна ким написаним, про видачу морфію, та ще й таку кількість, що на рецепти такої кількості не видається.

— Ні! — кажу. Ви, зі зброєю при боці, можете самі розбити шафу, я не буду перечити, але морфію без начальника аптеки не дам! — відповів йому ніби жартом. І цю напасть відбуv, що була провокацією.

Але крутійський вирок був сильніший за мої беззахисні чесноти. Не п'єш, в карти не граєш, то й товариства не маєш, щоб тебе захистило. А око закону не здатне пізнати того, що воно мусить пізнати. І нікому нічого не сказавши, мене викликали на етап з Котласа до пересильного пункту Ухта-Печорського тракту, і біля станції Пенюга. Земляки, яких переводили до Пенюги, пізніше переказували мені, що начальник аптеки товариш Цветочек прийняв до себе на працю колишнього санітара Сьомку.

Останню провокацію виконав сам мій начальник шпиталю доктор Андрієвський. Він мусив дати характеристику про мою поведінку, а головне про мою чесність в практиці з наркотиками та ліками. Ця характеристика, стала вирішальною для мого дальшого перебування в мережі концтаборів. Доктор Андрієвський підіслав до мене доктора Люлька, мого земляка з міста Ічні, саме тоді, коли в аптеці нікого не було. Доктор Люлька, спокушаючи мене на злочин, з поспіхом увірвався в аптеку і зачав мене просити:

— Слухай, товаришу Канюка, дай мені один грам морфію, скоро, бо там у мене в палаті таке діється, що без морфію не обійтися. Будь ласка, тільки скоро, скоро!

— Товаришу докторе, я ж не маю права видавати наркотиків без підпису доктора Андрієвського. — Але д-р Люлька не відступав, підійшов ще й до віконця шафи з наркотиками і знову мене намовляв: — Он, дивися, він там стоїть, я сам візьму його на мою відповідальність! Дай сюди ключі. — Я й слухати не хотів, бо знав, що це провокативний іспит. Тут була така ситуація, що не медичні знання були важливі, а чесність до державної власності.

Етап з Котласа до Пенюги

Етап-подорож з одного табору до другого завжди важкий. Нас безкінця перераховують конвоїри. Їжі тоді дають менше, ніж мало. Частина дороги їхали залізницею, а частину йшли пішки лісом. Кожен арештант нав'ючений всякими клунками та скринями. Конвой на нас кричить:

— А, куркулі, поназбиравали всякого барахла та сміття і тягаєте з собою для розплоду вошей, тоді хапають за плече і пхають до вагона з лайкою. А в кого немає клунків на плечах, а йде з порожніми руками, того також прикладом у спину штовхають, приказуючи: "Що, програвся в карти, "безбарахольний", ану давай залазь у клітку... твою мамушку й бабушку...

Коли нас привезли до Пенюжського концтабору, то викинули із вагонів так, як і кидали в вагони в Котласі. На диво нас помили і примістили в карантинний барак. В цій таборі розміщено весь адміністративний апарат таборів Ухта-Печорськ; отже самі бухгалтери, писарі, інженери і медична частина, до якої я й керував свої думки, щоб якимось там улаштуватися. На моє щастя, так і сталося. В аптеці потребували робітників, бо там був тільки один завідувач аптеки, він же й асистент.

Він звався Олександр Миколайович Коганов, а як потім один із санітарів довідався, то він був не Коганов, а Шая Нохімович Коган з комісаріату охорони здоров'я. В концтаборі жив привілейованою особою, бо й ночував не в бараці, а в аптеці і харчувався не зі спільної кухні, а з кухні конвойської, звідки завжди чувся запах смаженого сала з цибулею.

В цьому Пенюжському пересильному таборі, звідкіля починається Ухта-Печорське Будівництво, я працював майже цілий рік. Це був кращий період мого поневіряння в оточенні "елітарної людности": там перебували колишні царські офіцери і революціонери, зіпсовані комуністи та інші урядники.

Санітаром і довіреною особою в тій аптеці був монах Василій Ісидорович Недашківський. Він перебував у концтаборі за віру в Бога. Їжу він отримував не в миску, не в котлолок чи якусь шкабатюрку, а в панський нічний горщик. Цим він виявляв свій протест до влади. Його сусід я не знав, що таке нічний горщик, а коли йому хтось пояснив про те я до отця Василія: "Ну, як ви їсте з "панського горщика", то хоч не сідайте біля мене..."

Всередині цього великого концтабору неподалік від бараків для техперсоналу стояв маленький концтабірчик з вищою дротя-

ною загорожею, з одним продовговатим дерев'яним бараком, де були приміщені молоденькі дівчата, що стали матерями вже під час перебування в концтаборі і согрішили з тутешнім таборовим начальством та конвоєм. Дитячі крики й вереск немало звеселяли все, що жило навколо концтабірчика. Але до нього підходити було заборонено.

Моя "Пісня"

Де ми, там і наша пісня. Не покидала вона нас і на далекій півночі. Не знаю, з чиєї ініціативи в Пінюжськiм таборі "заключонний" Барабан, створив був переважно з нашої молоді досить добрий хор. Цей Барабан у таборі працював "нарядчиком". О п'ятій годині ранку формував бригади в'язнів, відряджав їх на роботи та вів облік виконання цими бригадами норм праці. А вечорами він провадив співанки і час від часу, за дозволом чи наказом начальника Пенюжського табiрного пункта, давав концерти.

Співаки в хорі були різні. Тут були і невдалі втікачі з вільної висилки, спіймані по дорозі та кинуті до концтабору "за побег". І кубанці, які сиділи за те, що "підняли на Кубані якусь волинку" (повстання), і звичайні селяни, і поляки, зневажливо прозивані начальством "полячішки". "Поляків" тримали в окремому бараці, що був поруч з квартирами таборової охорони. Усіх їх без винятку, обвинувачували в шпигунстві. Хто знає, чи дійсно були серед них шпигуни. Всі вони свого часу перейшли кордон на Радянську Україну — може тут краще? Але обвинуватили їх не за перехід кордону, як можна було сподіватися, а за шпигунство. Деякі несміливо поправляли: "Не поляки ми, а українці з Західньої України". Їм вірили, але продовжували називати поляками.

Концерти хору влаштовувались завжди в таборі. Лише один раз концерт відбувся на станції Пенюга для вільного населення. Не всі хористи могли брати в ньому участь. "Полякам", чи то пак українцям із західніх областей, заборонялось будьякий зв'язок з вільним населенням, так само як і тим, що відбували кару "со строгой ізоляцією". Однак і при неповному складі хор дав чудовий концерт для комізірян. Їм ще ніколи в житті нічого подібного не траплялося чути, бо радіо в тій місцевості тоді ще не було (мова про 1931 рік). Для них це було велике свято. Ну, і для нас також, бо ніби вирвались "на свободу". Нас частували квасом і пригощали "пишками", щось на зразок наших перепічок.

Програма почалася співом "Повстаньте гнані і голодні...", а далі пішли інші правовірні пісні впереміш з російськими, хоч ніхто нас до того не силував. То була данина, яку ми нерідко добровільно сплачували, через нашу рабську звичку, бо нас ніхто не перевіряв, що ми співаємо. А при кінці концерту співали вже навіть "Ой, горе тій чайці". Співали и переглядалися, і здавалося нам, що лише ми знаємо справжній зміст цієї пісні.

Тоді я ще був дуже молодий. Неволя неволею, а до дівчат залицятися тягнуло. І залицався. На віддалі, звісно. Жіночі бараки були трохи далі від чоловічих і в їх зону ходити заборонено: "За сожителство заключенних с женщинами 5 лет добавочного срока". Отож моя дівчина Марфа Суденко ставала на ганку свого бараку і дивилася здалеку на мене, а я виходив на ганок свого і дивився на неї. А на концерті на станції мені вдалося стати біля неї близенько і навіть... поговорити.

— Я з Черкас, — каже вона. — Живемо тут з мамою, а батько померли ще у Вологодській губернії, як ми відбували вільну висилку. Після смерті батька ми з мамою хотіли втекти, але нас піймали аж під Москвою.

Тут саме підійшов заключонний Барабан і романс увірвався. Він бо мав обов'язок слідкувати і за співаками, хоч і без нього наглядачів вистачало. Барабан не лише диригував хором, а і сам виконував сольоспів. У нього був дуже низький і незвичайно красивий бас. Ніде я пізніше кращого не чув.

"Молодицю я любив,
Ось було як! Го-го-го-го-го
Ось було як!"

Швидко моє крадене кохання увірвалося. Невдовзі після концерту у мене в бараці зробили обшук. Та ще як зробили! Нишпорили ретельно у матраці, під дошками нар, в рубцях одержі... "Аткрой рот! Разденься! Наклонись!"... Шукали грошей, які я ніби мав сховані і приберігав для втечі з концтабору. Коли ж я спробував довести, що ніяких грошей я не маю, то один з начальства витягнув якийсь папірець і почав читата... Слухаю, а то мій лист, якого я на концерті передав своєму новому знайомому Комізірянинуві, одному з тих, що пригощав нас пишками й квасом, щоб він до поштової скриньки вкинув. Комізірянини тоді нам усім співчували, а мені чи не найбільше: "Бедньейкой такой! Красавец молодой! Писмецо красавице, конечно, конечно брошу во почтовый поезд". А виявилось, що він он куди "бросіл". "Так от, заключонний Канюка, ви пишете своїм батькам, що вже третім листом

ДАВАЙ, ДАВАЙ, ДАВАЙ....

НАЙГАРЯЧІШІ МІСЦЯ В ПЕКЛІ
ПРИГОТОВАНІ ДЛЯ ТИХ ЯКІ В
ЧАСИ КРИЗИ БУЛИ НЕЙТРАЛЬНІ
ДАНТЕ

просите гроші та одержу трохи кращу. Ми вас вважали за людину, яка вже виправилась і підготовляли дотермінове звільнення, а тому ваших листів з дому і не перевіряли... Куде девал денєгї! Гаварї! Часовой, убрать єво в карцер!"

Як було в карцерї, не осмілюся розказувати. Та прийшов до начальника табору завідувач аптеки, товариш Коган:

— Мені потрібні робітники, начальнику, а тому випустіть мені Канюку з карцера.

Мене випустили і я знову опинився на волї.

Десь через три тижні відправляли з нашого табору великий ешелєн до іншого концтабору поблизу Біломорканалу. Ну, і мене вислали з ними ніби за кару, а справді таборове начальство використало нагоду позбутися тяганини зо мною, бо то треба завести на мене нове "дело" — багато бюрократичної праці.

Від станції Пенюги Північно-двінського краю до Медвежої Гори Мурманської залїзниці везли нас у заґратованих тягарових вагонах. Дорогою наспївував я собі тихенько пісню, що описувала останнє побачення парубка з далекою милою: "Ой від саду та й до моря битая дорога..."

Це було восени 1931-го року.

Із Медвежої Гори нас перевезли до Виг Озера, де організовано новий табір для будівництва Біломорсько-Балтицького Каналу. Від того часу нас називали "заклученнє канало-армейци", а мене, ніби за спробу втікати, призначено на важкі земляні роботи. Я підупадав на силах, зразу похуднув і втратив настрій та охоту до життя.

Це була якраз глибока осїнь 1931 року. Всюди мокро, слизько, гнїль і грязюка. В'язні талапають по розколоченім багні і потишеньку шепчуть усякі прокляття... "щоб ти сказився, повїсився," і т. д. не без ущіпливих "гостроумств".

До Голуба приїхала жінка з дітьми на побачення, а він пішов до кухні шукати своє преміальне — мисочку узвару за перевиконання норми, то вона не діждалася і поїхала назад.

— Єге ж, вона до мене приїде, дадуть їй дозвіл тоді, як на долонї кропива виросте, — (бо селяни не мали стїльки грошей на далеку дорогу та й рїдко кому такі побачення дозволялися).

У палатках брудно, вонючо, тхне мокрими гнїлими онучами, горїлим смїттям. Вся братія виходить на "розвод" до праці під акомпаньямент вигуків: "Давай, давай, давай! Взять лопати, пішли, підтягнутись і не відставати! Не зупинятись!" Оте "давай!" робило ритм праці.

Один раз виведено на трасу каналу таку уйму людей, як комашні на мурашнику, бо вигнали ще й всіх табірних писак плановиків, робітників лазні, конюхів та каптінармусів на земляні роботи.

Тільки приступили до роботи, чути: "Вніманіє! Сьогодні сюди приїжджає начальник Біломорсько-Балтійського будівництва на трасу. З тієї нагоди прикладімся усердніше, нажмім на лопати і даймо державі 120%виконання норми!" Ага, он чого сьогодні на снідання дали не по дві, як завжди, а по три ложки каші. Приїде начальство! І справді перед 10-ою годиною ранку на горбочку траси заблищали великі мідні труби духової оркестри, та як ударила музика, аж чуби у всіх попідіймалися. В багатьох нас пробудилася туга за свободою ясніше й болячіше. Музика будить приспані жалі, у рабів голови підіймаються. На обід привезли їжу у довгих бочках, покладених на колеса, і з тих бочок кухарі черпаками діставали гарячу "баланду", по пів черпака на "морду". "Ну, ти, давай, давай, відходь не затримуй черги!" "А он отой", показав хтось на мене, "другий раз узяв їжу! Черпаком його по рилу, по мордяці!" — із черги за їжою було чути. "Ах ти ж мать... мать... Хто твій десятник?" Я насилу відбрехався, порадив напасникам придбати міцні окуляри і також їм насквернословив, як і вони мені. "Покажу, покажу я їм і свої зуби, а то з'їдять," — сам собі думаю. А якби загорілася бійка, то й таку я прийняв би. Непевний, чи відбився б, але до неї був готовий. А ось іще одне "вніманіє". Тут забелькотів уже сам начальник Біломорсько-Балтицького концтабору, товстий та здоровий жид ґражданін Піліпенко.¹

— Дак заключонніє каналоармейци... — і пішов, і пішов, як кривого танцю, своїм, добре витренованим, трапічним язиком. Викрикував, розмахував кулаками, двигав своєю товстелезною фігурою, щоб підсилити значимість його казанини:

"Пострррроімо канал-пам'ятник товаришу Сталіну!" — Робітники поприсідали і коментували його гавкотню кожен по-своєму.

"Да клянуса своїм партійним квитком і честю комуніста, що канал побудуємо за 135 днів! Скоро й вам, заключонніє каналоармейци, надійде той час, час дотермінового звільнення з-під сторожі. Я клянусь життям своєї неоцінімої цінності, життям своєї дочки (тут він ухопив маленьку дівчинку, що з собою часто

1. Колишній начальник областного ГПУ на Україні. Щоб заімпонувати населенню, перемінив своє жидівське прізвище на українське.

возив, свою доньку, підняв її руками у висоту і ще раз присягнув, що канал буде готовий за 135 днів). — "Але попереджаю, треба працювати чесно і тільки по-ударному. Всі ледарства і викрутки від праці будуть найсуворіше покарані. Всі вороги народу, які ще не розкаялися, нехай пам'ятають, що советська влада милостива і прощає всім, хто чеснопрацюватиме. Усім "ударникам", перевиконавцям норми виношу найсердечнішу подяку. І обіцяю покращання харчування тим, хто буде краще працювати". Музика підхопила туш, потім інтернаціонал. Зазвучало парадно і піднесено... А гаряча юшка розігріла холодні животи. На душі трохи змінилося...

Після нього почали виступати бригадири, ударники — та найтепераментніша порода: злодії, убинці, круті та інший різновид криміналу. Ось виступ якогось Ковальова, дуже популярного в таборі із своєю покаяльною промовою:

"Товариші, я професійний злодій, я, я, я..." — перерахував усі свої злочинства. "Але зараз я чесний трудящий каналаармеєць. Я виношу подяку начальнику громадяніві Піліпенку й товаришу Сталіну, батькові всіх народів, і всьому советському уряду за ведення поправної політики. Ми, що маємо найтемніше минуле, на цім каналі, вступаємо у найсвітліше майбутнє".

Терен будівництва каналу був широкий і довгий, розкиданий на всю Карелію малими й більшими лагерними пунктами, ніби селами і хуторами. По них гонили нашу бригаду раз в тім, а раз в іншій лагерній пункті, де нас більше потребували.

В однім такім болотистім каменястім лагпункті прочищали ми трасу і робили доступ до каналу. До чого ми всі оскотеніли й опустилися через систематичну перевтому! Один до одного ставилися по-звірячому, ніхто не скупився найбруднішим словом чи дією проти свого ж спів'язня.

Вся ця "шпана" глумилася з мене і штовхала мене. "Ага, і ти сюди попався! Годі даром хліб їсти". А один пізнав мене, як я ще працював в амбулаторії до аптеки: "Він хворих не звільняв від праці, бо підлизувався до начальства, щоб мати особисті вигоди..." "Ти коновал, знахар, а не доктор, йодом по голові мазаний!" А я йому: "Хворих я ніколи не лікував. Моє діло було тільки дати їм першу допомогу і відправити їх до табору в лічницю, а там уже ними доктор розпоряджався. Я доглядав, щоб кип'яча вода була для пиття; щоб убиральня була чиста. Я турбувався і дбав, щоб частіше в'язні ходили до лазні... А "вошобойка", щоб бездоганно працювала, це все скільки в моїх було силах, і в тім нічого злого проти вас не було, а звільняти від праці я не мав ніякого права".

Це трохи їх ніби заспокоїло і ніхто не пробував мені вибивати зуби. Але знущання не припинялися.

Вошей ніяк не можна було винищити. Як коли сяду, зніму сорочку і витрошу всі воші й гниди, але на другий день їх знову повно. Це коли живеш у "палатках". А у дерев'яних бараках, то до вошей додаються ще й купи блощиць, від яких рятунку немає, хіба що запалив би цілий барак. Бо гніздяться вони у дерев'яних стінах, звідтіля лізуть на нари або падають зі стелі просто на людей. Дезинфекція, оббризування стін розчином карболової кислоти та іншими отрутами не помагає, бо й карболовки стільки не вистачить. Та до смороду всякої гнилі сміття й опарів з брудних людських тіл додається ще й нестерпний сморід дезинфекції.

Знову нове місце праці

"21-ий кілометр" — так зветься табір, бо до нього 21 кілометр від майбутнього тоді Біломорсько-Балтицького Каналу, а ми мали прокласти до нього залізничну трасу крізь болота, ліси і скелі. Наші квартири — великий довгий барак із брезенту, захований між дикими кущами карликуватих сосонок та берізок. Барак застібається й замикається на гудзики. Посеред бараку піч з виводною трубою, підвішеною дротами до стін і до стелі. На дротах розвішені мокрі онучі й одяг. Піч нагрівається до червоного, а як усі поснуть, нема кому вкинути дров, — тоді вона вихолоне. Вода, що стоїть поруч у відрі, до ранку замерзає. Я підстелюю під себе і під голову всяке лахміття, що тягаю в мішку з собою. Ми всі лежимо тісенько один біля одного і так зберігаємо власне тепло, та й ділимося всякими нечистотами. О п'ятій годині чути биття в рейку і вигуки днювального: "Все, давай, виході за кашой!" Я вилажу з нар.

Біжу до кухні, а там уже черга. Всі хочуть мати кашу гарячою! А умиваються вже потім, якщо є вода. А якщо немає води то, вибачайте, із себе наточую гарячої, жовтої як прозоре золото. Багато треба тепла, щоб сніг у руках розтопити. Так робили інші, то і я в них навчився. В інші табори часто навідується якесь начальство з Москви, то в ті дні їжа трошечки краща і більше дають, бо може ж там і який кореспондент буде. Таборіві злочодії в той час бояться красти з кухні. А в ці хащі між болота й каміння начальство, як видно не відважувалося заглянути. Тому й їжа десь "розгублювалася", ще перед тим як діставалася до наших шлунків. Після їжі

— "розвод" до праці. Отримуємо копаниці, ломи й копачки. Всі сунемо рубати ліс. Одні тягали дерева, а інші —копали, копали й копали.

В таких обставинах, несподівано подружив зі мною парубчак мого віку, на ім'я Альоша, що немало виявив прихильності й симпатії до мене. Він любив поговорити зо мною "по душам", а я з ним. Часто навертав розмову на політику, яку завжди закінчував такими словами — "то все прокляті жиди". Може це було полювання на антисемітів або на борців за самостійну Україну? Але чого він так часто бігає до бараку, в яким міститься ІСЧ (Інформаційно-секретная часть) — я також ніяк не міг збагнути. Всюди в нього товариство. Норм виробітку не виконує і чомусь йому те все прощається. Він навіть ухитряється влізти до жіночого бараку на романс з однією дівкою, або осмілиться завести розмову з якимось високорозумним інтелегентом! Я йому навіть заздрив. "Кому? Отому сопляку, що видає себе за колишнього польського шпигуна? Та то ж простісінький колишній злодійчук, а тепер сексот. Такі, як він, своєї шкіри не зношують, іздеруть". Так казав про нього мій ближче знайомий в'язень. Трохи пізніше я почув, що цей Альоша появився в іншому таборі, що в каменоломні привалило його камінням і його вже нема. Отож коли він став усім відомий і... непотрібний для ІСЧ, то щоб все було "чито", його "пустили в разход".

Іван Кейдун із містечка Лохвиці був поетичною натурою. Чи їсть, працює, то безконечно видумує й записує вірші. Нагромадив він їх малоощо не повну торбу. Про любов вірненьку, про красу його жінки, з якою пожив два роки і мусив покидати на ганьбу воріженьків, як в його віршах записано. На обшуках, що часто і несподівано відбувалися в наших бараках, так несподівано налетить на нас охорона, як коршун на курчат. Тоді патрошили наші торби, вивернули з Іванового мішка велику купу завіршованого паперу, де були і завіршовані цінні спостереження. — А прочитай нам пару стрічок, що воно в тебе тут "закодовано", наказав один з охорони.

Іван став ніби на струнко і молитовно, з тремтінням нижньої губи, розпочав читати: "Ой, люблю тебе, ой, люблю тебе, моя квітонько..." і т. д. Але де там, такі ніжності ніяк не могли зворушити душі охоронців. Всі вірші відібрали в Івана і, не зважаючи на його благання, сконфіскували. Душа Іванова була завжди розстібнута, нічого в секреті. Він читав нам листи з Лохвиці: дружина його розповідає про свої походеньки в адвокатів та зубрів тамош-

ної влади. Голова міськради шепнув їй по-секрету: "Харитино, ти віддай нам кабанчика, то й Іван буде дома зразу". "Оце тебе й питаю, чи кабанчика віддати?"...

Мало співчуття Іван почув і від своїх земляків: регочуть і насміхаються з Івана. Бач, голова міськради спатиме з твоєю Харитиною, збільшуватиме сім'ю в твоїй хаті, заідатиме кабанця, а ти своїх діточок сієш сам собі в штани...

Усі вибухли реготом, як тут, обтрушуючи сміття із свого бушлата, напів шопотом заговорив професор університету (тут і такі були) про "теорію Дарвіна". Товариші, неволя неволею, а полові та інші фізіологічні процеси відбуваються у кожній людині за законами природи. В концтаборах є мільйони людей найпродуктивнішого віку, яким ці процеси силою московської мудрости припинені, а тому ці процеси відбуваються самовільно, сіючи сперматозоїди не куди треба, а на штани. Смішно? Згідно закону Дарвіна виживають і розмножуються найприспособаніші, ті, що їх Москва не тримає в концтаборі.

Тут переповім один епізод з мого життя, який розпочався на волі в Україні, а продовжувався на засланні в Біломорському Каналі.

Студенти тридцятих років сільського походження різко відрізнялися від міських. Вони ходили в одязі саморобної продукції: суконний піджак, полотняні штани, пофарбовані дубовою корою. Та й на вигляд були дуже нужденні. А горячою їжею користувалися рідко. Я їв привезені із села сухарі, замерзле молоко у відрі, яблука та інше. Все це стояло на винайнятій квартирі у куточку або під ліжком, бо з такими цінностями я ховався. Але раз довелося мені заробити пару карбованців на вокзалі. Давай, думаю, угощу сам себе добре.

Зайшов перший раз у своїм житті до кав'ярні. Запах кави, свіжого пареного молока, до того ж і молодечий апетит, збунтували мене так що й обслуга кав'ярні зауважила. Треба сказати, що сільські люди в місті були часто предметом насмішок. Тут завідувач щось шепнув офіціанткам, підморгнув, непомітно показавши на мене, (видно, що хотів ще й покрити з мене), а сам зник.

Я замовив найдешевше — шклянку кави. Підходить молода і свіжа, як краплина роси, дівчина в білій хустині, біла блюзка складками на її тілі, губи червоним кільцем випнуті.

— "Прошу" — і поставила переді мною на білій скатертині мисочку з двома булочками і шклянкою гарячої міцної кави, а потім:

— "Ваші квіточки, прошу!" — Я чемно подав їй. Вона на них подивилася й кинула на підлогу тут же біля мене...

Я підняв їх і поклав на стіл. Випив. З'їв. Вона знову близьенько.

— "Чи вам ще щось?"

— "Так, — кажу, — те саме знову".

Взяла ті квіточки зі столу і знову кинула. А то вона навмисне кидала квіточки так, щоб я їх іще раз використав наперекір пузатому завідувачеві, що хотів мене, селяка, викинути. Так ми й познайомилися, але не на довго. Бо саме сталінська завірюха так крутила людськими масами, що розірвала всякі зв'язки між нами на декілька років. А зустрівся я з нею аж між Медвежою Горою і Біломор-Каналом, вже як найближчі з близьких. Там вона також була в білім халаті, але цим разом вона працювала санітаркою.

А я працюю на загальних роботах, до яких я ніяк не міг привикнути, де я мусив ціпісінький день довбати мерзлу землю. Півтора кубомтра на день це була норма для кожного. Не виконаеш, пропадай напівголодний.

Під час прокладання залізниці від Медвежої Гори в Карелії і кудись далі вглиб лісу начальство звеліло нам припинити роботу та йти до свого табору, взяти свої речі, пайку хліба і приготуватися до нічного відрядження в місце, нікому невідоме, щоб започаткувати там новий табір. Це мене налякало, бо кожен перехід з насидженого вже табору в інший, особливо в такий, де ще й людей ніколи не було, був дуже важкий. Треба все розбудувати спочатку: поставити з палаток бараки серед лютої зими, жити в циганських шатрах. Ще при лихому харчуванні дуже виснажує людину.

Отож ідемо до свого табору, який був далеченько. Ще не скінчився робочий день, а вже потемніло. Йдучи з сокирою та копаницею на плечах, я роздумував, як викрутитися від етапу. Та думка ледь-ледь ворушилася, бо я був знесилений, а потім думка дозріла. Я ішов, ішов, а потім упав просто на засніжену дорогу, витягнувся і лежу ніби мертвий. Робітники йшли за мною втоптанною в снігу стежкою і гукали: "Гей, там з дороги!" Я лежав нерухомо і вони почали обминати мене: "Еге-ге, та він, мабуть, неживий. Товаришу десятник, ось один здох". — "Ну, що ж, здох Максим, ну й чорт з ним! Приберуть і без нас, наше діло продвигатися вперед!" — відрубав десятник. "Гей, там, давай, давай, продвигайся далі!" — підганяв.

Так я пролежав довгенько на стежці і то з великим страхом, щоб не замерзнути, поки мене приберуть та якось воно вже буде

пізніше. Коли чую — рипить по снігу підвода якогось візника, що цілий день десь каміння возив з цими ж ґринджолами, приїхав і по мене. Я прийняв попередню позу лежання. Візник з обридженням взяв мене, "трупа", за руки, втягнув на сані, а потім ретельно помив снігом рукавиці, якими брався за мене. Сів на сані і повіз мене темним диким лісом. Я знав куди він мене везе. До таборового шпиталю, щоб перевірити і зареєструвати мою смерть, щоб начальство знало, що я не втік, а офіційно пішов до "ями померлих".* Від холоду скоро стрясло мене на санях і я не вдержався, і скрутився в бублик. Аж бачу — візник зауважив моє оживлення. Завертівся. Хреститься і зі страху шепче молитву. Везе ж мертвого. Почало його корчити, цокати зубами серед темної ночі в лісі. За хвилину роздуму повернув шакапину та як уперіщить її по ребрах! Вона щосили поторохкотіла вже до таборового шпиталю. Вийшов лікар, для формальності встановити діагнозу смерти чи хвороби, щоб потім занести до статистики.

— "О, він у тебе воскрес?! Занеси його в кімнату чергового, там розберемося". Потім звернувся ще раз до санітарки:

— "Лисичко, поклади хворому гарячу пляшку на ноги. Налий його чайком, — то й очуняє".

А потім підійшов ще хтось інший у білім халаті з прищами на кирпатім носі, брови, як два куці колючого ґлоду. По якійсь павзі, витріщив з-під наїжених брів два ґудзики очей та як зареве на весь шпиталь:

— "Це ж відомий симулянт! Я його знаю ще з Котласа. Гоніть його зараз же звідсіля — просто в карцер!" Але це була прово-

* Така яма для померлих була коло кожного табору, до якої вкидали трупи і не засипали їх землею, а лише притрушували їх вапном, щоб не було чути смороду. А землею цю яму не засипали, бо до неї майже кожного дня вкидали нових. До речі буде тут згадати: похоронні процедури відбувалися не всюди однаково. 1930 р. в котлаському шпиталі, де я працював в аптеці, кожного мертвого зараз же клали на стіл, робили розтин тіла і тоді писали в книзі причину смерти, а порізане тіло зашивали, вкидали у мертвецьке приміщення, а звіди до великої спільної ями. 1932 р. померлого відправляли з гаслом "Умер Максим, ну й х... с нім". Старалися тільки, щоб його прізвище було подане до УРБ (Учотно-Распределительное Бюро) та зняти із списка харчового постачання. Процедура дуже груба, немилосердна; здається, ніхто не захотів би так помирати. І вона провадилася такими ж арештантами, як і той, що помер, через те, що там був створений такий низький стандарт суспільних відносин.

кація, він мене не знав ніколи, а таке недовір'я було до кожного хворого, підозрівали симуляцію.

А лікар (ми десь зналися з ним раніше, але тут не признавалися) хоч і не боявся моєї присутності, бож я "смертельно хворий, паралізований", а все ж відійшов за двері в коридор і напівголосно на репліку горлохвата відповів:

— "Що ми з тобою тут? Я колишній пацієнт "тьомних болезней", як ти називаєш мене. А ти тільки колишній бухгалтер при якійсь санітарній частині в Ленінграді, та ще пак колишній червоний партизан. Ми з тобою знаємо тільки те, як правильно випити з аптечного склепу *Spiriti vini rectificati* — от і вся наша компетенція в медицині. А з людиною все може трапитися. Сьогодні ми з тобою доктори, а завтра пожонуть нас на земляні роботи. Не буде кому твого терміну досидіти. Наше діло тут кругленьке маленьке: відсидіти десятку в затишному куточку..."

Почувши таке, я посмілювався, мобілізував усі сили, щоб лежати нерухомою колодою. Язик у мене "відібрало". Але вже думаю собі, — завтра почну видужувати... Леся, санітарка (тут її звать Лисичка), ніжно опікувалася мною. Сіла на ліжку коло мене і напувала мене чаєм. Раптом вона аж здригнулася від несподіванки, аж тут вона й мене пізнала.

Лежачи на ліжку під опікою чарівної, сповненої жіночої ніжності санітарки, я вже снував фантастичну думку — як то мені, як хворому, дадуть на кухні харчові добавки до звичайної таборової їжі, а зокрема кислій капусти — до неї великий апетит у кожного концтабірника, бо там вітаміни, вітаміни. Мріяв, що начальство дасть перепустку хоч на короткий час поза табір. Пізніше дивувався: як могли влізти ще й такі сантименти до мого мозку.

Ось приходить мій янгол-хоронитель "лікар". Лапнув за пульс, бо термометра в шпиталі не було. Протеклямував: "Поверхове сповільнене дихання, але майже нормальний пульс." Додав, що наступного дня мене мають відіслати до головного табору. "Там лікарів більше і вони знають більше від нас". Я мало цікавився, що буде завтра, а смакував хвилиною перемоги під наглядом чарівної санітарки.

Ранок. Пробудження зі сну жакливим таракотінням по відрізку залізничної рейки і вигуками таборових собакожників:

"Вставай! Виходь за кашею!"

Почувши це, я почав рухатися. Бо вже не було потреби вдавати хворого, а до того, я добре відпочив за ніч. Призначених до відправки людей вже поведено — не будуть же мене відправляти

окремо, а вартових собак на охорону у них нема стільки! Отож тепер треба буде швидше видужувати. Злегка заікуючись, я пролеbedів, що мені, мовляв, уже покращало. Доктор, глянувши на мене поліцейним оком, розпорядився, щоб мене відправили до начальника табору, а той мені краще pomoже, ніж якесь лікарство!

— "Я зробив усе, що я міг", — потихеньку сказав мені доктор.

Начальник глянув на мене і не поставивши жодного питання, крізь зуби просичав:

— "Відвести його до штрафного батальйону! А режим там, як тюрма в тюрмі!"

В цей табір у Карелії, що звався Вандж Озеро, рік тому прибуло нас коло 50 осіб. Ми мали лише сокири, пилки, лопати та змерзлий хліб і сірники. Навіть казана на воду спочатку не мали. Вночі, напів сидячи біля вогню, задрімаєш трошки, бо як приляжеш, неодмінно замерзнеш! А тепер тут вже збудували кілька бараків, а між ними навіть деякі дерев'яні. Там можна просушитися й зігрітися після праці, напившись "чаю" з якогось бур'яну. Тут і торговельний спорт розвинувся: за одну пачку махорки можна дістати аж дві пайки хліба. Он бач як мій друг їсть уже другу миску каші: одну свою, а другу виміняв за зубець часнику. Хлопці ухитрювалися навіть дівчат приймати на відвідини. Коли стемніло, дівчата приходили до барака перебрані в чоловічий одяг. Не забувала про мене й моя "лисичка-сестричка". Вона зручно підкидала мені то пачку махорки, то хліба кусочок. Розкіш! Справи мої, хоч і в штрафній команді, часто стояли чудово, а все завдяки цій старій знайомій — Лисичці. Після відсидження кари в штрафнім батальйоні — знову до праці. Але на моє щастя лікар звільнив мене від роботи при будові, бо мав я на коліні велику злоякісну пухлину, що не можна було встояти на ногах. А дістати таку "пухлину" дуже легко: треба було тільки вдаряти ложкою поволі і довго по одному й тому самому місці на коліні. Тоді коліно напухало, як два кулаки, при чім не було видно жодного синяка, а болю аж такого теж не було. Отож справи мої поправилися. Мене згодом звільнили з карцера і я знову був призначений до санітарної частини. Дуже обережно, але дружба з "Лисичкою" тривала ще досить довго.

Повернення з земляних робіт до санітарної частини

Одного разу викликав мене начальник табору, розповів про

велику потребу медично-санітарних робітників, а також додав, що мене — арештанта Канюку, посилають на Северний Городок, а там "тебе приділять на роботу по санітарній лінії". При тім дав мені великий засургучований пакет, щоб я віддав його до таборової управи разом з документами про харчування.

— А щоб тобі було легше, то тебе підвезе підвода, яка їде в тому напрямі. Дивися тільки, щоб сургучева печатка на пакунку не була пошкоджена". Я все покірно вислухав і пообіцяв робити, як звелено. Але візники щось із від'їздом затримувалися; то коні нековані, то слизько, то папери не готові. Я зрозумів, що вони не хочуть везти із собою небажаного свідка, бо такі люди завжди по дорозі зв'язані з якоюсь крадіжкою харч-продуктів або випивкою.

Я радо і сам піду, бо все вже полагоджено і з начальником охорони. Сил і енергії в мене збільшилося з надією на кращу працю і... цікавістю, що ж є в пакеті? Так і сталося, я сам вибрався в дорогу. Дороги було шість кілометрів лісовою стежкою. Ні хижого звіря, ні жодних перешкод у лісі. Не йду, а біжу зосереджено думаючи, що ж у пакеті та як його відкрити? Звісно, по дорозі десь є приховані засідки, звідки хтось пильнує стежки, щоб перевірити документи, чи щоб зловити втікача. Тільки це подумав, як із-за куща на горбочку встав "часовой" та ще й знайома мені особа з наготовленою рушницею, закричав: "Іде санітарія! Пропустити без перевірок!" І "часовой" знову сів. Чи мені це комплімент, чи для другого спостерігача? Я як від того місця відійшов подалі, на ходу розстібнув "бушлат", розпустив ремінь і штани, сів за кущем ніби до вітру і старанно відкриваю пакет. Ах, скільки то забави й радості після довгого часу копання землі покопатися в секретних паперах. Та oprіч цікавості ще була й життєва потреба поглянути на свій портрет, кимсь намальований словами. То було "Лічне дело заключоннаво Александра Кузьміча Канюки". Це ж я!

Все там записане: по якій статті ув'язнений, але не вказано, на скільки років та інше. Найгостріше я вдивлявся на такі слова: "внушаєт доверіє, очень дісціплінірован, трудолюбів, не пйот, покуріваєт без прівичкі" цю заувагу підписав доктор Михайлов у Котласі. Іншою рукою дописано: "Однажди во время прогулки і в непринуждонних разговорах заявіл, "пока я отсіжу срок, то может бить і Україна станет самостійна". Ізредка, но любіт слухать і прінімаєт участіє в разговорах о політіке". Знову дописка: "Вспильчів", авторітета среди окружающіх не імеєт. Руководітельськіх способностей не імеєт".

Тут я дещо пізнав записане моїм сусідом котласького шпигалу, — гарним, інтелігентним, молодим, з золотими зубами чоловіком міського походження. Раз поставив він своє ліжко біля мого впритул і моргнувши промовив до мене: "не люблю спати рядом із пархатим жидом, будемо вдвох..." "Нічого не маю проти", — кажу, "будемо вдвох". Часто ми з ним ходили пізно ввечері на прохід аж до станції Котлас і вартовий нас без перешкод перепускав, а інших затримував. Отож і він був золотозубний інформатор.

Загорнув я тоді всі папери назад до пакета, позаклеював як і було. Мовляв, сніг, дорога, втома — то й пакет помнявся. Встав, підтягнув штани, позастібався і пішов далі згідно з інструкцією начальства. Аж знову із-за дерева вийшла фігура в цивільному, тільки видно ремінь перехрещував його тіло під верхньою одежою, бо висить наган, значить це також охоронник.

— А что ти делал там за кустом так длго! Что-то жрал, чтолі? Пропуск есть? — Показав йому папери. А як угледів засургучований пакет, зразу пом'якшав, бо засургучовані пакети носять довірені люди.

Канал і Карелія

Поверхня Карелії кам'яногориста. Долини, озера, ліси. Через одну таку гору вдвохповерховий дім висоти, де я саме дижури, проходить русло каналу. В цій горі вже був проритий широкий і глибокий кар'єр. Стою на його майбутньому березі і бачу внизу кам'яну дірку, де цілісінкий день стукають молотки бурильників, створюючи "музику" хіба тільки чортам до танцю. В'язні продовжують у кар'єрі ще й тунелі на боки через камінні гори Карелії пробивють русло майбутнього Біломорсько-Балтицького каналу. Сидять вони попарно, забивають у граніт довгий сталевий шворінь — бур. Один держить його вертикально, повертаючи злегка навколо своєї осі, а другий гатить по ньому півторакілограмовим молотом. А потім молотобоець тримає бур, а той, що сидів, б'є молотом. Бурильник — професія. За вісім годин праці вдвох проб'ють дірку в гранітній скелі від одного до двох метрів. Бурильники в бруднім дранім лахмітті. Вони сірі як земля, від пороху з-під ударів по камені.

...При чому деякі молоді хлопці, хазяйські сини на Україні, а на каналі виконували норму буріння дірок у камені на сто відсот-

В поті чола будете хліб їсти.

ків і то щодня. Я дивувався, як вони полюбили свій інструмент. " ..Той не такий молоток, ось, оцей кращий, замашніший, ним можна ляпати цілий день без утоми. Якщо звільнять, то візьму з собою додому..." Штани, куфайка й ботинки обшморгані об каміння і порвані. Із них висять на хлопцях перегнілі стьожки. Вони в цьому наче й народились, а щоб гарно прибратися, до того немає ніяких спонук. Їхнє щодення без фантазій і без ідеалів. Привикли до такого стану, а кращого не уявляють. Майже всі куркулі сільського походження. А ось один парубійко з якогось району на Полтавщині, Іван Берьозка, так журився та побивався, що не може виконувати норми на сто відсотків, а тільки на 50%. Такий має дозвіл від лікаря, бо на самому животі сіла така як вулкан червона та здорова чирка.

А були й такі бригади, що складалися тільки із уркаганів. На початку працювали завзято, виробили авторитет, вписали таких на червону дошку і так тривало зо два тижні, а потім знову норму виконують на 25-50% та й живуть собі за рахунок давно пройшлого виконання і їх начальство толерує, бо це не чуждий елемент.

Ну, тут же рядом похідна кузня, де ковалі відплескують молотами кінці затуплених бурів а потім відгострюють терпугом. Бури різної довжини й товщини. Ті, що затупилися, один в'язень весь час відносить, а приносить від ковалів уже нагострені. Тут же між ними плутається і десятник, теж в'язень, з довгим металевим прутом, вимірює глибину продобаних дірок і встановлює, хто має отримати повну пайку хліба, а хто половину. А трохи вище і далі час від часу покажеться і якась фігура — то наглядач із спецвідділу. А ще далі, в лісі, можна натрапити на "секрет": там сидить з гвинтівкою в кущах наглядач, щоб хтось не "заблудив" і не подумав утікати. А хто зайшов далеченько в кущі, ну, скажімо до вітру, та з-під того куща почуєш: "Стой, руки вверх!" — перевірка. Чого зайшов так далеко від траси і т. д.

Увечорі всі бурильники ідуть до табору, а на їхнє місце на нічну зміну прибуває інша група — підривники, найбільше привілейована група з криміналістів-авантюристів. Їм довірено динаміт. Це ж уже вогняна зброя! В пробурені дірки підривники закладають динаміт, запалюють, він вибухає і рве кам'яну скелю на дрібні шматочки. На цьому міся підривників кінчається. А на ранок знову приганяють великі табуни арештантів і битий камінь відвозять на боки тачками, носилками. Кожен такий носильник мусить віднести певну норму кубометрів битого каміння.

А потім знову продовжують ту саму роботу бурильники, підрильники, носильники каміння і т. д. Так робився широкий і глибокий канал в'язнями Советського Союзу.

Ось, на нічну зміну прибули підрильники. В пробуровані в скелях дірки позакладали динаміт. До кожної зарядки провели п'ятиметровий запальний шнур з порохом в середині. Поки він догорить до динаміту і динаміт рвоне камінну скелю, "запальщики" його встигають добігти до сховища. Та один раз сталося нещастя: вони чекають і чекають у сховищі, а воно не вибухає. Вже ціла година пройшла замість 15 хвилин. "А ходім, хлопці, провіримо!" Розгортають залізними тросами зарядки. Аж тоді нараз двадцять вибухів! Намічену скелю розірвало. Робітники вивезли все роздрібнене каміння, а між ним і куски м'яса й кісток з п'ятох молодих хлопців одчайдухів!

Табірна самодіяльність

Першотравневе свято на будівництві Біломорсько-Балтицького Каналу весною 1932 року. Почало зеленіти. День не робочий, у кожного каналоармійця на душі повеселішало. В'язні збиралися попід бараками, торгували махоркою, старими штанами, черевиками, часником, цукром і білою булкою, які часом попадали на торг із конвойської кухні. А один винахідливий чорнявий уркаган приніс дощок, розклав їх просто на землю і зробив "сцену". Сам брудний, неголений, але веселий. Ніяких слідів неволі, вступив на цю "сцену", нагнувся, хвацько вдарив долонею по "підлозі". Потім виструнчився і затряс плечима. А потім ніби схопила його трясця, пішов у танець як мотор. Вистукував порваними шкарбанами на ногах якусь мелодію: — тра-та-та, тра-та-та. Очі глядачів не могли вловити онуч на його ногах. Трясло його довгенько, аж поки другий на зміну не прискочив. Цей уже разом і приграє губами, бринькаючи по них пучками: Тррр-тррр. А третій з'явився вже з ложками та виклацував ними в такт об своє коліно. Хтось вистукував патичком по пильці. Хоч музика й дика, й несамовита, та кожного брала за вуха і за серце. Сюди, сюди! Танцюрист уже відчуває, що мусить зупинитися, бо серце трісне. Але кров, кров, як весняні води. Блатняцький темперамент його трясе: Ге-е-е-е, гей, гей, гей! "Степанеєєєє, Стременеєєєє, Курдебеле!" Це слова його пісні.

До "сцени" посунула вся стомлена сірома з навколишніх

бараків, спрагла відпочинку та хочби будь-якої розваги. Як на замовлення, піднялося красне сонечко, пригріло і все ожило. В'язні — переважно покоління молодше, чогось кращого не мали ще нагоди бачити то й відчули, що жити стало справді хоч трішечки краще, веселіше. Поспішали люди з сусідніх бараків, обступили колом танцювальний показ. Коло глядачів збільшувалось. Кожен протискався наперед, щоб побачити того "Степанеле" в танцювальній пропасниці. Танцюристи й "музиканти язиком" змінювались кимось іншим. А вже співаком солістом закінчувався показ. Завів один, кам'янобетонним басом: "Ах, ета чорная коза била в колхозе, она давала молока і масла тоже..." —Цей співак був дуже худий і скидався на сухітника, та після павзи знову затаг тим же кам'янобетонним басом: "Вот вам празнік, вот куліч, не воскреснет наш Ільіч. Комсомол купіл свечу, вставіл в ж... Ільічу. Ти гори-гори свеча; в красной ж... Ільіча".

Так кипіло до вечора. А далі — роздача їжі. В цей день начальство не поскупилося, бо кожен до звичайного пайка, отримав ще й кусничок червоної конини (це із постарілих коней із "Конніци Будьоннаво", як жартували в'язні). В таке свято в'язням зроблено пільгу і вечірньої перевірки не було. Залунала лише вересклива команда на увесь табір: "Все лажісь спа-а-а-ть!" Та щойно порозходилися "спати", як раптом рознеслися по бараках голоси.

— "А де моя торба, чи хто її бачив?" — зчинився гамір.
— "Твоя торба трохи брудна, правда?"
— "Ну, то що, як брудна, всі ми брудні!"
— "Що? То вона після танців пішла митися, витрясти з себе всі воші і блохи!" Регіт.
— "А де моя скринька, де мій кожух, кожух де?!"
— "А чоботи витяжки ще з дому приборігав. Немає!"
— "Порозз'являли роти на танцях, тепер — мовчіть!"
— "А де та танцювальна бригада поділася?"
— "Та то були "жупіки", випущені із карцера ради свята, щоб погуляти та зменшити наші торби та мішки з речами, щоб конвоєві менше було роботи при обшуках, бо ті кожухи забирають багато часу в конвоїрів!"

Сміх, регіт і сум. Та ще й який сум! Покрадено все, що тільки можливо: торби, одержу, взуття, лише в декого запишилася порція хліба. Барак наповнився прокльонами, та що з того? Пізніше все ушухло. Поснули. Ніч. Ранком люди, йдучи до праці, побачили в куцах лише порожні й порозбивані валізки, порізаний і знівечений одяг, та все, що злодіям не було потрібне.

Так пройшло свято Першого травня 1932 року розкуркулених на Біломор-Каналі. (Обскубані, похмурі, голодні. Пригадуючи їх, емігрантський хліб смакує краще. А першотравневі свята в Америці — як здійснення рожевих сподівань. Салют святу першого травня! Святу сонця, весни і квітів!) Нараз почули через "радіо-шушу" (з вуха до вуха): "Васько Вирвіглаз" підколов Мустафу Одеського. Останній спливав кров'ю і кричав: "Хто покличе доктора, тому зломаю голову" — знопритомнів і впав, де стояв. Доктор таки прийшов, позашивав рани, ще й відправив до шпиталю. А за який тиждень люди поблчили гороя драми Вирвіглаза, нагадували йому про підкол, він тут відразу загрозив: "Ходжу між вами — значить невинен! Мовчать! Це наказ!"

Медицина опіка на Біломор-Каналі

Між купами каміння на будівництві каналу стояла маленька споруда з обалопків і не зовсім обрубаним на ній гіллям. У споруді був склад "точних" для Карелії інструментів: лопат, копаниць, ломів, тачок, сокир. І тут же в куточку була контора, куди могло зайти начальство, нагрітися, записати, хто виконав, а хто недовиконав норму виробітку вивозу каміння. В другому куточку — "поліклініка". Матеріальна частина її складалася з носилок, дощечок для перев'язки поломаних кісток, скриньки з йодом та термометра — найголовнішого "лікаря" на всі хвороби. Бо тільки він — термометр — визначав, чи людина хвора і чи може бути звільнена від роботи. Поза тим нехай і голову свою відірвану в руках принесе, а немає 39° Ц (температури тіла), то мусить працювати, бо така інструкція дижурного медпункту. Хоч я тільки колишній студент медицини, але тут, на Біломорським каналі, я вже "доктор". Це слово так до мене прилипло, що приймалося серйозно. А справжні доктори хоч і прибували, то їх відсиляли туди, де було більше вищого начальства.

Одного нещасливого ранку покликали мене в куці, де стояла циркулярна електропилка. Там лежав чоловік з розрізом від тієї пилки, впродовж грудної клітки і живота аж до заднього проходу. Цей нещасливий "пильщик" зупинив її й нахилився над нею, щоб погострити, та хтось знову пустив круглу пилку в рух. Тепер він з розвернутими нутрощами, перемішаними з тирсою і клаптями рваного й брудного одягу, лежав на землі ще живий. Хрипко дихав і нормально дивився. З трудом довели його за 20 кіло-

метрів до лікарні міста Телекіно, де він помер у великих муках. Подібних випадків було чимало, бо про техніку безпеки ніхто й нічого не знав, що така повинна бути.

А ось один вічний куркуль — трудяга, що й тут щиро виконував свою норму на сто відсотків... З великими зусиллями витягли його ледве живого з-під обвалу каміння. Чобіт з поломаних ніг стягнути було неможливо. Тоді я почав розрізувати халяви. А хворий, ледве дихаючи, як закричить: "Дохторе, бережи советську копійку — державних чобіт не риж!" Але я його не послухав. Незабаром він утратив притомність, бо його шийний хребець був поламаний. Бідолаха став зовсім паралізований. Додому з великим скаліченням нікого не пускали. Куди начальство таких людей дівало — ніхто не знав.

Баронеса Введенская

Двері "поліклініки" відчинились і всередину увійшла досить молода пікантна дама, в новім бушлаті, шапці, ватяних штанях. Відрекомендувалася, ледве стримуючи сльози: "Баронесса Введенская". А далі: "Докторе, я вся з ніг до голови хвора". При тім відразу її плечо якимось спритно оголилося. Десь далеко... вище коліна показала незначну подряпину. Я помастив це місце йодом. Згідно інструкції перев'язки не треба було робити, а термометр вирішив, що мусить працювати! То вона до мене солоденько, підлабузницьки:

— "Добре, докторе, професоре! Але працювати я тепер не можу. Дайте мені папірець про звільнення від праці". І на каналу з трьох обаполків, покладених на каміння, не лягає, а майже падає з виразом страшного болю. Я знову відповів, що згідно інструкції, цього зробити не смію. Вона ще трохи дуже болісно покрутилася, а потім як зірветься на ноги з такими словами:

— "Ах ти ж, коновал, скотіна нещастная! Ти гліста поджелудочная, а не доктор!"

На цей крик увійшов десятник.

— "О, вона тут, а ми її скрізь шукаємо".

— "Та вона он трохи прихворіла".

Десятник:

— "Та вона хвора з самого Ленінграду! Конвой якимось поплутав її папери. ГПУ направляло її в Крим, а вони її до Карелії!..."

Як п'яна, пішла баронесса в куці довбати камінчики... А за

нею десятник... А у вечірнім рапорті він їй запише стовідсоткове виконання норми за рахунок того, що комусь не допише... Там так практикувалося.

Другий парубійка вліз з пропасницею. Трясло його, як електрикою, термометр показав 40° Ц, а пульс нормальний і все нормальне, а пропасниця якась дивна. А робилося це дуже просто: хворий тримав руку за пазухою і підстукував пучкою термометр.

До одного бараку виключно з кримінальних рецидивістів, кличе мене начальник табору, вже більше як свідка, ніж "лікаря", щоб підписати протокол про відмову від праці кримінальних, які не є хворі. Приходжу. Під бараком сидить топі на снігу два молоді хлопці. Лаються на начальника, на конвоїрів і на советську владу так, як тільки їм, молодим злодіям, їхня фантазія дозволяє. Всю свою ганчір'яну одіж кидали в очі кожному, хто до них підходив. А до начальника:

— "Що, ти прийшов сюди з наганом, бацила ти нещасна, в рот йодом мазаний! Стріляй ось у цю дірку" — показуючи собі на голий зад, — "або я тебе повішу ось на оцій волосині спереду!" Скільки в цих орлів смілости й відваги, та, шкода, крил не мали!

Дружня розмова із зближеними особами між арештантами діяла як ліки для наболілої душі, але часу на посиденьки чи товариську розмови, як то було в тюрмі, в концтаборі, не було, або було зовсім мало. Ми з одним арештантом, робітником санітарної служби на каналі, ухитрялися сходитися під час і після праці виключно на балачки. Я йому розповідав свої пригоди, а він мені свої. Одна його історія заслуговує на увагу літописця. Цю історію сам розповідач назвав "сповіддю сучого сина", хоч насправді він таким і не був. Це було за кілька місяців до його звільнення з ув'язнення. Советським розвідувальним органам потрібно було завербувати до співпраці з ГПУ молодих в'язнів, що скоро звільняться і ще довго житимуть на свободі, і ніби через співпрацю завербованих з цими органами тримати колишніх в'язнів під непримусешним і непомітним наглядом.

А після Другої війни, як виявилось, жидів, що були сексотами, секретними співробітниками з советськими розвідувальними органами на фабриках, у школах, в армії, до Ізраїля не пускали. Ставили їм як причину те, що вони, жиди, посвячені в державні советські таємниці. Отож мій друг розповідав:

— В березні 1932 року мене покликали з траси 8-го шлюзу каналу, де я працював, до "Пересильного пункту Управління Біломорсько-Балтицьких таборів ОГПУ у Ведмежій Горі, за яких 130

кілометрів від нашого табору. Місцеве начальство дало мені відповідні папери, перепустку, адресу, де я мав зголоситись, квитка на потяг і навіть харчі на дорогу, та послало мене самого, без конвоїра, на місце призначення. Потяг віз мене по колії, прокладеній уже нами, в'язнями. В потязі запах одеколону і пудри. У вікно світить і сонце, і свобода. Я ж їду сам! Без конвоїра. Сосни напівзакутані ще синювато-срібним снігом. Свіжий ранковий морозець. А Медвежа Гора не так уже й далеко від Ленінграду... Думаю собі: А може звільняться!... Все це й викликало в мене бадьорий великодній настрій.

Подорож пролетіла мигом і зовсім несподівано. От і станція — Медвежа Гора. Дживкають горобчики біля коней. А коні пожевують чай-сіно і чекають пасажирів. Люди бігають перегукуючись. В цім святковім настрої нахожжу і я свою дорогу, навіть недовго шукаючи її, бо тут на обрії, неподалік від станції, виділялися на білім снігу вартові вежі, чорні бараки і дротяна загорожа.

Ворота, а над ними вивіска: "Пересильний пункт Управления Беломорско-Балтийских лагерей ОГПУ". Підходжу до воріт. Вартовий оглянув мої папери, перепуск і скерування, і показав точно, куди йти. Йду таборовим двором і так хочеться когось побачити, зачепити й поговорити, може, земляка та й взагалі когось нового розпитати, що означає такий мій виклик і до кого.

От я прийшов до вказаного бараку. Біля дверей віник, а за дверима постелений мішок обтирати ноги. О, це вже культура, не абияка. Тільки відкрив двері, а мене вже зустрічає середніх літ чолов'яга, хоч в одезі табірника, ає в новісінькій, словами: "А, як добре, що ви прийшли. Бо ми думали, що ви... ви... без провідника (без конвоя) заблудите, чи... чи... може... все може бути..." "Що, може втечу?" "Ні, ні, ми цього не думали". Він поведився зі мною по-дружньому і як родич. Жартував, говорив дотепи. Десь за диктовою перегородкою було чути ще одну особу, щось друкувала на машинці. Відчувалось, що особа хотіла бути не зауваженою, але дарма, я крізь дошку відчував її подих. В куточку кімнати чорне погруддя Карла Маркса і ще щось мідне, блискуче, може музичний інструмент. Шафа з книжками, в кімнаті тепло. За якусь хвилину після нашої розмови просунулася в напіввідчинені двері голова, спитала, "Чи я вам ще потрібний?" "Нєт, можете іти в барак". Пахло свіжим чайком, кращим сортом тютюнцю і майже люксусом, хоч і барачним. Цей чолов'яга назвав себе товариш Чикішов, начальник І.С.Ч. (Інформаційно-Секретна Частина). Посадив мене і завів зі мною милу розмову, чи я не був

комсомольцем, чи визнаю себе винним і за що сиджу? Попросив мене написати мій життєпис, що я й зробив, насвітливши себе якомога благонадійнішим, позитивнішим. А він, перечитавши, похвалив: "От, бачите", — чмокнувши ротом, "ви зовсім наша людина. Вам давно треба б бути на волі, а ви ще тут".

І я був так уласкавлений, що, здавалось, вже ніколи не повернуся до табору восьмого шлюзу Біломор-Каналу. Те сонце у великому вікні, тепло, що наповнювало кімнату, думка, що зроджувався у мене про моє звільнення, все це в моїх очах якось ніби зм'якшувало атмосферу. Та й сам Чикішов видався мені досить людяним. Потім іще пару солоденьких слів, а далі, а далі безцеремонно він запропонував мені, щоб я з ним співпрацював. А потім дав мені підписати якийсь папір, приблизно такого змісту: "Підписка о сотрудничестве". Далі йде зміст. Я такий-то і такий-то, внизу підписаний, зобов'язуюся співпрацювати з відділом вище названої установи органів ОГПУ, а саме: доносити усно чи письмово всякі мною зауважені дії інших людей, скеровані проти порядку, встановленого советською владою. Про що і розписуюся. І другий папірець — Зобов'язання. Причину мого виклику в цю установу і співпрацю з нею триматиму в найсуворішій таємниці. В разі розголошення секрету я буду найжорстокіше покараний без суду. (Це значить — вискочив би хтось із-за куца чи з-за рогу і замордував би мене?) Хоч я й прочитав папір, але всього змісту не вловив відразу від високих почуть залоскотаної атмосфери, що так контрастувала з концтабірною... Від склянки чаю, поданого мені не в котьолку, чи якійсь таборовій шкабатюрці, а в справжній склянці, на блюдечку з рожевими квіточками на ній, руками самого начальника ІСЧ, громадянина Чикішова:

— А чому ви не берьоте хліб с маслом? — Я їв і хліб з маслом, а помаленьку розжовував і зміст "подписки" й доходив глибше до розуму про велику відповідальність за цю "подписку". А найбільше турбувало мене речення, якщо я комусь розповім таємницю цієї "подписки", я буду "строжайше наказан без суду".

Отут я й пригадав, як у Котласькім таборі 1930 року демонстративно розстріляли 23-ох в'язнів ніби за відмову від праці. Повбивали на очах цілого табору на великій віддаленні від в'язнів, щоб нікого із розстріляних не впізнали, але пізніше все те було розшифроване. Розстріляли сексотів, які забагато знали, за порушення вже певної сексотської дисципліни. Цей розстріл використали як засіб настрашити невиконувачів норм виробітку лісосплаву. Тут же пролетіло через голову і багато інших подій, з цим

пов'язаних. Чув у Лук'янівській тюрмі в Києві від переслідуваних за контрреволюцію, що викупляли своє життя службою в ГПУ. А коли їхні знання вичерпалися, тоді й їх запроторювали в тюрму. А після доброї служби в тюрмі за тим же фахом, прибирали їх навіть із поверхні землі.

Думки людини можна з лица читати. І товарищ Чикішов щось вичитував і з мого лица. Лагідно натякнув мені посміхуючись: "все одно, коли б хтось і не погодився з нами "работать", то ми його делікатніше попросимо. А в нас роботи "много". Всі ці табори начинені контрреволюцією і їх треба пильнувати. От, хочби у вас там на лагпункті, у санітарному відділі є один робітник — заключонний доктор Матвеев. Він займає відповідальне місце, а чи ви знаєте, хто він такий? Егеж, того й розповісти вам не можу, бо й не маю права. Це для вас буде перше пробне завдання. Надіємось, що зробите не за страх, а за совість. Прослідіть за ним: чи говорить він із своїми товаришами по-російському, чи по-латишському? Як доступно, довідайтесь, про що він говорить. Через десять днів я буду у вашім таборі. Зустрінемося.

Все це говорив він так благочестиво, вкладаючи в свої слова магічну силу, ціну якої я вже знав. Так іще дома викликали мого дядька Юхима до ОГПУ, а він уже знав багато в тім ділі і виробив спеціальний стиль поведінки. На все з ними погоджувався, навіть свої поради давав. І говорив, що він усе-все знає, доносив усякі дурниці. На нього роздивилися і недопустили до дальших доносів — як чоловіка несповна розуму. Якої ж вилазки мені тепер треба шукати?

Передумавши пропозицію Чикішова, я рішив не підписувати "подпискі о сотрудничестве". А щоб не дратувати його своєю відмовою, я сказав, що я трошки ще подумаю над тим.

Коли ж приїжджав Чикішов, то ходив по таборі і з багатьма зустрічався сам-на-сам. Десятники найчастіше до нього підходили, щось йому казали. Ну, думаю, ото ж вони і мають легшу роботу за співпрацю та один другого тримає в безкомпромісній покорі. Я не мав що громадянинуві Чикішову сказати, бо майже завжди дежував на каналі-шлюз нумер 8. Та й справді, що я можу тут упіймати, стоявши весь день або ніч у кущах із своєю скринькою і термометром.

І коли товарищ Чикішов тепер навідався в наш лагпункт, то я відвів його трошки набік і сказав йому, що я мало з ким зустрічаюсь через такий спосіб моєї праці, тому не можу взяти на себе такої "ответственности".

— Да, но ви вообще такой нелюдимий, вам надо ідті больше в масу і прислушиватся, заводіть с людьмі дружбу.

Але я знову дуже обережно відмовився від цієї праці, сказавши: "Я не зможу виконувати її за вашими вимогами". "Дурак", — сказав Чикішов і більше мене ніколи не зачіпав балачками про "сотрудничество".

Я зауважив, що доктор Матвеев став до мене прихильніш і всюди мою сторону захищав. О, думаю, ти докторику, дурний, якби ти знав, що мені пропонували "надзирать" над тобою. А хотілось йому про все розповісти, та завагався, бо ГПУ й так робило, що я доносив би на д-ра Матвеева за кожне його слова в ГПУ, а д-р Матвеев про моє кожне слово доносив би до ГПУ. ГПУ в такий спосіб перевіряло б нашу "чесність". Цей доктор сидів за статтею 58А, пункти 6 і 7, що означають — шпигун і контрреволюціонер, та ще й шкідник у галузі радянської державної економіки. За національністю латиш, до арешту працював у медичній мережі ленінградської воєнної округи, а на Біломор-каналі я мав би доносити на нього, а він на мене. Власне, так було і розраховано. Медичні звіти про те, скільки було первично хворих і скільки повторних, передавати телефонічно секретним кодом до головної управи таборів каналу довіряв тільки мені, бо це великий секрет! Всякі рапорти він через мене пересилав. Він був ідеально чесний і своєю джентельменською поведінкою впливав і на мене, сільського парубійка.

Тут був і доктор Шерошевський, венеролог, жид за національністю. Він мав свій кабінет у його власній спальні, де приймав пацієнтів, трохи приховуючись від доккілля. Його пацієнти майже всі були з таборового начальства та конвоїри. Гарні молоді червонощокі хлопці. Не знаю, чому доктор Шерошевський вибрав якраз мене своїм помічником, щоб я виконував усі лікувальні процедури венерично хворими. Розуміється, під його наглядом.

Одного разу, пізно ввечері, зайшов я до "кабінету" доктора Шерошевського, а він сам мав пацієнта. Доктор Шерошевський підбіг до мене, до дверей, питає, чому я прийшов, а його пацієнт, маскуючись, закрився газетою, ніби читає. Але я його відразу пізнав. Це був той самий Чикішов, що мене хотів повернути на сексотство. Ага, думаю собі, то він також тут лікується!

Кабінет доктора Шерошевського був поряд з нашою кімнатою (лікарських помічників та санітарів), а відділяла його від нас лише диктова стіна. І я аж тепер помітив, що коли Чикішов бував у нашому таборі та затримувався тут допізна, то переважно тоді в

нишій кімнаті заводились голосні балачки, — повні похвал про "доблесті" Сталіна, "грандіозні" успіхи першої п'ятирічки та "во-рогів народу", що були з нами тут у таборах, яких, мовляв, треба звідси післати далі — хочби на Соловки. Після цього можна було зауважити, що завербовували в сексоти всіх молодших людей, котрі скоро звільнятимуться. Потім уже на свободі вони вишколені в сексотстві, працюватимуть не за страх, а за совість. Коли я вже жив на свободі в Києві 1937 року, запросив мене до себе в гості один знайомий старичок.

— Мій син звідкільсь приїхав, поговоримо й вип'ємо з ним, — каже він.

Отож я сиджу за столом разом із молодим чоловіком, який не признається, де саме він бував і де працював. А потім його батько, вже добре випивши, каже:

— Ану, Федоре, покажи цьому чоловікові отой папірець що ти маєш. — Федір показує рекомендаційного листа "до Особого Отделенія всех производств, куда обратітсѣ гражданін Фьодор... такой-то". Відрекомендує його "особий отдел" якогось концтабору в Наримськiм Краї, що цей Федор, опрiч важкої табірної праці, ще був і "лучшим осведомітелем лагерной жизни, о чом Особий Отдел свідетельствует і рекомендує" і т. д.

Я аж повеселішав, що цей Федір як не ховався з таємницею, але я відкрив її. Я не признався йому, що і я колишній концтаборник, але порадив йому заховати той папір так далеко, щоб і сам ніколи його не знайшов. А потім, як старичок витверезився, то я розказав йому ще більше про сексотських секретних сотрудников. Не знаю, чи він скористав з моєї поради, але наша дружба розірвалася, бо я вже боявся його, а він мене.

Утеча

Я не міг заспокоїтися дрібничковими успіхами в добуванні їжі, трохи кращої від мізерної. Чи з молодечої романтики, чи може й бракувало мені здорового глузду, я пошукував способу втечі. Я не міг помиритися з тим, що я в неволі. Одначе для втечі треба мати хоч якогонебудь товариша, якого не так легко було знайти. В пошуках за таким можна натрапити на сексота, який з тобою пограється, а потім так справу попровадить, що тебе піймають за пару кроків від табору. Найнебезпечніший сексот — це свій великий український патріот, якому подаровано життя тільки за спів-

працю з ГПУ. Але я шукав і все ж таки одного знайшов. Ковальчук, колишній УСУсівець, електроінженер — користувався великим авторитетом у таборового начальства. Працюючи на електростанції, знаходив вільний час проводити в розмовах з своїми малолітніми дочками: "Ну, сьцо узе поснідали, юшечку помазану олійкою... Узе сколо до сколи підете. Гей, мамцю, чи вже справила дівчатам чобці? Іти взе до сколи час", — так він примовляв до маленької фотографії з двома його дітьми на ній. Здається, все його буття в Карелії відбувалося на тлі своєї сім'ї, десь на Волині. А інколи гірко плакав, як дитина. Раз мені аж схилився на плече, чим у мене ніякого сантименту не викликав. Я ще був замолодий і такі сантименти до мене ще не доходили.

— "Що то за житка така, щоб своїх дітей не видіти?" — жалівся. Тут, звісно, всякі підозріння до його нещирости у мене зникали. А до того він і сам дуже обережно натякав на втечу, розкривав мені секрет, як підробити круглу печатку для документів. Він навіть уже пробував, але легко пізнати, що саморобна. Один одному так у довір'я увійшли, що я сам почав писати ті літери висотою в два міліметри гострим хемічним олівцем. В мене вони виходили кращі, бо у графічному мистецтві я мав більше практики. Нарисувавши навиворіт літери хемічним олівцем, треба їх злегка звогчити і прикласти до чистого аркуша паперу. Потім делікатно надавити їх і буде відтиск точно, як секретар сільради печаткою вдарив. Тільки то скоро говорить, а робилося місяцями, поки буде вдосконалено.

Мій медичний пункт був по сусідству з електростанцією Ковальчука. Вона була добре обладнана в гарно збудованому бараці. — А якже, це ж техніка в советів зберігається і охороняється краще, як людей.

Мета наша була — дійти до Медвежої Гори, а потім дістатися на потяг. Ми ж маємо "посвідку" від голови Гужівської сільради про те, що пред'явник цієї посвідки отакий-то... бідняк, колгоспник, що й довідку має і в даний момент дозволено йому виїхати з колгоспу терміном на три місяці на побічні роботи. А внизу підпис голови сільради, саморобною печаткою стверджений.

Мені написав Ковальчук, а я йому таке саме — обидва твердо вірили в успіх задуманого. Дітвацький чин, але скільки тримав нас на висоті гідности, скільки це нас гартувало і робило непересічними в'язнями!

Отак одного дня, як вже смеркало, ми успішно зникли з 21-го табору. Ішли попід залізницею, вдень нахабно-сміло: я з довгою

гичкою там, де треба, струшував сніг з гілляк, що недалеко телеграфного дроту. А Ковальчук із "кігтями" на плечах, щоб лазити по телеграфному стовпу. Так, ми зайняті на дуже відповідальних постах — видно, як працівники залізничних майстерень.

І ніхто не мав права нас зупиняти. Хоч на протязі двох днів дороги ніхто нас і не зустрічав, oprіч двох потягів. Як вони нас минали, тоді ми щось робили біля одного телеграфного стовпа. Ковальчук, вилізши на нього, вставляв якісь дротики в ізолятор і гукав мені вниз, ніби розпоряджався. Це була перша небезпека, яку ми перебули навіть весело. На ніч ми відходили далеко в ліс, наломлювали соснового гілля, сідали на нього, підгорнувши ноги і спільно накривалися Ковальчуковим кожухом і рештою одежі. Не надовго тільки, бо холод докучав. Так ми переспали і відпочили.

Дальша наша дорога була неподалік залізниці. Лісом, лісом, який був дуже бідний і жодної товстої та високої деревини. Жодного птаха в лісі зимою, єдиний безконечний в лісі звук: "Ш... шш...", якщо була тиха погода. Віддавшись такому режимові життя, ми забули вже скільки вимучених, недоспаних, перемерзлих безплідних днів ми були в дорозі. На Медвежу Гору не насліділися йти, а обминули її стороною і вже стали на вірному напрямку до Петрозаводска — столиці Карелії. Але що далі, то ми все слабли, бо їжу хоч іще мали, та одноманітну: хліб і цукор. Виснажувало нас більше безсоння. Ми не могли рискнути, добре вкрившись, спати на снігу, щоб не замерзнути. Тому й рішили пізнім вечором зайти в село до одної хатини віддаленої від інших п'яти хат.

Ковальчук залишився під вікном хати і підглядав, що в хаті робитиметься, а на випадок небезпеки, мав тихенько стукнути у вікно. А я пішов у хату, привітався: "Здрастуйте!" Господиня мені не відповіла, бо Карели мають свій говір, не завжди розуміють російської мови. Я попросив щось з'їсти і вона дала мені пару варених, іще теплих нечищених картоплин. Біля них я й заходився, а тим часом господиня говорила зі мною ніби дуже вміло, хоч розуміла мене поганенько, все розпитуючи. А я також їй вміло брехав, ніби романсував, куди й звідки я. Якось із-під купи лахміття на полу схопився, мабуть, її чоловік. Зовсім не було його помітно ні через вікно, ні коли зайшов у хату. Він прожогом вибіг на двір. Я зрозумів, що мушу втікати. Вибіг за ним і я, запихаючи в рот картоплину. Чув я стукіт Ковальчука у вікно, як був у дверях. Отже, чоловіга, як видно, в подібних справах орієнтувався і, не чіпаючи мене, побіг до сусідів. І ми тікали що є духу. Чули далеко від нас тріск гілля і тупуваті стріли з дробовика та тупотіння за

нами погоні. Перший раз у моєму житті я відчув непоборну втому від прудкого і довгого бігу. Не ставало повітря, серце стукало.

Втікаючи від карельця я наткнувся на болота, хоча й замерзлі, але не відважився через них перебігати, повертався назад, зовсім напроти погоні. До неї приближався, створюючи догідну ціль для стрілу по мені з фронту.

Тоді я круто звертав то в один бік, то в другий. А місцями розгортав руками й плечима густі зарослі невисокі кущі. Одного разу мало не потонув у снігову заглибину. Від безперервного ковтання холодного повітря розіаряченим горлом я закашлювався. Почав уже вдихати й видихати з протяжним звуком. Мокра сорочка і вся одежа. В однім чоботі мокро і чомусь гаряче. Я впав на сніг догори лицем. Як блискавицею пролетіло в голові: "Чого ж у чоботі мокро і... гаряче?" Далі знепритомнів чи заснув. А прокинувся і отямився в камері Петрозаводського ГПУ "отдел по боротьбе з побігами заключонних із лагерей Усевлона".

Тут саме ввели до мене й Ковальчука. Конвоїр, вискаливши зуби, вштовхнувши його до мене: "Что знаком?" Тріснув дверима камери і заскреготів замками. Перевертаючися на нарах, я відчув неприємну мокру холодну на мені одежу і повно крові в чоботі, натекло із правої частини живота, неглибоко зачепленого пострілом. Хтось рану не забинтував, а заткнув марлею. Пахло навколо не-то йодиною, не-то краболовою дезинфекцією. У найкоротшім часі нас доставлено знову етапом до Медвежої Гори, розподільного пункту Біломорського Каналу до 21-го лагпункту, з якого ми втікли. Посадили нас тут обох до карцеру, а потім на допит.

— "Тобі осталося ще тільки десять місяців до звільнення, а ти здурів тікати! Тепер знай, що ти засуджений на 3 роки, а при добрій поведінці мінус дев'ять місяців скидки. От і все, іди, працюй! Що, тобі пагано було?"

Правда, промазав? Але це була помилка молодости. Я мав тоді 21 рік та й терміну ув'язнення мені ніколи не сказано. Такі випадки були з багатьма.

Через місяць мені дали прочитати й розписатися на постанові комісії "по боротьбе с побігами", що вона добавила мені 6 місяців сидіти довше за спробу втікати. А Ковальчуків термін був ще довший: йому підписувати папери про додатковий термін і не дали, але сказали ніби "по душам": "Облиш думати про безплідні пляни". Його приставили на стару працю при електрівні. Там він був незамінимий, а кращого ще не впіймали. Не дивуйся, читачу, в тридцятих роках фахівців ще було дуже мало й той, хто хоч трохи

в чомусь тямив, той був завжди у великій пошані. Чи ще вірніше — він був краще "забезпечений". Ним турбувалися будівники соціалізму. Після невдалої втечі не розчарувався, а ще дужче запалився ідеєю втікати. Чухали ми свої потилиці, а я докоряв собі: "Чом же я уважніше не розглянув хати, як зайшов до того Карела попросити щось зісти..."

А зробили ми з Ковальчуком багато. Самі сторожі концтабору дивувалися, що ми дійшли в зимовий період аж до Петрозаводська. Цей раз, як удасться втекти, промаху не зробимо. День і ніч голова була заповнена плямами, перебирав один за другим.

Вийти з табору не було ніяких труднощів, бо в деяких таборах навіть не було огорожі, окрім густого лісу. Та й селяни в більшості приборкані божими законами: "Не убий", "не укради", "не бреш", тримайся табуна і пастуха конвоїра.

В'язнів, які були небезпечніші і розумніші, тримали суворіше в загороді та подалі від залізниці.

Всі советські державно-адміністративні органи дуже суворі, що й справляє враження їхньої ніби чіткості в роботі; але то тільки враження: насправді всі ці "органи", як гострий зуб, що всередині гнилий. Ось прийшлося мені супроводжувати двох психічно-хворих до Петрозаводська і... помилка начальством допущена, що воно вважало, що мені вже "шість місяців" до кінця ув'язнення і тікати такому немає рації. А що мені добавили терміну, того воно про це не вичитало. Їхало нас чотири: два хворі, конвоїр і я з ними від санітарного відділу. Я ніяк не міг позбутися думки тікати, тікати, тікати... Подорожуючи, з нудоти пробував вимірювати глибину вірності конвоїра до його "почесної служби", але вірність була незаперечна. І ніяких його симпатій до себе я не привернув.

Федір Іванович Юдін

Грудень, 1932 р. Вечір. Приймаю в бараці амбулаторії хворих: перев'язую, міряю температуру. А Федір Іванович сидить з якимсь поважним "гостем" і вони по-діловому розмовляють. "Гість" був уповноважений з "Особого Отдела". Я викликаю: "Слідуючий хворий!" І підходить один, ледве стоїть на ногах. Скаржиться на біль голови й високу температуру. Ну, тут суддею і доктором був тільки термометер, який показав нормальну температуру. Дав йому чогось від болю голови та й усе. Але хворий зчинив голос-

ний гармидер. Чому, мовляв, я його не звільняю від праці по хворобі? Адже він нездужає! А потім до мене м'якше:

— "Ти ж мій земляк, я теж із Чернігівщини".

І просить і молить.

— "Ні", — кажу, — "я ж не маю права! За це посадять нас обох до карцера".

Ах, ти ж такий та сякий!

Зневажливо кричав на мене, а потім ніби ненароком посковзнувся і вдарив мене своїм лобом в ніс. Мені пішла кров з носа. Інші пацієнти, що чекали, сумно дивились на цю сцену. І так цей "хворий" пішов до бараку, не добившись нічого. Через кілька хвилин він знову з'явився з десятником.

— "Ну ти, брат, таки звільни мене від праці", — а за ним іззаду його десятник:

— "Та дай йому відпочити хоч один день" — каже десятник.

Я ще довго оправдувався, що я не маю права. А Федір Іванович сидів збоку, тільки посміхався.

Але на другий день він мені пояснив.

— "То була "інспекція". Той уповноважений влади був задоволений з тебе. Вчорашня сцена була штучно приготована для тебе. Поздоровляю з успішним екзаменом! Ти маєш щастя!"

Клізма

В кінці грудня 1932 р. прибіг задиханий І. М. завосп та хотів позичити в мене інструмент, що ним роблять клізму — промивання кишечника через задній прохід. "Ну, то лягайте сюди", показав йому на ліжко, "я зроблю вам отут її зараз".

Ні, — каже, я собі сам зроблю в бараці. — Я віраджував і з того сміявся. Але відмовити все ж таки не міг. І цим зробив велике порушення правил. Із амбулаторії жоден медичний інструмент не виноситься. Та він же начальник, завідує господарством цілого табірної пункту, з ним багато не дискутується. А через короткий час прибіг і знову й просить:

— Ну, ти, дружок, допомоги, пожалуста, прийди, допомоги, я те харашо заплачу. Сделай мне эту клізму там у меня. — А чому не тут? Довгий був торг. Виявилось, що ту клізму потрібно було зробити не завгоспові, а його візникові, який щось відвезив і щось привозив до табору.

Був уже пізній вечір, усі "професори" порозходилися на ніч

до бараків, а був тільки я, щоб аж так віртуозно зробити цю важливу процедуру догляду за хворим не вмів. Та й клізма та не була така собі проста.

— Поможіть мені, будьте такі ласкві, Надіє Федорівно, — (це колишня монахиня з густинського монастиря з вищою монашою рангою). А вона, видно, в своїм життю багатьом клізми поставила. Схопила візника, крутила ним, давила в живіт, нагинала й розгинала, до рідини в клізмі додавала мила, соди і всячини і довго, довго пацієнт лежав трупом з твердим животом, як камінь. Бо вже кілька днів ті всі відходи в нім консервувалися. Добре натрудившись, Надія Федорівна безнадійно сиділа з розведеними руками.

— Ніколи в своєму житті я ще з таким затвердінням не зустрічалася, — журилася вона. Та ось нарешті заворушився хворий, загриміло в його животі, все відкупорилося, рвонуло. Потік із нього кап і бруд суміші із розмоклими паперовими грішми — червінцями, поскручуваними в дудочки.

Стояли ми з монахиною рядом, раділи, дивувалися і сміялися. Конвой при обшуку нічого в нім не міг підозрілого знайти, як вони його підводу зупинили в одному карельському містечку, але ми знайшли!

— Мене також дуже ретельно й огидно обшукували підчас мого арешту, — каже монахиня, — але в мене шукали Слова Божого. Бідний він, я буду за нього молитися.

В одним бараці жив з нами в'язень Шептун, який виконував обов'язки лікпома. Дуже поетична душа. А розуму! То просто енциклопедія на двох ногах. Чомусь я йому не дуже симпатизував, не входив з ним в інтимні розмови з обережності та й інтелект його був для мене завищий. Не один раз він зауважував мені, щоб я не вживав брудних блатняцьких слів.

— Вибачте, — кажу, я так до цього привик, що вже важко мені перемінитися. Не було б погано, якби ви мене за кожне брудне слово кулаком добре штовхнули в бік, товаришу Шептун.

А він відповів мені анекдотом:

— Як маленький Івасик плавав, то мама казала йому: "Цить, Івасю, бо он стоїть москаль, забере тебе в торбу й понесе в Москву". А москаль відповів: "Начертя он мне сдался в сумке, чтоб еще нас ...л?!"

Федір Іванович зауважив нашу нездруженість, хоч ми обидва були близькі земляки, українці.

Одного разу, як ми були тільки із Федором Івановичем удвох, він витягнув із-під нар Шептунів "сундук", відімкнув його з рего-

том, немов це він робив якийсь жарт. Витягнув звідтіля велику пачку нот (тов. Шептун був до ув'язнення десь диригентом при церкві). На перших декількох аркушах були революційні пісні советські й "інтернаціонал" та інші, а далі... на нотах уся Божа Служба українською мовою.

— "Смотріка, товариш Канюка, где і что, і как спрятанао!" — перегортає те все, ніби чекає від мене якоїсь резолюції чи схвалення.

А я йому:

— "Борони нас, Боже, що нам пришиють злодійство", — і відвернувся, щоб того й не бачити. Тоді Федір Іванович склав усе назад, не прихиливши мене до якоїсь "нечистої" справи. То він хотів зміряти мої здібності до чогось подібного. Тоді я ще не знав про його сексотство, але відчував завжди присутність якогось невидимого ока й вуха. Особливо я вистерігався провокацій.

У грудні 1932 р. до бараку прийшов посланець від коменданта. Наказав мені збиратися з речами на волю. "Досить їсти державну юшку" відчуття наче встромлений в спину ніж виймають і він неприємно лоскоче. Таку вістку приймається, звісно, з недовір'ям, з нервовістю, і навіть слізно від радості. Мій найближчий друг і мій начальник медичного пункту, Федір Іванович Юдін, довідавшись про це, також затривожився: чи з жалю, розлуки чи від заздрости. Майже два роки ми з ним жили разом і він мені був, як рідний. Бувало, ляже коло мене, пригортає, як малого хлопчика — аж бридко, бо я ж дорослий. То вкриє мене, як уночі розкриюся.

"Бо в мене син такий самий, як ти", — каже мені. Сам він з Астраханської області. Ніколи в своїх політичних переконаннях не відкривався. А я йому ледве не "розклав" своїх карт, бо інколи кортить трохи язика почесати! Але тут же й загальмував себе. Йому, думаю, українські проблеми зовсім чужі.

От настав мій день і година з'явитися по документи (то було яких п'ять кілометрів від нашого табору). У двох бараках, вистелених соломкою вже дуже потертою, було повно людей, здебільшого старих та інвалідів. Стояли спіралею в черзі до віконця, з якого видавали документи, після маленької "сповіді". Там же почув новину, що оце недавно два уже звільнених ішли звідсіль до жел. дор. станції, а по дорозі напали на них грабіжники їх позабивали й забрали документи. Ось підійшла черга й на мене.

"Тебе куда?"

"Додому, в село Гужівку."

"Нельзя!"

"Ну, то в Дніпропетровське."

"Нельзя! Вот отсюда себе вибери!"

Службовець дав мені список міст, щось із тридцять — всі на півночі або на Далекому Сході, з яких я мав право вибрати собі місто остійного пристановища. Там було й місто Сталінград, — воно в ті часи саме розбудовувалось. Там ставили тракторний завод і через це там був великий попит на робочу силу. З цих причин там було дозволено жити "соціально-чужому" і антирадянському елементові, тобто й мені.

"Ось сюди, — кажу, — пустіть мене", показуючи пучкою на Сталінград. Урядовець із віконця дав мені дозвіл на проживання в Сталінграді. Тепер я змушений був повернутися до свого табору для полагодження всяких формальностей: передати комусь довірені мені таборові речі та медичні інструменти.

Федір Іванович, як почув, що я їду до Сталінграду, то аж спльозу пустив: "Там живе моя сім'я!" Обняв мене і поцілував.

"Перенеси, — каже — оцю мою ласку й спльози в мою хату! Розкажи, розкажи їм усе..." З плачем здимає з себе светер і дає мені (в ті часи це була цінність велика). "На оце й передай їм з мого тіла..."

Дав адресу своїх рідних, що була недалеко від тракторного заводу.

Від'їжджаю. На дорогу мене обдарувала кухня і пекарня всякою їжею. (Звісно, це все мені влаштував Федір Іванович "по благу", кримінальною мовою зветься все, що дається нечесно — крадіж!) І так звільняючись з табору, повіз я з собою їжу на цілий місяць. Їхали й інші в тому ж поїзді: старі, обдерті, але їжі "по благу" не діставли.

Отож, на волю! Дорога далека й безплатна. Радію. В Ленінграді пересідати. Дай, думаю, походжу по місту, побудованому на кістках українських козаків. Ходжу по музеях та інших атракціях. Довго стою над експонатами в музеї революції, де показано також і фота "українських бандитів" та "буржуазних" провідників України. Ніколи перед і після того я не бачив у таким досконалім виконанні фотографії Петлюри, Винниченка, Тютюнника, Махна та інших. Як ось підходить група екскурсантів і сам екскурсовод. Бідненько вдягнутий і тхне від нього горілочкою. Підійшла група і стали підковою біля "українських бандитів". Довго екскурсовод "красномовствував" про українських багатіїв, буржуїв, доводив

їхню негативну роль у советській дійсності, а потім звернувся до екскурсантів:

"Чи є в кого запитання?"

"Є", — відзивається позаду всіх якийсь дядечко у високій шапці, з мішком під рукою, закрученим у дудочку. З вигляду знати, що ночував на вокзалі, на підлозі. Запитав веселенько, по-українському — в ті часи наших там було багато:

"А скільки десятин землі оті бандити мали, скільки фабрик і заводів?"

"Ето, конечно, вопросец". — Тут екскурсивод почав застіпати гудзики та розстіпати, пригладжувати волосся.

"А ви-то откуда?... Не отвечайте, не отвечайте! Знаю. Что же вы, ето там ещо не обрусели?" — і покотилася балачка вже на іншу тему.

"А що, вам полегшає, як ми обрусеем, хліба побільшає, чи блощиць поменшає?" — Але хтось сіпнув дядю іззаду за сірячину, мовляв, задалеко зайшов і дядя непомітно зник, непомітно і група екскурсантів розійшлася по залах.

Виконуючи доручення таборового товариства, я заходив на певні адреси, хоч то й не було так легко, та передавав усякі привіти, розповідав розплаканим мамам та батькам про умови, в яких їхні сини живуть на Біломорканалі. В Ленінграді не радили мені їхати на Україну.

"Куда же ты, міленькой, едеш, там ведь ужасний голод, хлебушки то нетуті". В Ленінграді я довго не затримувався, бо ночувати треба на підлозі вокзалу, хоч я вже й привик до подібної постелі. А як довго людина може збирати воші по підлогах? Поїхав далі. Заїхав у Москву. Проходжуюсь по перону і хоч світел багато, але назагал темнуватю навколо. І що трапилось з моїм усім еством. Аж горло зткнуло від несподіванки. Своїм вухам не вірю. Чудася! Десь недалеко чути пісню "Ой, на горі та женці жнуть". Точно так, як у моєму селі в Гужівці співають парубки. Та й, напевне, величенький гурт голосів. Як, звідкіля лунає рідна пісня у підмосковських задвірках? А відгадка проста. Всіх із станції по одинадцятій годині виганяють для чистки вокзалу і нікого назад не впускають до четвертої години ранку. Це в Москві здавна так заведено. Ото ж моїх земляків, що поприїжджали до Москви по хліб, вигнано і там під вокзальною загорожою вони стоять в тім же порядку, що й коло білетної каси. Чекають. а дехто по декілька днів, щоб тільки взяти квиток на потяг. З купівлею квитків подібна

процедура з давніх часів. Скільки там витрачено трудовнів? Я від них був щасливіший, бо квиток мав прямо до міста призначення — Сталінграду, Нижневольського краю. Та й хліба мав з собою багато. Ото ж я сів у вагон і поїхав.

Багато по дорозі було цікавого й вартого уваги, але журба за нове і самостійне життя затьмарила всі цікавинки і мій розум вишивав нові взори на новій канві.

Ось і місто Сталінград, колишній Царіцин. Прибув до нього в кінці грудня 1932 року. Перших п'ять днів жив на вокзалі, де повнісінько пасажирів з дітьми і жінками. Всі чогось чекали та й там же спали, валяючися на підлозі бруднющого вокзалу. Їхній вигляд був нещасний. Між ними чути було багато й українців. Фізично я виглядав, по-моєму, гарно з лиця й тіла, повний молодости. Тому так скоро і збагатив себе на "очень красивую баришню", вже тамтешню сталінградку. Проходжуємося з нею, а вона кивнула на пасажирів головою з насмішкою.

"Пхе, с України понаєхалі і виглядят как бедная мать і обкаканіє деткі. Пайдьом отсюда".

В Сталінграді хліб продають на картки. На базарі дуже дорого, але їжа є. Яка ж то їжа? З-під поли продається — крадена. Хто де працює, той там і краде. Добре, що є що і є де вкрати. Зрештою, я знайшов квартиру, зареєструвався у міліції, мені там зробили відбитки пучок і фото з мене. Знайшов працю, а після цього приступив до виконання зобов'язань даних Федорові Івановичу, хоч життя вимагало берегти кожну хвилинку, бо час — то гроші. Але Федір Іванович був моїм найбільшим другом на Біломорканалі. Тому то я знайшов його рідню десь на окраїнах будівництва тракторного заводу. Майже в таких самих бараках, як і ми жили на Біломорському каналі.

Зустріли мене так, наче я був сам Федір Іванович (чи "Федя"). З багатослізним плачем його мами, обіймала і обтирала свої сльози об мої щоки. Розповідала про сни, в яких вона передбачала мою появу. Надовго розгойдалися про Федю спогади рідні, а особливо Федіної мами. А його брат і дружина були холодні до мене, — побоювалися. Я ж хоч і звільнений, але "бивший чуждий елемент".

Найважливіші спогади мами, що прояснили мій погляд на "Федю". Мама, як мама, п'яніла від солодких розповідей про сина, як він закінчив Духовну Академію, як він суворо дотримувався посту, як став "Отец Фьодор", і як женився в Астрахані. Він дістав придане 20 верблюдів, табуни расових коней і т. д. і т. д.

Але цим я тільки злегенька цікавився і все лаштувався йти вже від них. Аж тоді мене запалило увагою, як вона перейшла про безко-
нечні виклики "Феді" до ГПУ.

"Еге, так ото ж я й кажу, потім мого Федю забрали знову до ГПУ. Цілий місяць його не було", — і розповідаючи гірко плакала бабуня. "А одної ночі хтось постукав. Я вже трушуся, може це він, думаю. Відмикаю. Аж тут п'ять чоловік ГПУвців у хату. Я знову в плач, думала, що це вже за мною прийшли. Аж підходить один: "Что же то ти, мамаша, меня-то и не узнаиош?" — У мене змішалися сльози зі сміхом від радості". Так артистично, з переживаннями розповідала, що й мої очі змокрили, а як вона перейшла із сліз на сміх, я також із нею сміхо-плакав.

"Я, — каже, — тебе, мама, тільки навестить пришо. Показать, как мне к лицу военное обмундирование. I ми сейчас уйдем. Да, да, — говорить Федя. Я состою на этой службе давно, а ти мамаша, і не ведаеш да всьо смутішся обо мене понапрасно". — Отак мама з необережності виляпала мені найважливіший секрет про свого Федю. Відтоді я більше туди не заходив.

Пашпортизація

Вже минув місяць часу як свій, біломорський, хліб уже по-
доїдав. Працюючи в аптечному складі, піду в пивницю, де стоять для медичних потреб бочки олії, спирту і смальцю, хоч і підозрі-
лого походження; але як намащу своїх двісті грамів хліба та про-
ковтну, то й життя повеселішає. Там усі так робили, а я від них не
відставав. Та ось підскачив 1933 рік. Пбчалася пашпортизація.
Мені відмовлено пашпорт, а без пашпорта в Сталінграді жити
заборонено. А я ще й зобов'язаний був ходити раз на тиждень до
ГПУ відмічатися, що я є в місті і нікуди з міста не виїхав. Аптечна
управа пішла мені назустріч, відрядили мене, безпашпортного,
працювати в аптеку міста Котельніково, дальше на схід. Там на
базари привозили багато харчів, навіть калмики із своїх степів.
Подекуди там жили й українці, бо ж це недалеко від Кубані. Їжі
було досить, але вона була дорога. А молочних продуктів чи не
найбільше. Я тільки спитав про якусь там сметану і вагався взяти
чи не взяти. А продавальниця аж підскачила, присягає напів-
українською мовою: "Та це ж не сметана, це каймак! Ви ж поні-
маєте, чи ви знаєте, що таке каймак?" А це справді був якийсь
вищий різновид сметани.

І перебування в Котельніково було досить приємне. Коли часом піду за місто, то довкруги розтягається степ рівнесенький, безколючний, густо забур'янений. Вільної землі — скільки оком досягнеш. Колгоспів там ще не було, коли в нас на Україні все трошилося й ламалося в ім'я суцільної колективізації. Життя для всіх тут було порівняно краще, хоч дороговизна була страшenna.

З досвіду переслідувань я всіх зустрічав з позиції: чи це сексот чи не сексот? "У мене, товарищі, пролетарське чуття", — бив себе в груди якийсь завгосп, видаючи додатковий пайок борошна для медпрацівників. Такі й подібні викрики я ніколи не приймав за щирі правду. Я вважав себе знавцем у цьому ділі. Але й я помилюся. Знайшлася одна особа підслана місцевим відділом ГПУ і мене всього перешпигувала, узнавала, що я за персона, яких поглядив і на що можу їм пригодитися. Такого партнера пізнаєш аж після кількох зустрічей.

Правда, проводячи з нею час, я виказував себе чесним, відданим громадянином. Жодних негативних поглядів, ідеологічних, класових чи інших, які тоді були відомі, я не виявляв. Вивчивши мене, вона також у поведінці була близька до мене. Навіть її українське прізвище, Галина Бережна, мені подобалося. "Оце наша хата", — показала, а на воротах табличка, номер дому і прізвище, але вже "Бережнов". Після наших проходеньок поза містом і аж у степ сказала мені, що скоро їде десь у довгу командировку. "Повернуся, але не знаю коли". Це означало, що вона свою розвідувальну роботу наді мною закінчила, а після неї пішла друга частина операції.

Завідувач аптеки часто роз'їжджав у службових справах, а повертаючись він знаходив в аптеці усе в повному порядку. А ось, як цей раз приїхав, то почав робити мені допити:

"Де ж це ви, товариш Канюка, поділи той крам, що прийшов на ім'я нашої аптеки із Сталінграду? Ви його отримали на товарній станції, а в аптеку не привезли".

Я аж злякався, бо нічого про це не знав, але тоді я запитав його:

— А де ж моя розписка, що я отримав крам? З товарної станції нічого не видають без розписки. — Він стояв на своєму:

— Кудя девал товар? — І виходило так, як у російській "балакушці-вертушці".

— Ви вчора в нас були?

— Були.

— Ми не кажемо, що ви злодій, ні, ні! Але самовар украдено і

опріч вас нікого в нас не було і ми проти вас нічого не маємо, але ж самовар!!! Самовара-то і нетуті. Може б ви той... повернули самовар?... — і так далі у безконечність.

А пояснення цього всього просте, питали б і питали б довго, до мого плачу й розпачу, до суду. "Ні, ми вас до місцевого особового відділу", а в цім відділі знову добре мене намучили б, а потім...

"Знаєте, дорогою товариш Канюка, нам вас шкода, ви гарна людина і ми вам допоможемо, все забудемо, якщо й ви нам щось за це зробите", — і тут завербували б знову в сексоти, слідити за кимсь, може навіть за своїм завідувачим аптеки. Я рішив звідтіля накивати уже обережно. Попросив відпустку і мені таку дали.

— Куди ж ти поїдеш відпочивати? — запитав мене завідувач аптеки. А я йому правди не сказав. То був час такий, що правди ніхто нікому не говорив. Завідувачеві сказав, що їду в Сталінград, походжу по музеях та подивлюся на будівництво соціалізму і за тиждень повернуся. Хоч мені ще належалося двічі на місяць відмічатися в ГПУ, а на другий день я вже був в дорозі до своєї Гужівки.

Де б ти не проживеш із півроку, то вже там і влип, як до свого рідного. Я відчував трохи жалю, що кидаю назавжди гарно обігріте містечко, тут би можна було загіздитися на все життя. Та Гужівка має таки більшу притягальну силу.

Протікали цілу дорогу окремі романтичні кадри із Котельнікова, я розговорився з одним також українцем, що тут можна було б і українську школу відкрити, всі вивіски перемалювати на українські.

В аптеці за пультом стою в українській вишитій сорочці, а одна бабуся старенька над моїм вухом так довірливо по-українськи прошепотіла:

— Чи ви маєте ліки від майорші? — А я не знав, що то за хвороба така "майорша".

— Та ще бігункою то зветься, — додала вона.

Десь уже на межі України й Росії на однім полустанку висунувся я з вікна: Зелень, всюди цвітіння, а горобці табунцями, з куца на куц пурхаючи, цвірінчать і це вони викликали в мене аж трохи слізний сантимент. Наче ж зелень і птаство всюди одинакове, але на Україні для мене зелень була зеленіша, а горобці веселіші, і я з півмертвеччини почав воскресати. Успішно їду собі додому.

Зійшов на станції Прилука. Розшукав у місті одного родича.

І він завідував школою, семирічкою. Побачив мене ще здалека і непомітно наблизився до дороги; спочатку з великою неохотою до мене підступив, бо знав, звідки я їду. Але за хвилину змінився, а вже в снігах і привітався. Зайшли в хату, то він жінці й каже:

— А тепер ти йди сторожити, а я побуду в хаті з оцим чоловіком. Ми стережемо на шкільному городі посажену учнями кукурудзу. Садивши, ми кожную кукурудзину вмочували в мазут, щоб учні, які самі ж садили і знали, що кожна зернина в мазуті, а все одно відгрибували, обтирали і їли. То ми, вчителі, чергуючись стережемо.

Багато він цікавого розповідав: як отруєному мазутом промивали шлунок; як приходив один учень із старших клас і приніс повну консервну баньку срібних советських грошей по 10 та по 25 копійок, щоб у шкільнім фізичнім кабінеті їх усі розтопити і, маючи один злиток срібла, продати те все до торгсіну, а коли він не дозволив, то цей учень йому погрожував. Довго тут я не міг бути, щоб нікого не обтяжувати, та й поїхав далі.

Наближаюся до моєї Гужівки. Ось полустанок Рожнівка. Тут я вийшов після двотижневої дороги, глибоко на повні груди дихнув рідним повітрям. Аж полегшало. Ніч була дуже темна, бо хмарно і побризкував дощ, а як до мого села дорога була знайома, то й темрява не заважала. Це ж усе ті стежки й доріжки, де я колись своїх корів на налигачках пас.

Входжу в село. З острахом, як злодій у чужу комору, щоб була, з кимсь не зустрітиса на своїй вулиці. Ось Коржева хата. А це двір мого хрищеного батька. "Е, ні," — думаю, "тут піду городами, а потім берегом, поміж вербами". Ось тая яма, що колись в ній самогонку гнали, ще не засипалася. Вже наш сад. Хата. За звичкою шарнув рукою на знайоме місце для ключа від хати і... ключ там був. Видно, що не всі в хату походилися. Потихеньку відмикаю. Входжу як і колись було, пізно ввечері за мого парубкування. У темному бачу всі речі розпливчасто. На столі гладиска з молоком, накрита настільником, як і колись було. То для когось вечеря. Відчуття недалекого минулого, віддаленого далекою дорогою, неволею. Трохи аж у горлі придавило, і виривався плач, якого несила було стримати. Добре, що ні з ким не зустрічаюся — ніхто не бачить мене в сльозах. Соромно трохи. Я ж ніби герой, якось воно не по-козацьки плакати, як колись батько повчав.

— Це ти, Іване? — був голос із печі.

— Я, — відповідаю.

— Отам же їж, що мати на стіл поставила. А до корови навідувався?

— Так.

— А цить, Кузьмо, це наче не Йван, — напівголосом мати до батька. Це ж наче... — та прожогом з печі:

— Сашко! Це ти?! — Світить мати каганець. Не то з плачем, не то зі сміхом кинулися до мене батьки.

— А мені так аж тричі вже снилося, що до нас якісь злодії крадуться та й хочу відгадати, хто то до нас крадеться; от, думаю, якби Сашко! А воно бач, і сповнилось.

Я стояв безмовно й нерухомо, бо ніяк не міг придушити в собі сліз і ніби признатись перед усіма, що був, мовляв, невинуватий, а покарання відбував, як винуватий. Не оборонився, сором. Тоді присів біля столу наче їсти, але в цю хвилину вже не до їжі. Посадило мене щось біля столу. Менший брат, Степан, теж устав, ще малуватий, на мене тільки понуро поглядав.

— А ти ж чого, Стьопа, насупив брови, не пізнав брата?

Радісна й гаряча зустрічальна розмова за кілька хвилин змінилася на сумну.

— А в нас оце голод такий, сину, — каже мати, — люди вимирають цілими сім'ями. Нема кому возити на кладовище. — Тут потягнулася довга стрічка трагічних картин...

— А вчора Ігнат Тимченко позбирав по дворах мертв'яків та й везе отим великим возом, що буряки возять. Кричить на бідну конячину, ляскає батогом та пається на всю вулицю. А я кажу: "Ігнате, ти накладай поменше, помалу вези, та хоч шапку зніми ж, лобуряко! А то як бусурмен таке приниження робить для роду людського!" А він і слухати не захотів, та одно лупить тую конячку батогом.

— Кінчаймо балачку про мертвих, — каже батько, — і всі спати. А ти, — звертаючись до мене, — дивись, на очі нікому в селі не показуйся, бо зразу підберуть. Грійся в куцах на сонці, відпочивай. А я тим часом завтра про тебе подбаю.

Менший брат перебрав мою колишню службу, пасе корову і збирає фіолетові головки з конюшини. Мати їх сушить, розмелює, додає туди лушпинок з картоплі, що старший брат Іван приносить від трактористів — він там кошоваром — та додає туди ще чогось свого, що від кращих часів залишилося. Та й корова ж не абияк виручає і тим тримає всю сім'ю при житті.

Кушніревський, секретар Гужівської сільради, розумна й інтелігентна людина і невідкупна, але його слаба жінка, діти, голод

нісі вищі якості ламають. Батько мій відверто радив Кушніревському спробувати видати документи Сашкові.

— Чому ж ні, звісно, можна за дві гладьки молока я дам Сашкові два папірці з чотирикутною печаткою голови сільради і моєю круглою. На одному нехай сам собі напише довідку "сільради". А другий тримає про запас. І з тими документами поїде куди захоче і влаштується на роботу, як бідняк-колгоспник, що й довідку має. А з роботи в Червону армію і т. д. — і як рівноправний громадянин піде знову вчитися.

Така велика ласка Кушніревського була вимушена, нещира, щоб того Сашка Канюки й близько не було. Бо він ще може помститися на нас — активістах за концтабір і вигнання його зі школи. Бо те його нещастя було без нашої участі. Даваймо йому "документи" і нехай зникає з Гужівки так скоро, як тільки може.

Це я й зробив. Поїхав.

Першою зупинкою на пару місяців було місто Полтава. Таких картин голоду я там надивився, що трудно розповісти. Я їх намалюю, але тому мало хто повірить. Працював я в аптечнім складі, де й підгодовувався дуже небезпечними харчами, бо споживав ліки ті, що розбавлені в олії або цукрі. Один раз з'їв "сантонін", це отрута в таблетках проти глистів, вони виготовані на цукрі. На превелике щастя, переборов отруту. Боявся далі там zostаватися. Втриматись від споживання ліків не міг, а з'їм, то самогубство. Треба звідціля втікати. Хліба хоч і належалось по 200 грам на день, але видавали його тільки два рази на тиждень. А інколи цілий тиждень не давали. Черга людей стоїть до 10-ої години ранку, а тоді продавець жид відчинить віконце і скаже гарною українською мовою: "Товариші, розіходьтєся, сьгодні хліба не буде, весь хліб відправили на село. А в селі хліба також не було.

В центрі міста Полтави стоїть "торгсін" ("тарговля с іностранцями"). На вікнах його виставлені вина, шинка, мед, шоколяда, булка. Те все можна купити тільки за золото! Тих, що золото приносять, зустрічають перед дверима торгсину жиди і намагаються принесене золото перекупити. Хапають такого за рукав, за поли смикають: "Ми тобі заплатимо більше, дорожче за торгсін, продавай нам". І дійсно, були випадки, що жиди платили більше, ніж у торгсіні. Але! Але мудріші пізнавали в жидах перекупщиках потаємних агентів ГПУ, що по-шахрайськи збирають більше інформаций про власників золота, бо в торгсіні багато про них не

розпитують, щоб не відстрашувати тих, що ще можуть золото принести.

Принесла одна старша жінка золотий корабель до торгсіну величиною в два кулаки. Цей шедевр золотарського мистецтва — корабель — був колись високою нагородою її чоловікові, що служив ще за царських часів у Чорноморській флот. Але стара не з дурних. Як їй було треба пройти в двері торгсіну, то навколо з'явилися її охоронці: ніби п'янкуваті хулігани створили бійку і жидів відштовхували, покіль та жінка не закінчила свою золоту трансакцію і не втекла.

А до деяких, що золото продали жидам, приходило ГПУ до хати, говорило "по душам", робили обшук, та ще й грізно питали: "А чому ти так довго чекав та не здавав золота державі раніше, тоді, як держава закликала усіх мешканців Полтави знести золото?" Це кінчалось часто трагічними наслідками. А біля торгсіна завжди було людно і одного разу між публікою появився великий як теля собацюга. Чи комусь на зло, чи й справді потребувалось вставляти добре видресированому собаці золоті коронки? Собацюга сміло плутався між людьми, висолопивши свого довгого собачого язика, неначе перекривляв полтавчан, поблискуючи золотим ротом. Раптом із відчинених дверей торгсіну почувся ніжний жіночий голос: "Льова, где ти Льова?" (Троцький би то) і швиденько інтелігентний чотириногий Льова зайшов до середини торгсіну. Заздрісно очима проводили собаку голодні полтавчани.

Партійний комітет розпорядився, щоб усі робітники аптечної мережі Полтави поїхали на один тиждень на село допомогти сапувати буряки. Не пригадую вже назви села — це ж було п'ятьдесят років тому. До цього діла з'явилися тільки боягузи, що боялись стати чужим елементом, як не пійдуть. На дорогу нам дано оклунок борошна з 20 кілограм, щоб з нього ми там на селі варили собі куліш. Нести той оклунок доручили комсомольцеві Кульбак (чисто полтавське прізвище), а мене йому в помічника.

По дорозі він доглядав за мною, щоб я з тим клунком не втік. Мене ж уважали за "кацапа", бо говірка з Чернігівщини трохи насичена російськими словами, та і я звідкілясь пришелець, привалився "валенець".

— В нас таких "валенців" як ти, є багато! — відповідали мені полтавці, як я ображався за щось. Ото ж село вимерло, не було кому посіви довести до урожаю. Буряки недавно посходили і між ними треба сапами пробивати рядки; це діло в мене йшло легко, бо я ще дома як був, то насапувався їх. І моя спина не так скоро і

не так часто боліла як у інших. Своїх два рядки погнав далеко попереду всіх, тоді сів і відпочиваю поки повільніші мене наженуть. Так було часто, та наш старший не стерпів такого індивідуалізму: "Як ти вмєш краще і швидше, то вернєсь і помоги товаришу". "Еге ж, а він нехай мені за те дасть миску кулішу".

Ночували ми в сільській школі. Ходячи до праці та з праці, всі ми бачили вимираюче село. При вході до деяких хат на порозі росло високе зілля, що свідчило через той поріг давно вже не переступала людська нога. А по селі розносився специфічний сморід від розпаду людських мертвих тіл, яких уже похоронено де запопало після довгого їх лежання серед двору чи хати не похованими. І не один із сапувальників обурювався вголос і пошепки. "Винуватців цього голодомору суд правдивий ще знайде і щиро винуватцям заплатить..." Коли про це сапувальники говорили, то одна сапувальниця голосно гірко заридала: "Я знаю, що тепер мого чоловіка заб'ють, бо він комуніст". Ця сцена вийшла трохи аж комічно-трагічною. Та хтось із сапувальників до всіх звернувся: "Ану, цитьте, всі замовкніть!"

Одного вечора ідемо наніч в село і бачимо якусь худу жіночу подобу, що бігає навколо ставка, плаче та голосить: "Мій Федька там утопився он там посередині!" То ми вдвох із товаришем Кульбаком позалазили в ставок, пірнули, шукали цілу годину попід водою вздовж і впоперек ставка, не згляділись, як поперемерзали, тряслися, втомилися, попадали на березі. Я вже думав, що і не встану. Та на другий день ми довідались, що її 10-літній синок вже місяць як помер від голоду, а мамі ще не віриться, та шукає синка по бурянах та у ставку...

До якогось курорту треба було терміново відправити "Міррад" — Миргородську-радіоактивну воду. У зв'язку з тим потребувалось декілька разів в один день побувати на товарній станції м. Полтави. А там зустрілися із багатьма скринями начиненими солоною-пресолоною тюлькою (нижчий сорт риби). Вантажники відкривали скрині (крани) і їли — аж тріщало. Та після такого само-угощення пили подостатку цей радіоактивний "Міррад".

А на ранок ні черевики, ні штани на мене не налазили — опух. Лице як пузир надутий, мій гострий ніс на тім пузири став маленький як гудзичок, а очі — дві маленькі цяточки — виглядали із вузьких наче прорізків-щілинок на розпухлїм обличчі. Увесь я опух до невпізнання, це в наслідок перепою мінеральними водами. Правда, такий стан тривав тільки до вечора.

Голод голодом, а в Полтаву в червні загостив Харківський

театр — ставив на сцені "Гайдамаки" Т. Шевченка в обробці, здається, М. Куліша. Що то був за чудовий новаторський показ сценічного мистецтва! Відбувся без декорації на чорному фоні, а неживі предмети були тільки ті, що безпосередньо брали участь у показі. Артисти своєю грою зачаровували голодних глядачів, а глядачі забували на хвилю про порожній шлунок. Наголодувавшись в Полтаві, я твердо рішив звідси утікати. А тепер же як і кого попросити, щоб відпустили, дали довідку, що я працював і звільнений на власне бажання? Хлібну картку здав і нікому нічого не винен. Таким став для мене помічник директора тов. Велегорський. Відпускаючи мене дещо допитував, — може я який "рвач", що хотів дати праці мало, а плати вирвати багато, "та не вдалось," то й тікаєш, або "чуждий елемент!" Таких багато вештається в нас.

— Та що ви, товаришу Велегорський, я не знаю, що то за слово "рвач" чи там якийсь "елемент". Я хочу додому. Буду в колгоспі працювати, — і повернув на жарти: — Он, всякі куркульські елементи, що їх вивезли з нашого села в Сибір, отримують 600 грам хліба на день, а не 200, як тут...

— Ну, ти брат, із такими жартами трохи тихше.

Дякувати, дав звільнення.

Тут читачеві треба вияснити ще одну тогочасну ситуацію ось так: Фахових сил у всіх галузях народного господарства в Советському Союзі було дуже мало, а тому не-вишколених напівпрофесіоналів, між якими був і я, дуже радо використовувалося всюди: треба робити перев'язки 12 годин денно, дижурити з аптечкою на каналі, чи й в аптеці. Потрібного фахівця, що вчився 7 років, а не так легко було знайти. Працівником у галузі медицини я став, поперше, через свої чесноти в поведінці із наркотиками ще в концтаборі. Мало кому можна було довіряти медичну матеріальну частину. Багато робітників у цьому ділі були алькоголіки або наркомани, а тут уся аптека начинена ліками, розбавленими в спирт, та й алькоголю, було в достатку, а я не був спокушений наркотиками та алькоголем. Та ще й обслуговував у концтаборі "нижчого" сорту громадян Радянського Союзу, "я цілком був там на місці". Ну, а вже на свободі, як в Котельніково чи в Полтаві, показувалися нові фахівці з університетів, то я колись все одно був би витиснений, як колишній переслідуваний. 1933 рік був початком спинення українізації, але вона місцями ще уперто продовжувалася.

Щоб не померти з голоду, покинув я голодну Полтаву і поїхав на Донбас, до міста Артємівська, яке зовсім не було схоже на інші

міста України. Жодного вмираючого з голоду на вулиці! Отут, я думаю, і зупинюся. Знайду працю, знайду їжу і якимось воно буде. Одягнений навіть досить гарно. Широкі сині штани ґаліфе купив ще в Котласі за чотири пайки хліба і одну пачку махорки, в якогось новоприбулого командира із Проскурова. На плечах гарний командирський френч, красиво талію тримає, груди й плечі вимощені. Хоч і голодував, але напіввійськову одягу придбав, бо любив її. Може тому, що ще в армії не служив. Ну, а голод? Робив з мене собаку, що кинувся б хто зна куди, щоб тільки наїстися.

Тільки вийшов із станції Артемівське, зирк наліво, а в півпідвалі їдальня ІТР (інженерно-технічних робітників) відчинена і нікогисінько немає. На столах порожні тарілки, хліба ще коло них багато і вода тут же у графинах. А чорт його нехай бере сором? Дай зайду щось там "боги" певно для мене залишили. Гребу чорно, і в рот, і в руки, в кишені напихаю! Як сон, як казка. Мммм після Полтави! Чую, щось гомонить у другім кутку їдальні.

— Ні, не підведеш, приберу стіл спершу. Не той час, щоб розмінюватися на дрібниці.

Раптом висока й дебелия фігура підбігла крадькома до мене із дрючком у руках. І вже одне те, що фігура підкрадалася, значить і вона мене побоюється, — зробило мене сміливішим. Я пхав, як тільки можна, дивуюся тепер, як я не вдавився, — і багато і швидко до рота, який зробився широким, як яр. А та фігура з усієї сили й злости — по плечах, по голові, а я ледве встигав боронитись, дрючок той відводив у бік і, звісно, штучно реготав.

— Ето, відать, полтавськім ешалоном ещо одін голодранец. Я только роставіла блюда для членов партконференції, а он, сморіте, какой хамло! А ещо во фраке і ґаліфе!

А все ж таки я переміг, бо відійшов з поля бою з утратами противника, бо добрих з півтора кілограма хліба нахапав і поніхав в кишені й за пазуху. Та й з офіціанткою в бій не втсупав, а тільки боронився. Спокійно виходжу, щоб на вулиці ім. Леніна проходжі не пізнали злодія, що наробив лементу в їдальні ІТР. А вона ж, проклятуца, ще й на вулицю вибігла та знову:

— Я только розставіла блюда, скоро сокочітс парт-собраніє, а он посмел нахватать хлеба со столов. Вот он, вот он, вот он! — показувала на мене пальцем. Ну і я також ніби кудись показував рукою, а натовп — ловить злодія! А вона репетувала далі:

— Работать не хотят в колхозе, шатаються повсюду, как собачийо! — (Бач, що вона знає — "работать не хотят"?!)

В місті Артемівську я найшов працю таку, як і в Полтаві. Тут і далі я працював у мережі великих аптечних крамниць, але вже тільки як чорнороб, що краще орієнтується в аптечних товарах. Тільки тут не доводилося мені їсти медикаменти, бо хоч і на картки хліб, але його було майже досить. Тому я трохи розцвів і покріпшав. Я відчув справжнє воскресіння. Це було в червні 1933 року.

До праці оформляли мене не у відділі кадрів, як водиться, а робив це секретар пратійного комітету товариш Буга, досить симпатична особа. На всі питання я йому ясно і впевнено відповів, мав же тую довідку, що батько купив за гладишку молока у секретаря сільради. А на питання, чи я комсомолец, відповідав, що ні, але може бути, що стану, і він радив поспішити. Така співчутлива людина рідко мені зустрічалася.

— Я також, — каже, — як колись був молодим, то натерпівся від голоду. Ти ж іще хлібної картки не маєш?

— Ні, не маю, — кажу.

— То ходім, я тобі дам трохи попоїсти.

Повів мене той Буга в окрему комірчину. То був склад харчів, з якого постачалися партійці цього підприємства, де було харчів багато в запасі. У великих ночвах були гарненько викладені куски сала, а в великім відрі масло. А хліб іще теплий, печений на дубовім листі, щойно викладений на полицях, а запах його свіжости розходився аж на подвір'я. Він узяв буханець, намірився на нього ножем.

— Тобі отак стільки досить? — показав, — а може аж стільки? Та на тобі цілий буханець, бо хлібну картку отримаєш аж через два дні. На ось і цей кусочок сальця! Дав би тобі більше, але боюся, щоб тобі чого не сталося від нього, ти ж, видно, здавна вже голодуєш... Ну, а як там у Полтаві, розкажи, — питає мене. — Кажі, кажи сміло. Тут нас ніхто не почує.

Я, звісно, йому довірився і розповів, що бачив на вулицях Полтави. Він уважно слухав, але ніякої реакції назовні не виявляв.

— Ну, нічого, ми тобі тут пропасти не дамо.

Тут я відчув справжнє щастя і щоб його не змарнувати, поступив на вечірні курси робітничого університету, що містився в домі культури Артемівська (колишнє Бахмут), щоб підготувитись до якогось інституту, що дасть фах і престиж, брак якого я відчував на кожнім кроці.

Вечорами після праці сходимось в домі культури, де гарна чиста робітничо-селянська молодь не стомлена стоянням у черзі

за бідненькою юшечкою. Я був гордий і радий, що я недавній каналармієць, кручуся між студентами. Студенти жиди тут говорили гарною українською мовою, приємно з ними було товаришувати. Українська мова тоді починалась бути під обстрілом найнятих і прокладаючих кар'єру її руїників. Один опецькуватий учитель української мови, на...енко, бичував українських націоналістів, — "... а воно, а воно (цебто укр. націоналіст), називає електричну лампу — пухирець." Всі люди з поконвіків лампу називають лампою, а воно "лямпа або ж пухирець, пухирець" хі-хі-хі. Ну і всі студенти почали йому підхікувати, не так із націоналізму як із учительового блазеньства. На таке безпліддя тратилась інколи ціла лекція.

І справді було там добре працювати, але пробув я там тільки 4 місяці. Незабаром був покликаний до военкомату. Документи, хоч і саморобні, але виглядали, як правдиві: "бідняк-колгоспник, що і довідку маю". Правда, рік народження змінив, бо на один рік зробився старший від призивного року, щоб таки ж до армії прийняли.

Военкомат — 1933 рік

З правого боку нижньої частини живота поранення від пострілу — отакий діагноз поставив би мені доктор. А далі обов'язково питання: "А хто поранив?" Обставини і т. д. Ну, який дурень захотів би пояснювати, що поранення зробив якийсь Карел під час моєї втечі з Усевлона біля міста Петрозодське і за пійманого втікача він отримав "полпуда муки, две пачки махорки і шолковое кашне на шею..." Краще буду сам лікувати дірку в животі. Вона майже загоїлася, але червона і завжди мокрувата... І дуже підозріла. Нижня частина живота, збоку, червона, мокра. Тепер уже й лікар не зовсім повірить, що це після поранення пострілом. А тут ох, який сором! У военкоматі молода красива дівчина, беручи мене кінчиками своїх пучок за голе плече:

— Тепер станьте на вагу, ось сюди, я вас зважу разом з тією рожевою квіткою. Що? Не соромтесь! Де ви її дістали? Ні, ні, не потребуєте мені пояснювати. А то ще тріснете тут від сорому. Важите вісімдесят чотири кілограми. От і все, не трясіться, не червонійте, не потійте. Я таких, як ви, не їм. Ідіть тепер до комі-сії, он туди, — показала рукою. А ізза столу вже мене хтось кличе:

— Жвавіше, жвавіше, не затримуйте тут нас. — Голова допривозної комісії в ранзі капітана щось про мене записує.

— Підійди ближче, повернися спиною, кругом. А то що в тебе? показав на мій живіт, підморгнувши оком з єхидною посмішечкою.

— Та то давно; як гріб сіно на сінокосі, то ненароком на вила наскочив.

— То пройде дуже скоро, — сказав недбало доктор і наказав писареві комісії записати, що в мене запущена рана від травматичного пошкодження і я потребую амбулаторного лікування. А далі ще декілька питань поставив писар, наприклад, чи був під советським судом.

— Ні, ніколи, — кажу. А сам собі думаю, був зжсуджений "особим совещанієм", на довгий час, але то ж не суд був, і я комісії нічого не збрехав. Після цього я вийшов. У коридорі було повно молодих хлопців, всі чекали нетерпляче висліду комісії. А як же — нетерпляче, бо в армії дають їсти вісімсот грамів хліба на день, та ще й приварок з м'ясом, чоботи, шинеля і т. д. Я діяв відважно, хоч і не вірив в успіх. Треба все так обійти, щоб не накликати на себе халепи. По якімсь часі вийшов і капітан, голова комісії. Всі притихли, а він читав прізвище кожного із нас, ім'я та по батькові. В тім і моє. Що я призначений до 12го батальйону в м. Кременчук. Не вірилося! Моїй радості не було межі.

Командиром батальйону був Янсон, начальником штабу Бувевич, лікарем Раствором, а мій командир взводу був Пиріг.

Командир батальйону був 50-літній лотиш Янсон, дружину собі вибрав українку багато молодшу за себе, там же в Кременчузі. Квартирував на території розположення батальйону. За час мого там перебування один раз тільки чув його бідненьку промову, ломану по-російськи. "Чтоби враг не напал, нада купіть новий фінтофка, а потом нет клєб. Немношко поголодали. Но ми все покушал, вот і каряшо". Це він так ніби вибачався, пояснював нам новоприбулим новобранцям із Донбасу про причину голоду, який також на Кременчуччині був такий як і в Полтаві.

В клубі ще було багато слідів українізації; за сценою вісила однорічної давности стінна газета в українській мові. Написи на дверях, їдальня, крамниця і т. д. З перших днів побуту я купив там же гітару і на ній добре грав самоуком. Взагалі повсюду в магазинах було в ті часи багато музикальних струнних інструментів, але я не зустрічав добре вишколеного, ну, скажемо, гітариста. Коли я

грав на своїй гітарі примітивно, та ще й приспівував, то мене уважали за генія.

А раз під час обіду один із червоноармійців мене "виматюхав," як я саме за чергою розливав ополоником суп із бачка у наставлені миски для нас чотирьох за столом. За те я його ополоником тріснув прямо по губах, облив сквернословця юшкою, яка змішалася з кров'ю. Зразу до мене поприскакували мій командир і дежурний по батальйону, й дежурний по кухні. Знять ремінь, відвести на гауптвахту. Веде мене дежурний через увесь двір батальйону. Нас зустрічає комбат Янсон. Питає нас, "в чом дело?" Дежурний, що мене вів, пояснює, що "красноармеец Канюка завйол драку во время обеда". А тоді питає й мене те саме, а я йому:

— Товариш ком. батальйону, красноармієць Нежурин оскорбил мої красніє петлиці на моєй гемнастьорке своїм сквернословієм по-матушкі..." Моя відповідь так його торкнула, що розпорядився звільнити мене відразу. Повезло!

Це була осінь 1933 року. Мені вже 23 роки, хоч по документах 22.

Дорога мені тепер поширшала. А страх як хотілось бути вояком і побавитися у війну зі справжньою гвинтівкою.

Помили, постригли, зодягнули, дали зброю в руки. Я червоноармієць і курсант школи командирів. Найкраща над нами опіка — ми ж майбутні командири, політруки. І я так захопився наукою, що став відмінником з усіх предметів. Політрук — т. Подолян (кол. воїн ЧУГА — червона українська галицька армія), говорив про ворогів народу, що пролізли скрізь, і на кожній своїй лекції пильно дивився на мене. Це мені нагадувало, хто я є, бо я забував. Але я щиро і чесно служив. Може краще за комсомольців, на яких покладалося більше надії. Наша частина несла охоронну службу воєнних складів. Кращих бійців ставили на відповідальні пости, мене також. Це мене підносило.

А через десять місяців вірної служби в армії мене покликали несподівано до особливого відділу в НКВД міста Кременчука. Дежурний батальйону т. Миколенко пояснював, як туди йти, при тім підсміхався, прицмокував, бо він уже знав, чого і хто туди ходить. Всі інші товариші по казармі були здивовані. Я прийняв це як найбільшу небезпеку для мене. Я ж крадькома проліз у Червону армію. По дорозі купив добрячий кусок хліба, бо ж думав, що мене посадять, знову камера, параша і... вічний голод! Почистив

кишені. Увесь час поводився, як ніби за мною іззаду хтось наглядав.

Входжу в розкішні палати Кременчуцького НКВД на вулиці Ревенка. Перепустка? "Що то у вас в узольчику?" — перевірили кишені. "Ідіть в кімнату 5". Заходжу, рапортую:

— Курсант школи і т. д. Канюка прібил по направленію нач. штаба 12-го батальйона.

— Годі, годі, — перебив мене, — тут усі свої. Непотрібно на струнко. Сідайте.

Мізерний на вигляд, під 32 роки віиський з великою фіолетово-червоною плямою чи то рубцем на щоці. Відрекомендувався, назвавши свою рангу, але я вловив тільки його прізвище — Йоршт. Посадив мене проти себе за столом, з ласкавим виразом заспокоював моє дуже видиме хвилювання. Ось цигарки.

— Тримайтеся спокійно і напишіть нам свою біографію. Але підкреслюю, це нічого особливого не означає. Це ми робимо тільки з кращими курсантами. (Бреши собі, — думаю). Все ж таки з переляку написав йому по-російському. Він прочитав, посміявся і розірвавши, кинув до коша.

— Напишіть краще, більше. Хіба ви прожили так мало, що на двох сторінках все вмістилося?

І тут я пригадав собі, як у тюрмі українські арештанти ділилися між собою здобутим досвідом: "Вивчи свою біографію так, щоб сто раз написав і одна на одну була схожа, як дві краплі води, без ніякого розходження". Так мені довелося писати три рази біографію. Уявляв собі, як т. Йоршт візьме з коша порвані папірці й буде порівнювати, щоб виловити, де я пишу неправду.

Я вже "виріс" і свою юність далеко залишив позаду. Я знав, що той театр з писанням біографії розшифруватиме агент ГПУ. Тов. Йоршт хотів мене перевіряти лише для формальности. Їм усе моє минуле було вже давно відомо, а йому треба було знати тільки силу моєї впертости, здібности приховуватися і знати, на що я їм можу пригодитись, чи на бідньогого донощика чи може й на добрячого шпигуняку.

Після довгих балачок сказав таке:

— Ми хочемо, щоб ви з нами співпрацювали, помагали боротися із контрреволюцією та шкідництвом в армії. Наприклад, учора обід був із запізненням, бо хтось разом із пшоном укинув мишу до котла. Або в червонім куточку хтось написав на стіні "бей жидов — спасай Рассею" (Звісно, це була його брехня). Хто це робить?

— Врагі народа. Ми хочемо, щоб ви нам помагали таких вилонити. Ми зупинилися на вас, як кращому бійцеві нашої частини. Ми хочемо, щоб ви, так би мовити, ну, підписали з нами договір: Що ви, ну, сказати, зобов'язуєтеся все нам сповіщати, що коли почуєте чи побачите, що по вашому буде проти нашого порядку. Ну і написане підпишіть псевдонімом, передасте потім через свого командира для нас. А коли щось спішне, ідіть, як найскоріше до нас, нікого не питавшись, без пропуску. А ми вас нікому й ніколи в обіду не дамо (це мені вже знайоме!)

І тут приходять на допомогу українські "бандити", які повчали, як і чому беруть до співпраці з ГПУ колишніх арештантів, полів і їх дітей та інший антирадянський елемент. Його теревені забрали цілу годину. На його прохання, щоб я підписав такий папір, я відповів, що "я вам і без підпсу таку службу нестиму", на що він погодився. Я ніби хотів його обдурити.

— Добре, не підписуйте. Але оцю підпишіть, про абсолютний секрет причини вашого визову сюди. — Що я й підписав, бо те було менше небезпечне.

Скільки то треба кацелярської бюрократії й бездільників, що продукції не дають ніякої, а тільки пишуть, рапортують і доносять? Ну, між ними і я. Як бридко і нема як відчепитись.

Командир сотні Іван Пиріг, єврей комуніст, до мене особливо ставився по-дружньому — все мені підморгував. Було приємно і мені. Але то так заплановано з розрахунком, що всякі інформації сексотської служби я мусів передавати все йому. Першу інформацію я йому приніс, як візник привіз до червоноармійської їдальні хліб, сам пішов десь, а віз із хлібом залишив без догляду. Наша сотня недалеко займалась тактичними вправами, побачила хліб без догляду, як метнули їсти, то мало що залишилось на возі.

А другу інформацію про те, як осанізатор вивозив бруд із відходків і ним поливав город, що межував із кухнею. Хоч це й робилось там із поконвіку, але я заалармував про антисанітарію біля кухні. Командир сотні Пиріг тоді до мене: "Чого ти лізеш у помі, ти іди між люди і там лови "рибу" (інформації)". Мене ця служба принижувала і мені не подобалась, а він все наполягав, чи я вже маю щось йому доповісти. Один раз пізнього вечора покликав мене до себе та дуже гнівно накинувся на мене уже як слідчий: "Ну, дак скажи какую ти граніцу переходілі сволоч ти етакая, пролез в ряди красной армії как бивший враг а тепер саботіруєш приказаніє". Я йому відповів дуже винувато, кажу — "советсько-польську, але..." Та він не дав мені доказати моє "але". Це вже

почалась інша сторінка мого життя в армії. А товариш Пиріг чомусь став Пірогов і почав провадити свої лекції в російській мові. 12-ий батальйон у 1933 році поповнений був більшою половиною людьмей з Донбасу, більшість малограмотні селяни та шахтарі.

Я не був в армії безініціативним і завжди хотів щось своє вставити при розв'язанні якоїсь проблеми, як тактичної, так і господарської. Напр. багато червоноармійців захворювали на малярію, тому що воєнний об'єкт, який ми охороняли, був оточений багатьма болотами, зарослими високою травою і осокою, а між нею багато ряски, на якій розпліджується комар "анофелекс". Він один тільки розносить заразу малярії. Як вилловити ряску на болотах, то й можливість малярійної зарази зменшиться. З того я й почав роботу. Мені дали п'ять червоноармійців та одного човна і довгу віршовку. Ми заїдемо посеред болота, випростаємо віршовку на всю її довжину й удвох за кінці віршовку тягнемо, а посередині три чоловіки розставлені, один від одного два-три метри і тримають віршовку під поверхнею води — і так тягнемо на берег і витягаємо всю водорість із води, а вся осока виляже у воду. Після такої операції залишається чиста дзеркальна поверхня болота й немає де комарам сідати та більше розпліджуватися. Так ми зменшили набагато кількість первинних захворювань на малярію. Але при тому і карасів наловлювали щодня повен човен, витягали їх разом із ряскою, чим збагачували всю червоноармійську кухню. Кілька тижнів ми вилловлювали ряску й карасів по всіх болотах, але це безкарно нам не пройшло. Через місяць усі ми, ловці ряски, захворіли на малярію, яка навіть після служби в армії вже дома трясла мене часто. Починала завжди о 2-ій годині дня, то була велика моя трагедія. Я саме тоді жив у Києві і сусідки дивились, як моя сорочка й штани робляться такі мокрі, що я викручую з них воду. Одна жінка каже:

— А я вам її вилікую, якщо слухатиметеся моєї поради. — Мусив погодитися. От надходить друга година, я приготувався зустріти мою трясцю, яке вже ось-ось почнеться.

— А тепер випийте відразу оцю цілу чвертку горілки (в ній щось було замішане), не закушуйте, ляжте. — Закутала мене всякими пальтами та кожухами і положила спати. Я заснув і прокинувся аж у ранці.

І сталося те, що я не вірив. Від того часу моя малярія зникла на завжди. Вилікувався за порадою старої, недосвідченої в медицині жінки.

Опріч боротьби з анофелексом-комаром мене було видно і на

Іншому полі армійського життя. На писання плякатів та льозунгів, мене політрук батальйону використовував. Коли праця закінчилася, всі ходять-гуляють, а я мушу писати плякати. Хоч я й проявив себе кращим курсантом і бійцем з усіх родів військової підготовки, але зауважив, що моє рідне лихо не спало. Одного разу вся сотня пішла на бойове навчання, а мене послали на якесь маловажне діло, чого раніше не робили. На другий день внесли більшої ефективності кулемет вивчати, а мене на той час послали на кухню дрова рубати. Вивчення його тривало багато днів і кожного такого дня навчання мене висилали виконувати маловажливу роботу. З великим обуренням я зрозумів, що карти відкрито. Хоч для НКВД вони були давно відкриті, тільки я не міг зрозуміти їхньої машинерії слідкування за кожним підозрілим.

Ніщо мене так не дратувало, як оця ситуація. Зненавидів я всю військову службу, всяких відмінників політнавчання та відмінників вивчення, доповіді Сталіна, що було тоді в моді. Нач. боепостачання, нач. клубу, нач. бібліотеки, каптінармус, нач. оружних майстернь, і все все в руках жидів. Невже який Грицько не міг би відповідальнішої роботи виконувати, але —зайда жид — вірний слуга нашого поневолювача-Москви мав більше довір'я, як автохтон українець. Один тільки командир батальйону латиш Янсон та нач. штабу поляк Буревіч (оба марксиста) ставилися прихильно до мене.

Одного разу я захворів і мусив лягти до шпиталю. А там усі хворі походжають в халатах — не розібрати, хто командир, а хто рядовий. Як ось чую одного мастака розказувати анекдоти здебільшого єврейські. До нього ніхто не причепиться, бо він сам єврей, а коли б хто інший, то такому відразу пришили б антисемітизм. Сам політрук, якоїсь меншої ранги і то з таким артизмом розповідав, що немало біля себе назбирав хворих і їх розвеселював. Ось тут я записав змість кілька анекдотів: Лев Давидович Троцький буцім-то помирав, а його прибічники запитали, де б він хотів бути похований. А Троцький відповідає: "Тіло моє похороніть у Парижі, а мій статевий член поховайте потихеньку в Кремлі. Коли Сталін довідається про мою смерть, то напевно з радости скаже: "Умер Троцькій, ну і х... с ним", — то й тут він не матиме рації, як і при всіх інших наших спорах із ним. Мій х... буде з ним там у Кремлі". А ось другий: Абрама Ісаковича компартія Канади вирядила в Москву на якусь велику таємну нараду. От Абраша "как умний єврей", у Москві накупив відразу на вокзалі газет Правда і Известия, ходить і оглядає Москву. Аж тут Абраші

захотілося до вітру. Не так легко у Москві знайти публічну вбиральню і бідолаха з того горя мусив зробити в газету. Але де ж тепер те все подіти? Спакував у пристойний газетний пакунок і носить "под мишкою" — під рукою. А там на м'яснім базарі також м'ясо запаковують у старі газети, і якийсь злодійчук пакунок з м'ясом у пів кілограма вкрав і тікав, а за ним бігли люди, але не догнали і не впіймали. О, ні! Ось де він із газетним пакунком "под мишкою" — і схопили бідного Абрашу, забрали з "под мишки" пакунок, зважили, а там тільки сто грам. Почали Абрашу бити, куди подів чотириста грам; здорово набили бідного Абрашу, який добре не знав російської мови. З тієї журби повернувся він назад до Канади, а звітуючи про поїздку до братньої компартії в Москву доповів: "Як ти не можеш "нароботать" п'ятсот грам, так у Москву не попадайся — наб'ють!"

Назаписував я цілу папушу інших анекдотів від політруків, що ті анекдоти розповідали і самі слухали, та й поніс до спецвідділу на вул. Ревенка. А там уже сидів новий командир сексотів жид товарищ Шостак. Зрадив, що я приніс новий матеріал йому. Читає про ці розповіді... червоніє, нарешті розкричався на мене:

— Ви што — одурелі...

— Я... я... я записав, що я чув...

Всі мене брали на кпини, особливо комсомольці, які про мене все знали до подробиць, а я думав, що я ще не відкритий і допікали мені, що можна мені було тріснути зі злости. Але терпів, що комсомольці могли на мені багато експериментів безкарно робити. Коли мене не посилали на відповідальніші пункти, як було раніше, то тепер ставили мене з гвинтівкою на сторожі біля старих гармат, що вже не були дієві. А потім серед вулиці міста (Кременчук) де були квартири командирських родин. Я ходжу там уночі з гвинтівкою і не маю права нікого ані затримати, ані перевірити, а тільки стояти в певному місці, де хтось може дуже легко підійти ближче до мене і обеззброїти. Затримати можу тільки "крайне" підозрілого! А як я його пізнаю, що він "крайне" підозрілий?

І напливла на мою голову хмара страху: ну ось іде якийсь ніби командир, це він пройде повз мене і ти мусиш знати, чи він "крайне" підозрілий, чи так собі. А дай, утну щось, я ж начальник на данім пункті і підкоряюся тільки розводящому.

От якась фігура наближається, я до неї:

— Стій, хто йде?!

— Та я ось живу отут!

— Стій! Стрілять буду! Лягай!

Ліг він, бідолашний.

— Та ну, що ви, он моя квартира!

Я відразу бах угору. За секунду й другий раз, все як за статутом караульної служби. Тут повихилилися з вікон, прибіг розводящий з двома караульними.

— Ти зачем остановіл? С ума сошол?

— А, — кажу, — він мені підозрілий.

Потім виявилось, що той пост був ліквідований відразу. Видно що був установлений без погодження із гарнізонним начальством для охорони командирських квартир. Така служба не входила в обов'язок нашого батальйону. За таку мою пильність винесли б мені похвалу, якщо б я був комсомольцем.

Ку-ку, а я ось де!

Дуже весело було грати в хованки на батьківським подвір'ї. Заховаєшся було за дверима у телячому хліві, а інші діти тебе шукають. "Ку-ку, а я ось де!" — Відразу перескакуюєш під телячі ясла та й знову "ку-ку". І так ще раз і ще багато разів, аж від радості п'янієш. А шукає мене такий, як і я, п'яти — чи шестирічний хлопчина, в порваних на колінах штанях, тупими ножицями стриженням волоссям. Підшморгує мокрим носом, от-от уже знайшов ніби за дверима, та де там! Під яслами. Уже немає й там! Загляне і в криницю. Аж нескоро і в нього лице засвітиться радістю. Нарешті найшов мене десь аж під стріхою — вишу на руках, зачіпившись за кроквину.

Тепер мені вже десятки років, а я все ще бавлюся в "хованки", але цей раз з нуждою та бідою. Тільки захиваюся і навіть не встигну вигукнути "ку-ку, а я ось де!", а біда вже мене тримає за комір кострубатою рукою пролетарської справедливості. "А-а-а, чуждий елемент?!" Я знову викрутивсь. А біда знову має мене в руках, так знову й знову.

В цій грі не відчуваєш ні радощів, ні спокою. Ладен би вже й покинути, та ба, біда не покидала. А раз таки вдалося, заховався трохи на довше. Став до праці в непідозрілім місті, а звідтіля вступив до Червоної Армії, а в армії служити в ті часи, після великого голоду, було великим щастям. Там найкраще годували, одягали. Та й можна було дечого навчитися.

Але одного дня гра в "хованки" закінчилася, коли батальйон

вишикувався в чотири ряди, як на параді. Начальник штабу викликав вісім чоловік. Це означало вийти із вишикуваного ладу на два кроки повернутись лицем до всіх армійців. Про кожного особно був прочитаний ніби судовий вирок, кого й за що позбавляється гідності бути червоноармійцем. Гарань — колишній розкуркулений. Матірний втікач з архангельської вільної висилки. Сокологорський — попів син. Гурін — колишній підсудний і покараний радянським судом. Дячок — син засуджених батьків за контрреволюцію. Канюка — засудженим, засланий і недокінчивший терміну покарання в концтаборі и попав у ряди армії, Іщенко — син колишніх непівців. Іще було чоловік вісім більше, але імен їх не пригадую.

Після перечитання цього вироку з нас зняли одягу і дали нам стару порвану і непридатну до ношення. Дальшу процедуру усунення з армії відбували з кожним суворо й індивідуально. Ми не могли хоч словом перекинутися, нас же єднає одна вже доля — вигнанці з війська! При чому, між вигнаними не було ні жида, ні москаля.

Потім я здав до складу свою ковдру, подушку і простирadlo, яке мав кожний курсант, і пішов до штабу по документи. А там треба було з мого чемодана дістати якийсь папірець. Відкриваю, дивлюся, а в чемодані лежить простирadlo! От біда. Це вже я трачу розум з нервовости. Вернувся назад і здав. Там трохи з мене комсомольці поглузували. Пішов я далі до відділу верхньої одяжі. Ну, кажуть, щоб я здав і чоботи, бо бачу — наготовили для мене якісь шкарбани, це як я йтиму через двір, то всі армійці, що бачитимуть, заллються реготом: як то так, у мене були начищені чорні чоботи як галка, а тут шкарбани!

Я категорично відмовився здавати чоботи, бо нема такого закону, щоб пустити колишнього червоноармійця по вулиці міста в такім одязі. Тут комсомольці, яким поручено (до речі, всі як один — жида), пригрозили мені. Потім вони показали надруковане розпорядження, з якого я довідався лише про дуже ретельне зберігання і догляд державного майна, але про чоботи там нічого не написано. Комсомольці робили такі вибрики на власну руку, щоб усе виконувати і перевиконувати! Не зважаючи на їхні нахабні вимоги, я вперся, щоб не віддати чобіт.

— Ну, побачиш, що тобі буде, коли не послухаєш, — погрозили мені. Тут я відчував, що рацію мав я. Я схопив свій чемодан і думав іти, а чемодан чомусь розкрився сам, а в нім зверху лежало "моє" простирadlo. Тут я таки немало перелякався, бо щось із

моєю головою було негаразд. Злякався — і чоботи та й усю одержу здав, щоб не мати клопоту з комсомольцями. Не в такій я позиції, щоб із комсомольською бандою сперечатися. Я виглядав дуже нужденно у драній одержу. Хтось із насмішкою зауважив, що я розчервонівся зовсім неприродно, чи не підфарбував щоби. Ну, нічого, квиток додому маю. Заніс знову простирадло. Поправивши розхрістану на собі одержу, пішов, того не пам'ятаючи, як це простирадло всакувало аж двічі до маєї скриньки. Тільки-но я вийшов з двору батальйону, як за мною вискочив і дежурний батальйону.

— Канюка, стой! — Я став. Той підійшов до мене:

— Открой сундук! (дерев'яну скриньку, як чемодан). — Я відкрив. В сундуці він усе перевернув, чогось шукаючи. Постояв, а потім знову шукав. І не знайшов чого хотів. А тут і валка червоноармійців вийшла з двору, щоб іти до міста в кіно. Таку, видно, ситуацію запланували комсомольці, щоб дежурний "витаціл казьонное імушество" (простирадло) із мого сундука і при свідках — червоноармійцях спіймати мене на крадіжці простирадла. За те судив би мене військовий трибунал і за крадіж військового майна я дістав би не менше п'яти років ув'язнення. Не забути, що і дежурний батальйону був хтось із сусідньої військової частини, мені не знайомий.

Я став вільний. Мене турбували думки про самостійне життя.

Так советській людині судилося по необхідности влаштуватися, пристосовуватися, когось перехитрити, хоч закон і конституція були добрі, але не для всіх. А скільки росіян приписано в Києві без ніякої перешкоди! Мене нізащо не хотіли приписати в Києві. Для того треба було поступити мені на якийсь курс науки. Тоді популярне було гасло: "Знання техніки в період другої п'ятирічки рішає все", — що я й зробив. Поступив на курси креслярів і на тих курсах перебував майже цілий рік. А мене приписували по 3 місяці. А останній раз уже не приписали б, якби господиня квартири не порадила дати двірнику 20 карбованців. А двірник поділиться з кимось там у міліції, то й припишуть. Дав. Приписали. Пішло так легко. А пізніше так само дістав і паспорт за 100 рублів, якого "законним" шляхом мені дістати було неможливо.

Підсвідомо відчував свою правоту. Аж нам, усім, наприклад, полтавцям, належалося по 200 грамів хліба на день, але й того не давали. Хтось там "на верху" краде. Злодії теоретично оправдані К. Марксівським ученням: "Граб награвоване", "Пролетаріяту нема чого втрачати..." Ці гасла ще на довго залишалися в психіці

багатьох людей і осмілювали людей бути злодіями. А що я мав із своєї власности — це чомадан зроблений з подвійним дном для підроблених документів, що показував їх тільки в крайнім разі, одна пара білизни, бритва, пару правовірних книжок про Леніна, доповідь Сталіна на 17-му з'їзді партії та й вживана одежа на мені — вживаною куплена.

Перша праця після армії 1935 р.

Дехто радив мені їхати знову аж на північ, мовляв, там життя безпечніше. Тоді панувало таке переконання, що українцям найліпше заховатися на Уралі або в Казахстані. Але я не хотів їхати на північ, а підшукав собі працю в Київському аптечному складі. Я тепер тут був тільки фаховим вантажником. Я привик до медицини, то вже і ближче тримаюся її. Звідсіля постачалися аптеки медикаментами на всю Київську область. Доводилося щодня навантажувати возів із сім медичним крамом: пакунками, пляшками, скринями, бочками. А візник розвозив те все по Києві та районах. Хоч заробітки були небагаті, але жилося весело. Нове товариство, відвідування вечірніх курсів для підвищення освіти, бо я ще мріяв про кращий фах і освіту. Хоч я й заїжджав у Гужівку до своїх батьків непомітно для стороннього ока, але комсомольська собачня — той інструмент поширення зла, ненависти і заздрости во ім'я чужих Україні ідеалів, — не дрімала. Вони вивідали про місце моєї праці і розпочали робити наклепи і доноси на мене. Із комсомольського думання виходить, що я все життя мушу бути караний і гнаний. За що?

Одного дня — паніка. По всім підприємстві, що для Жовтневої лікарні в Києві відпущено бальон азоту з наліпкою, що то кисень. Хорий отримував би замість кисню для оздоровлення азот — отруту для легенів. Розпочалися допити. Хто відпустив бальон? Візник каже: "Мені на віз поставив Канюка. А що в тім бальоні — то не моє діло". А тоді я відповідаю:

— Моє діло поставити на віз тільки те, що мене накажуть, а бальйони киснем наповняю не я, а фармацевти. — Виправдувався я, але надаремно. Зібралось все партійне начальство, в більшості чужинці — росіяни й євреї, збіглися і регочуть, бо знають, що "нещасливий випадок" був штучний. Комсомольські потайняки нарешне поперемиювали написи на бальйонах, щоб знайти зачіпку викинути мене, а я щоб не знав ясно й за що.

— Пайдьом, — сказав директор Медніков, колишній Маср, що змінив прізвище. Красивий чорнявий високий мужчина, жид, вивів мене за ворота і наказав сторожеві, щоб "цього чоловіка ніколи більше сюди не впускав, розумієш?!"

Тепер запрацював мій мозок і нерви в пошуках нової праці, якої в Києві було досить.

Жид Айхгорн, імігрант з Німеччини, порадив тихо Меднікову не поступати так із молодим енергійним чоловіком: "Може бути, що Канюка чуждий елемент, але не для нас. А на випадок яких змін у державі, то він може ще пімститись. З німцями ми жили колись дружно а прийшов Гітлер то ми, жиди, мусимо тепер від них утікати".

Айхгорт немало налякав Меднікова. Незабаром прийшов до мене на квартиру двірник з моєї праці і переказав, щоб я прийшов до праці. Наступний день не вспів я зайти в двір Аптекоуправи, як зустрів мене Ілля Рабінович, маляр вивісок для всієї мережі аптек м. Києва. Попросив, щоб я йому дещо поміг у виготованні вивісок. Так Медніков поправив свою помилку, а я цю працю отримав як нагороду і її тримався аж до початку Другої світової війни. Про Меднікова розповів мені другий зав. аптекою, що любив за чаркою поговорити, як я в нього підробляв уже будучи студентом.

Незабаром я став помічником у "живописно-декоративній майстерні Іллі Рабіновича". В той час я був художником аматором і в майстерні був майже на своєму місці. А Рабінович своє діло знав досконало. Умів назбирати замовлень на писання вивісок — між своїми одноплемінниками — на вдекорування вікон у крамницях, на портрети вождів, та на іншу всячину.

Директор аптекоуправління Медніков, що викинув мене з роботи, поінформував Рабіновича, що я переслідуваний і тому-то Рабінович спокійніше довіряв мені нелегальне існування цієї його майстерні в одному з підвалів аптеки — інакше Рабінович мусив би приєднатися до ремісничої артілі, а не приватно, бо був певним, що Канюка сидітиме мовчки як риба. Це був для нього притулок, щоб заробляти і не платити податку, а мені, гнаному, заробітки придалися, бо уможливили вступити до художньо-промислового училища, де я вивчався під керівництвом заслужених майстрів прикладного мистецтва: Параски Власенко, Миколи Рокицького, Віктора Масляника, М. М. Гозенпуда, Покровської та ін. Ці роки були весняним сонцем моєї юности, аж поки почалася Друга світова війна.

Проживаючи в Києві, я виконав багато таких робіт, як удекору-

вання вікон у крамницях, виготовлення вивісок. Робив я ще й написи на аптечному посуді-штанґлазах.

Заробляючи так, я мав багато клопоту з жидами: бачте, вся сітка постачання аптек ліками була в їхніх руках. Ось у 24-ій аптеці на Червоноармійській, де завідував аптекою Пьотр Ісаєвич Загребельний, працював я два місяці, а платню він усе затримував. Я був переконаний, що він з мене ще й насміхався. Та мені порадив один друг, як вирвати свої гроші. За тією порадою я зайшов до Загребельного в кабінет, сів на каналі рядом з ним, нагадав лагідно про гроші, а він норовив відкласти на пізніші виплати. Я його за комір, пом'яв у своїх руках, пересадив з правого боку на лівий, то він, бідака, аж зомлів від страху. Я, боронь Боже, йому ніякого фізичного болю не завдав, лише налякав. Як тут усі робітники-фармацевти збіглися і вже мені антисемітизм пришивають; за таке тоді карали тюрмою, або засланням, чи й ще страшнішим. Та й НКВД було також у руках жидів. Але, відчуваючи свою правоту, я передав справу до суду. Та Пьотр Ісаєвич по повістці на суд не з'явився, а я справу виграв. Він судове рішення зігнував. Який то він був сильний! Мусив брати судового виконавця, з яким пішов до банку і з його рахунку гроші взято. А судовий виконавець також з їхніх, кивнув делікатно пучкою "дай", — і мусив я йому дати двадцятку — хабара!

Всі, з ким я працював, догадувалися, що я боявся бути викритим — як колишній переслідуваний, який не мав права проживати в Києві. А ось другий зав. аптеки, Ківін (жид), на Куренівці (під Києвом), який також уперто не платив три місяці. А я загрозив судом, тоді він це перевів на жарт. Нарахував на стіл купку грошей, що мені належали, а потім з третину того загорнув до себе: "Ето моїм детішкам на молочішко... я ж тобі поміг у мене заробити..." Та якби він заплатив відразу, то може на знак дружби щось і дав би йому, а так після трьох місячного чекання ще й мого-рич?! Дзузки!

Там же біля Куренівки був великий шпиталь. А в нім дослідна лябораторія і там також за роботу довго не платив мені жид Аарон Ісакович Дохман. Я тоді заскочив у лябораторію, загрозив, що поб'ю увесь посуд, як не заплатить і... пішов. Він тоді зчинив гвалт і ну ловити мене — уже я злочинця. А я собі навпростець по снігу пішов, як мене захекані доганяють два, Грицько й Степан, готові схопити і доставити "вредітеля" до НКВД.

— Чи ж ви знаєте, за що ви мене туди відведете? — Прочитав їм обом таку патріотичну промову, що вони мене залишили в

спокою. А я сам пішов до Охорони, яка вже готовилась мене арештувати. Я все розповів, що я ж мусів Аарона Мосеевіча чимсь налякати і т.д. Ті відразу розпорядилися заплатити мені гроші. А чого не платять? Бо мають нагоду нажитися із слабшого. Трудно було в когось захисту шукати.

У Москву на прогулянку 1938 р.

Зібрав якось трохи грошей. Чом би, думаю, не потішити себе поїздкою до матушки Москви, надивитися на музеї та й саму її оглянути зблизька. Як задумав так і зробив. Поїхав.

Як тільки вийшов з вокзалу, відразу попрямував до мавзолею Леніна, а потім до церкви Василя Блаженного. Тоді ще цар Колокол і цар Пушка в Кремлі були недоступні. Сталін туди не пускав. Та не так уже усе швидко робиться, як мовиться. Находився, ледве ноги волочив. Піду тепер до готелю, їх там багато. Зайшов у перший, розпитався, договорився, тепер спочину. О, ні, братіку, твоя черга 9-го серпня — це через два тижні. Я до готелю другого, третього, а там — те саме: всюди зайнято і не скоро черга прийде. Було вже пізно. Я стомлений, і хотів сісти десь у парку на кладочці. Ні, ні, кладочок в жодному парку не було. В ресторані "Американка" можна попоїсти тільки навстоячки. В трохи кращому ресторані дорого, ціни не по моїй кишені. Йду, йду, поблизу скверика та тільки бух під ялинку, що там росла. Лежу, от хоч відпочину — і гроші будуть цілі. Та не встиг простягти ноги, як десь взявся міліціонер. Запитав про документи і від кого я ховаюся. Утікач? Звідкіля? Довго я перед ним випростував шию, доказував, що, мовляв, до готелю черга і т. д. З трудом його переконав. Пустив. Мусив іти на станцію, там покрутився й заснув сидючи на підлозі. Там таких, як і я, було багато.

Тільки задрімав, чую заклик: усім виходити, бо почнеться прибирання вокзалу. Вийшов. Ніч. Світла скрізь. Десь співають, так само, як і в 1932 році, коли я виїжджав з Біломорканалу. Я туди. За якихос; пару кварталів гарненько, як у черзі біля каси під огорожею стояли наші козаки. А вже о 4-й годині ранку їх у тім же порядку гуськом назад поведуть до каси за білетами, за якими стояти треба декілька днів. От я й став між ними та й собі підтягую, все повторилось точно так, як у 1932 році. А один, показавши пучкою на мене, — це, хтось чужий.

— Та я з ваших сторін, — кажу, — завтра ж їду назад до Києва.

— Ага, так ондечки туди йди, займи чергу там і співай. — А черга тая була попід парканом розтягнена аж на два квартали. Оце попав! Став я в чергу і вже спокійно, без поспіху розрахував, що білет матиму аж через одну добу, якщо не виходитиму з черги. Такого я стерпіти не міг. Як розвиднилося, пішов бродити по базару, не думаючи про складені пляни. На базарі познайомився з старенькою жінкою, перепрацьованою, змученою.

А вона, виявилось, з України. Як розповів їй про себе вона поспівчувала, і опіка наді мною була дуже уважна.

— А чому то у вас подряпана шия?

— Це як я під кущик хотів відпочити.

— Треба перев'язати, ходіть, я вам замажу йодом і перев'яжу.

Я ось недалеко працюю в амбулаторії.

Та вже все одно вечір, іти нікуди; не думаю, що вона мене заріже на ковбаси. Голоду ж тут немає; пішли ми.

Увійшов у кімнату по сусідстві з амбулаторією, де вона працює. Перев'язала мені пошкрябини.

— А тепер спочиньте трохи, — а сама вийшла.

Після кількох ночей без сну я впав, як забитий, прокинувся, як зійшло сонечко. Зайшла тітка.

— Що, виспались? Може ще й поснідаєте?

Аж тоді я догадався, хто вона була. Погодився на всі її пропозиції. Ночував у неї й їв у неї ще декілька днів. Та й білет на потяг вона мені дістала, хоч це все коштувало дорожче, але я був задоволений.

А з чого ж вона буде жити: платять мало, а їсти й сім'ю годувати треба, от вона й живе з таких, як оце я, та з тих, що співають "випрягайте, хлопці, коні" на вокзалі. Я заплатив їй щедро, що не потребував стояти в черзі й не ночувати в готелі.

В Києві на етюдах

З великої любови до мистецтва я тратив багато часу на малювання етюдів улиць і пам'ятників Києва. Учителі радили своїм учням малювати з натури природу, або видатні твори архітектури, щоб виробити в собі практику, смак і замилювання до краси. Це, мовляв, потрібне, щоб стати добрим фахівцем у мистецтві сьогоднішніх запотребовань, а не бути якимсь плаксивим романтиком,

що прославляє босяків чи якісь старі руїни. Певна річ, від добрих порад я не ухилився. Бувало примощуся біля вокзалу в малопомітному куточку з виполірованою скринькою для фарб, із шматочком заґрунтованого полотна на похідному мольберті і малюю. Малюючи новобудову, я увійшов у шалений запал, забув і про час. Крім картини та мальованого об'єкта нічого більше не бачу і не чую, — то вже така велика посвята мистецтву.

Раптом чую, як непомітно підійшов військовий сторож соціалістичної власности, скерувавши на мене баґнета, запитав, що я роблю і хто дозволив, хто я такий — та й повів мене до залізничного НКВД в контору.

— Та я... я ж тільки маляр, художник...

— Нічого, там поясниш, — ходім, ходім, не відмахуйся. Тут ніякі твої пояснення не попруть. А оцю твою скриньку я сам нестиму.

— Та, — кажу, — то фарби.

— Знаю, знаю, всякі фарби бувають... — Пронизує мене очима як ворога народу. — Тільки на крок звернеш у бік — приколю; одбіжиш — пристрелю. Пішли! Кроком руш!

Рятуйте, думаю. Оддалік скільки людей на цеє все дивляться. Сором який для мене! Бо там є й мої знайомі. Кричати хіба? А хто зглянеться? Я трохи зігнувся. Підняв комір, тільки жмут волосся й виднілось замість голови, і йду в руках мольберт з картиною, наче якийсь людонищівний інструмент, або як механічна рука для dokonування всяких непоправних диверсій мирному людству.

Щоб дійти до тої "контори", потрібно було перейти чомусь через усе подвір'я заводу "Ленінська кузня". А потім ще чотири квартали залюдненою вулицею і, — ось відділ НКВД по охороні залізниць.

Якийсь гарбузуватий, з кучерявими бровами тип у чорній кепці, що регулював відвідувачів, відчинив двері. Тут і почався допит. Начальник, як бачу з малярством був трохи обізнаний. Хоч і збагнув усе, але формальності відбув точно за приписом. До якоїсь лябораторії він відіслав мій свіжо намальований олійними фарбами етюд. Ретельно оглянув скриньку для фарб, постукав чимось у деще її — чи не подвійні стінки. Недовго я чекав на поворот мого етюдця: в лябораторії встановили, що "все в порядку".

Але етюд, попередили мене, лишиться в них, бо в подібних випадках вони нічого звідсіля не повертають. Ще спитав мене, навіщо перемальовував — та ще й олійними фарбами ТЕЦ (теплоелектроцентральної). Є ж багато парків, садів... Я йому відповів, що

новітній мистець соціалістичних завершень мусить зображувати героїку наших днів, а не якісь пересічні речі. Після цього начальник звелів мене відпустити. Сторожеві, що мене привів, подякував за пильність.

Я був задоволений, що мене звільнили. А начальник НКВД ще раз довів конечність своєї там присутності — і такий кінець моєму етюдіві.

Якось під час першотравневих демонстрацій 1937 р. я зустрів на Хрещатику давнього друга ще з Біломорканалу. Зворушлива радість огорнула нас обох. Як свої ріднісенькі, ми були, бо втратили з ним там по доброму кусневі життя. Хоч то й була неволя, але й була ж то наша золота юність.

Дивились ми один на одного і уявлялось нам, що ми не на Хрещатику, головній вулиці міста Києва, а на Біломорканалі. Тут пішли довгі спогади про карельські ліси й озера — аж до втоми. Розповіли один одному, хто де працює, де живе, скільки заробляє. Так помаленьку дійшли й до політики — що буде скоро війна, бо й шпигунів багато розвелосся, так усюди й кишать... Далі мій друг розповів, як кілька тижнів тому біля "Ленінської кузні" одного спіймали, спав десь у смітнику і якісь зарисовки стратегічних місць робив. Та так швидко, швидко. Його зразу й піймали. Вів його охоронник заводу переляканого, увесь дрижав, голова маленька, тільки чуб з-під коміра виглядав, як на собаці. Кажуть, дуже просився, щоб його пустили: "Нічого, каже, не знає". Еге, не знає!

— Охоронник ніс усю його апаратуру — продовжував друг, — така наче золотенька скринька і там у ній щось було. А такі рогачики він сам ніс, той шпигун. Кажуть, що його відразу й розстріляли, бо він у всьому зразу й признався. Десь їх таких там закопують за Києвом, на Собачках.

Я слухав спочатку з цікавістю, а потім хотів вибухнути сміхом. А ще потім — все в мені перемінилося відразу. Бо ж мене розстріляли! Біля Києва на Собачках, на пустирях. Як я поблід, охопив мене страх. Затрясло мене.

— Ну, вибачай, — кажу, — промерзаю, бувай здоров! Заходь. — Побіг, клацаючи зубами.

Он як то було. Мене розстріляли, розстріляли, під Києвом на Собачках!

Про советських полонених із Фінляндії

Бувши студентом, я вечорами підробляв писанням вивісок і завжди був при копійці. Одного разу поїхав я у свою Гужівку до батька на відвідини, а там пішов по селі парубкувати, як і раніше було.

У Гужівці дехто уважав мене за героя, як колишнього арештанта, в'язня тюрем і концтаборів, що повернувся живим і неушкодженим. Про таких багато розходилося всяких легенд, бо більшість населення симпатизувало покривдженним, а не кривдникам.

Горілки я не пив, але других пригощав. Навідуючись до Гужівки, цікаво було послухати тих, що після чарки охоче щось своє розповідали прибулому з Києва гостеві. Ось підійшов до мене Венька (ну й ім'ячко заблудило в Гужівку, цебто Веньямін) і почав шепотом пригощати новинами, оглядаючись на боки, чи ніхто не підслухує, — як він був на "фінлянском фронті..." Які там були міцні "залізобетонні доти"!

— Та й вся Лінія Маннергайма була непереможна. Наша армія довго билася і проривала, було тяжко, безнадійно. А все ж таки перемогли. А куль наших навколо тих дотів було — хоч відром бери, — і т. д. Довго, довго парубійко, опанований хмелем, варнякав до нудоти, але одна цікавинка була варта уваги і це про червоноармійців, що попали у полон до фінів і яких Фінляндія звільнила після договору Фінляндії з Советами і їх відправлено до міста Кем, що на побережжі Білого моря та що він, сам Венька, брав участь у конвоюванні вагонів, у яких були замкнуті "зрадники" народу, що перейшли до фінів. Там же в Гужівці один розповідав, що батько одного солдата, який воював у Фінляндії і пропав безвісти, отримав від сина листа, писаного недбало чи похапцем на папері, що ним оселедці загортають. І судячи зо штемпля на конверті, що лист був укинтий в поштову скриньку в Москві. В цьому листі просить син вислати йому ниток, бо одежа розлазиться, і як можна, хоч сухарів. Але звідки син пише, адреси там не подано.

Київське Художньо Промислове Училище

До цього Училища вступив я 1938 року і вчився там до 1941 року. Директором був товариш Осадчий. Українець, член партії, червоний партизан, член міської ради міста Києва. Дуже темпера-

ментний комуніст-патріот! Завідувачем навчальної частини був "безпартійний більшовик" Мирон Мусяйович Гозенпуд, жид. Членом комуністичної партії він таки був, але теє чомусь замовчувалось. Добрий математик і взагалі був на своєму місці. Микола Андрійович Рокицький, українець, завідуючим мистецької частини. Для цієї школи він був справді авторитетом і знавцем свого діла. Далі — Гончаренко, молода учителька української мови. Її чоловік був десь переслідуваний, то и вона щастя не мала і скоро зникла. Після неї стала учителькою української мови Покровська, смілива патріотка. Історію викладав маленький на зріст жид, прізвища не пригадую, завжди розтріпани. Жаль було дивитися на його покривлені, аж покручені черевики. Говорив українською мовою нерозбірливо, тихо, взагалі погано. Важко було щось розібрати. А оцінки всім ставив добрі, байдуже, чи студент знав, чи ні. Фізик, жид (прізвища також не пам'ятаю), аж занадто був мудрий педагог. Високий ростом, як заходив у клясу, то відразу сідав; як ми довідалися, штани його були дуже неприглядні. Руки тримав спереду схрещені, щоб хоч трохи закрити ті паскудні штани. Учителька німецької мови була добра, німка за походженням, все нарікала, що її чоловіка заарештовано. Я уважав її турботи за чоловіком були провокацією, мовляв, може ще хтось до неї озветься як німець. Як правило, такі дані про себе трималися у секреті. Українську і російську мови та літератури викладала товариш Габелко, німка. Соловійова, росіянка, старий партієць, учителька конституції та інших партійно-політичних наук. Гурман, українець, учитель креслення і архітектури малих форм. Партійний організатор "училища", це дуже велика "риба", був жид Вінік, як він звав себе, а справді він був Винник. Ще була посада вища від директора, щось у роді комісара в армії — це був обер, чи супер комуніст, ідеолог всіх ідеологій у школі і звався він "товарищ Бурштейн". Обидва останні жиди замешкували на території школи із своїми сім'ями. Учителька малярства Ермолаєва — молода русява й красива росіянка. Але її високопарні слова про мистецтво мало доходили до свідомості ще молодих студентів. Трапилося, що директор училища помер і тоді його замінив студент останнього курсу Київського Художнього Інституту, комуніст-українець Федір Іванович Деряжний. Не знаю, які невидимі сили мене від нього відштовхували. Як він стояв, де мені треба було проходити, я обминав його, щоб з ним не зустрітись. Я уявляв, як він розвивав свою кар'єру десь у селі розкуркулюванням або здирством якоїсь контрибуції з селян. З ростом училища і кількість учи-

телів збільшувалася. Появилася нова вчителька історії, жидівка з Ленінграду, така гарна огрядна чорнява. Ну і викладала історію цікаво, хоч часто і не за програмою, але студентів захоплювала. А зустрівшись зі мною випадково на вулиці, відразу повела балачку про політику. Запам'яталось ось таке:

— Ну что же вы можете сделать сами без России, — і подібне. Я зрозумів, що вона не тільки сексот, а ще й провокатор, бо так майстерно підвела мене до питань, на які я мусив їй відповісти. Я почав удавати, що ніби не добуру, про що вона говорить. А вона знову: "Навертайте, навертайте больше на русский язык". Я почав говорити про її чудове м'яке та гарне пальто. Це з Ленінграду відповіла. Так я її відпровадив, прикидаючись ще зеленим.

Викладачем історії та російської літератури був товариш Рискін, жид, справді криниця знань; на його лекції всі чекали, як святу неділю. Вчителька ткацтва була грекinya Фліт. Учителем кераміки був українець, звався Іван Кузьмич. А в середині семестра 1938 року появилася нова вчителька прикладного мистецтва, росіянка з Москви, з якою в мене виникла дуже трагічна і комічна історія, на якій я зупинюся довше.

Мої товариші з вивисочної майстерні Іллі Рабіновича, де я працював колись, не радили мені вступати до "Художньо-промислового училища"; казали, що міняю таке добре заробіткове місце на студентське жебрацьке життя.

— Та й немає чого тобі вчитися в тій школі, майстрові вивісок. Ось приїде моя сестра з Москви, вона буде в вас там учителькою. — Хто знає, для якого жарту сказав таке сам Рабінович.

З майстернею я не поривав зв'язків, а раз-у-раз вечорами, або у вихідний день підпрацьовував у ній. Навчання в художньо-пром. училищі йшло успішно.

Аж гульк, в училищі появилася нова вчителька, приїжджа з Москви. Височенька, щупла, темні-темні карі очі, як у Рабіновича. Хіба ж це сестра його? Він же сам казав. Коли ж у клясі не було нікого, то я насмілюся запитати її, чи вона не сестра Рабіновича.

Вона спершу здивувалася і навіть обурилася.

— Да, что вы, что вы — я русская... я... я... — знервувалася і почервоніла. Я зрозумів свою помилку, але поправляти не хотілося і про всю цю історію скоро й сам забув. Тижнів за шість скликаються загальні збори училища і на порядку денному розглядатимуть справу: антисемітизм студента Олександра Канюки. Я затривожився. Не міг збагнути, де й коли я себе таким проявив? Ніде!

Тут уже й студенти, зближені зі мною, — цураються і відступають від мене, щоб не бути замішаним — "пішов геть антисеміт".

І почалося. Головою зборів була член комуністичної партії майстер Петриківського декоративного розпису, Віра Іванівна Павленко. На порядку денному було питання тільки про мене. Голова зборів читала змайстроване на мене звинувачення. Та ще й так, щоб я не пізнав, звідкіля взялася ця напасть. Щоб я не знав нічого про запитання до учительки — "чи ви не сестра Рабіновича", це прізвище, що походить від слова "рабін" виключно жидівського походження, і може щоб я ще не пімстився на учительці з Москви.

Слідство почалося так: В. Павленко виступила з обвинуваченням мене в такий спосіб:

— Сюнька (Семен) Бейрак та Іванов грали в шашки в гуртожитку. Коли ж Сюнька зробив нечесно хід і одну шашку приховав під столом, то Іванов хап його за руку, приховану шашку підняв угору із такими словами: "А це що за мошенство? Бач іще яка єврейська штучка!" А Олександр Канюка всі тії антисемітські слова чув, був очевидець і як старший товариш не сказав про це директорові школи.

Автори цієї видумки, видно, добре голову ламали, щоб і не згадати імени учительки з Москви і не образити тутешніх жидів, яких у школі було багато, а вилуцтити обвинувачення так, щоб тільки вражого Канюку виколупити зі школи, нікого іншого не зачепивши. Прислужники розпиналися: Не доніс! Як так, не доніс директорові?! Як видно, в училищі вимагали, щоб практично показати всім студентам, щоб усі вони ставилися до жидів толерантно. Партійна організація особливо за толерантність до жидів була відповідальна. А перед ким?

Я оборонявся, трясся всім тілом зі злості, доводив, що нічого подібного не чув і не бачив але не допомгло. Цей бій був тільки між мною і президією зборів. Всі студенти мовчазно й покійно сиділи. Вчителі також уважно слідували за ходом бою. Я знемагав, але не було близько ніякого предмета, щоб ним учинити самогубство; завертівся всією фігурою, неначе хотів за щось вчепитися. А потім закричав, звертаючись до всіх:

— Товариші учителі й студенти! "Черта оседлості" для єврейського народу була в Москві, а не в Києві чи десь на Україні. З Москви також понаїжджали багатії та родичі самого царя в Київ і створили тут "Чорную сотню", чорну організацію, яка організувала єврейські погроми ніби від імени українців, бо ж це діялося

на Україні. Ото ж туди, в Москву поспішайте з пошуками анти-семітів, а не на Україні їх шукайте! — і рвучко вийшов із приміщення зборів, грізно хряснувши дверима. Це було несподіванкою для організаторів цього театру, бо я був 30-літній мужчина, що встиг наловити всяких наук із гуртків політграмоти ще в 1920-их роках, а тоді таких було аж забагато, де пояснювалося, як слід історія Росії з позицій інтересів української нації. А вже в кінці 1930-их років та сама історія пояснювалася майже навпаки. Отже я своїм відвертим і грізним говоренням, як із мішка висипав речі, що вже приховувалися від 18-20-літніх студентів.

На другий день мені вручив партійний організатор училища три повістки, ніби з доручення військомату, щоб я розніс їх військовозобов'язаним допризовникам. Але з трьох адрес за цілий день я ледве знайшов тільки одну адресу, а інших двох взагалі не існувало. Таку облудну "роботу" мені дано навмисне, щоб я з певністю був відсутній цілий день — і то десь далеко. А як повернувся, то один мій друг (студент) шепнув мені, що в час моєї відсутності в моїх речах, у ліжку, в чемодані робив обшук комендант школи. З ним була ще якась маленька персона. В той час студентів до кімнати не пускали; казано, що робиться там прибирання з дезинфекцією.

— А я сидів, — той студент казав, — на даху протилежного будинку, малював етюд і все теє бачив.

Згодом усе непорозуміння було вияснене ось як: Як дізналися, що я працював у Рабіновича, то одна комсомолка Женя, відповідальна за всі думки й видумки студентів, вмисне до тієї майстерні Рабіновича ходила. А сам Рабінович, як дізнався про "єврейський каламбур", довго не міг зупинитися від реготу. Про Женю-комсомолку я ще згадаю.

Друга світова війна і перша зустріч наших бойців з німцями

Як почалася Друга світова війна, на третій день я зголосився до військомату в Києві на Печерську. А ще через три дні я вже був готовий до бою і стояв на віддалі 20 км. від фронту, де нас ще довишколювали на терені великих військових забудовань. Там назбиралося незчисленна сила нашого війська, тому ми й були постійною мишенню ворожої авіації. Ми тоді поспішали через Житомир і Київ на Яготин, де нас перешколювали на радистів. Хоч у моїй частині були переважно танкісти, свого часу я також

пройшов вишколення з цього роду зброї, як появилися в нас танки 1937 року. Майже три місяці в Яготині ми вивчали, товкли й товкли те радіо. Потім частину нас послано в село Борщну біля Прилуки. В Борщній командування нас не прийняло і ми були повернутися знову до Яготина. А тому, що й там нас не прийняли, ми прибули до попереднього табору — в Борщну-Прилуки. На такі безплідні походеньки ми затратили досить часу й енергії. При цім перемарші хоч над нами й не було спеціального командування, але ми всі відчували час, який вимагав дисципліни й без командира. Ми йшли гуськом розтіннутим на довгу лінію. А як зайшли під місто Прилуки, то натрапили на 30 возів, нав'ючених усяким домашнім добром, навіть столами й кріслами. Жінки й діти скупчилися разом і щось говорили, а чоловіки ходили добивалися якихось прав при евакуації та фуражу для коней.

Як ми присіли неподалік на відпочинок, то вони завели з нами розмови. Ми довідались від них, що вони їдуть уже третій тиждень з-під фронту. Деякі побували на окупованій німцями території. Жінки, неохоплені військовою дисципліною, розповідали, що там уже повилазили колишні куркулі та забирають назад свої хати, що колись у них були забрані. В декого із нас у голові прояснювалося, бо думали, що тепер буде кінець колгоспам! Отож ми були поінформовані про воєнну ситуацію докладніше вже не від політруків. А прийшов один з їхніх чоловіків, одним оком підморгував на жінок та скомандував їм усім не ляпати язиками.

В Боршнівському таборі була прихована величезна кількість боездатного народу, здебільшого з найближчих околиць і областей, — приречених на неминучу смерть у бою з ворогом, озброєним наймодернішою автоматичною зброєю. Табір, хоч і в глибокім лісистім яру, а там, забагато накопичилось озброєного люду, що улегшувало ворогові виявити скупчених. Кухня — одна на цілі тисячі нас. І коли годину дають на обід, то всю цю годину найдорожчого часу треба було вистояти в черзі за якоюсь дуже низькокальорійною юшкою. Довжелезна черга, хоч ми всі тут були призвичаєні до черг, а все ж чому б не створити чотири кухні і потомлені люди не мусили б тратити час так непродуктивно.

А ліс у яру дуже гарний, романтичний. Птахи нас не злякалися — співають. І погода ввесь той час стояла соняшна, гарна. Все спокушало вискочити з кайданів дисципліни, та свідомість обов'язку тримала мене в дисципліні. Бував веселий, жартівливий, та й усі вояки без кінця жартували, намагаючись один одного чимось

розсмішити. Іду в строю, та спіткнувся, упав лобом об суху землю. Ой, як мені боліло! Устав повагом, як смертельно ранений. А тут командири, в один голос усі: "Встать, встать скоро, бистро!" Їх криклива команда ні скільки мене не підбадьорила, а перенісся й лоб посиніли, напухли. Нагнав своїх з трудом. А командир: "Ти мені не притворяйся, тобі нічого не болить і нічого тобі не сталося". — Отакий собачий обов'язок. Аж через два місяці сліди удару зникли.

Гітлерових вусиків я ніколи не бачив ні в газеті, ні в журналі. Не пригадую, з якого дива я завів вуса, підстригав їх, а дві латочки вусиків залишав під носом; та до того ще мій говір, — я навмисне уникав російських слів, — і це робило з мене "когось", що зараз же молодий командир, один із жидів, покрикував на мене: "Ей, фашистські уси, в строю не отставать..."

Та борони, Боже, я любив у строю ходити, а командир, — Бугельман звався, — від того часу як тільки йдемо до кухні чи на зайняття, то він обов'язково декілька разів скаже: "Канюка, Канюка, не атставать!"

Усім було ясно, що то навмисне за щось мені допікає. Аж гульк, його вже десь не видно. Тоді один боєць підійшов до мене, зовсім не з моєї сотні: "Знаєш, де командир Бугельман? Зняли, уже не буде тебе підганяти". Чи не за те підганяння його перевели кудись...

Хоч мені й полегшало трохи, але відчуття було солоне. А коли зайшла небезпека з боку й зверху, то нас одною вересневої ночі пересунули на Ладан і Лохвицю. А там ми всі попали в оточення до німців. Тоді ото й відбулося моє перше посвячення в героїв часу. Навколо нас завихрився дим легкої артилерії і нас зустрів блиск розривних куль. У початках бою найбільше нас це страшило. Хоч ми пасивно відстрілювалися, але вискочили з оточення і пішли знову в невідоме, блукали, блукали та й знову попали в оточення. Шукали вилазки, але в бій не вступали. Чули голосні потішання: "Ось Америка німцям це приготує закуску!" Бач, гавкали, гавкали на капіталістів Америки, а як тривога, то й до бога — до капіталістів!

Крадемося всюди, як на чужий баштан по кавуни. По черзі призначають дозорців іти спереду, а в разі чого — на них перша стрічка з кулемета. Підійшла й на мене черга, це було десь біля містечка Варварівка. Все, що діється перед моїми очима, я сповіщаю до голови колони. Спереду засекречені німці, вже чекали нашого наближення. Містина, де мені прийшлося йти, була чи не

найнебезпечнішою. Все військо в тій місцевості то приляже, то в пів росту порушається. Я повз на животі біля ста метрів спереду всіх. Та нечистій силі хотілося зі мною пожартувати. У кущах бур'яну правий лікоть трохи був затиснутий, а я хотів звільнити його, тримаючи курок готовий до стрілу. І... сталося. Моя рушниця "сама" вистрілила. Створилася суматоха. Тут мене інший боєць замінив, а я відрапортував своєму командирові, став чи то пак ліг у стрій. Не мало я здивувався, що мій командир так лагідно сказав тільки, щоб я зайняв своє місце, а не кричав на мене. Просуваємося. Рачкуємо далі і нарешті зустрічаємо ворога, який чекав нас. Почалася канонада з обох боків і злилася в один протяжний грім. Але в тім громі и димі я впав у глибочезну яму для картоплі. Пробував вилазити, та не так то легко, бо яма глибока й широка, нема за що вчепитися. А страх мене охопив, як ніколи в житті, бо що як сюди впаде міна? Роздробить мене на молекули. Розпочинаю лопаткою вигрібатися, але грім бою нагло затих. Хтось усіх скликав:

— Товарищі бойці, бой окончен, — і показав на одне село, куди ми мали сходитися.

Німці ж пішли своїм напрямком і залишили нас позаду. Жодного командира я вже не бачив.

Трудно нашим трьохлініним п'ятизарядним гвинтівкам змагатися з німецькими автоматами. Німець б'є собі по наших полях на всі сторони і не дає нам навіть піднести голови. Наш боєць мусить зробити чародійний рух всією жменюю, всадити патрони у "ствол" гвинтівки, взяти ворога на мушку, тоді вистрелити на ворога один раз. Потім повторюється знову те саме чародійство і ще один вистріл. Була десь досконаліша зброя — кулемети або гармати, але на моїй дорозі від Житомира до Богодухова я зустрів тільки одне кулеметне гніздо зенітників в однім селі. Так виглядало, що на терені України не було складів поважної зброї. Та ще ось новина! Ми були не тільки здивовані, а й ображені, як почули ранги: офіцер, генерал. Нас, у Червоній армії, перед війною вчили, щоб ці назви в робітничо-селянській Червоній Армії ніколи більше не вживалися, як назви, що були в нашої гнобительки царської імперської Росії, а ось тепер вони в зеніті слави й пошани. Наш командир роти став член компартії, офіцер Євдокімов!

Та вернуся до своєї персони. Уздрівши, як той боєць скликав полонених, я посунувся назад у картопляну яму, покриту густим пожовклим бур'яном. І спостерігаю, як валками посунули наші в напрямі, куди показували німці.

Поле бою зацікавило. Під вечір показалася наша група чоловіків із тридцять, без командира. До них пристав і я. Мене вони влізли, а я їх. Всі ми рішили пробиватися із зайнятої німцями території. З'явився між нами і політрук, як ми вже йшли в напрямі Гадяча. Ми хотіли його позбутися, бо багато хто між нами говорив вже контрреволюційного: мовляв, це навмисне так зроблено, щоб нас, українців, знищити у війні. Голод у 1933 р. не докінчив, то війна докінчить. А новому поколінню, народженому після революції, можна буде краще брехати, воно не бачило кровавого розкуркулення, заслань та насильного загання до колгоспу і безчисленних розстрілів.

Треба згадати, що і в інших військових частинах — бої приблизно такими сценами закінчувалися. Як уже командири побачили програю бою, зникали, або мішалися між бійцями. Бо всі командири в перших боях війни командирських відзнак не носили а одіж мали стару засмальцьовану. А вже безкомандирних червоноармійців "хтось" скликав: "Товаріщі, бойці, бой окончен" — а через павзу вказував куди йти і складати зброю.

Після розмов з політруком ми догадувалися, що його ціль була затримати нас для партизанщини. Поблукавши полями, він завів нас у гущавину лісу. На полянці стояли два вози, а біля них четверо колгоспних коней. Колгоспних, бо худі і дуже виснажені. Вози вже були навантажені амуніцією, в безпорядку, як буряки. Цей політрук почав городити нам про батька Махна, що ось тепер є нагода в кого повчитися партизанщини. Як то батько Махно розіжджав на тачанці з кулеметом і т.д. Але ніхто йому не перечив і не піддакував, бо для нас ще не було відомо, де ми є і хто цей політрук. Але один з нас рвонувся і пішов, проявивши повний непослух політруківі. Тоді ми всі пішли за ним у напрямі Гадяча. На випадок зустрічі з німцями, ми вже без гвинтівок, які ми встигли "поприховувати". Ми, мовляв, мирні. Пройшовши два дні, ми проминули Гадяч і наздогнали хвіст колони якоїсь "розтрешеної" частини. За годину ми опинилися в Богодухові. Там зформували з нас нову бойову частину, озброїли трьохлінійними і післали назад, щоб зустріти ворога біля міста Гадяча. Ми ще два дні займали позиції, окопувалися, змінювали позиції і знову окопувалися багато разів. Це стомлювало нас до нестями. Та й їсти в нас не було чога. Як тільки кухня підіде, то хтось схопить щось знаходу, з'їсть і знову окопуватися треба. Командири стали мовчазні.

Під Гадячем набралось політруків багато і "намагнічували" нас читанням уривків з твору закомсомолоного Островського "Как

закалялась сталь”, та ще й висовували такого обрубка: "Немецкіє рабочіє, состоящіє во фашистскої армії, не будут стрелать в красную армію, товарищі!" (провокація).

Тут же плутався й якийсь новий політрук, та так вільно, наче між іншим, смакуючи цигаркою. "Да, дак вот задержали аднаво "пана", що ходив між нашими людьми та все читав свою фашистівську біблію, "некаєво українськаво фашиста Грушецькаво" (Грушевського). Довго топтався цей чистокровний кацап своїм кривавим лаптем по українських святощах і наснажував бійців Червоної Армії ненавистю до всього, що є українське!

Без кінця ми окопувалися, щоб тільки були чимсь зайняті, щоб відвернути нас від "празномислія", бо політруків ставало щораз менше та й "болтологія" їхня заповнювала тільки голову, а не порожні шлунки. Ось над вечір надїхала кухня. Гарячою юшкою розігрілися, посвіжчали. Це був найцінніший подарунок. Забурмотіли всі навколо, що це напевне тепер буде бій, бо такої юшки, як лікарство, даром не дають та ще й по боханцю пшеничного хліба. Для тактичних потреб наказано: "Сделать, товарищі, шум, очень громкій! Петь песні!" І ми "пелі громко" і без порядку, але ворог не наближався. І знову напружена і довга гра в півжмурки. Вкопуванням і зміною позицій хочемо ворога обманути, а обманюємо самих себе.

На другий день десь по першій годині на краю міста Гадяч а на цвинтарі засіли наші козаки. А в глибокім рові, що огороджує цвинтар, "гранатометники" розташувалися з пляшками, наповненими газоліною. Запанувала тиша! Очікуємо наближення "гостей", німецької автоколони з танками від села Розбишівки. Вже один танк пройшов мимо нас. На нього чекає "пляшечник". Зрівнявся з нами й другий, потім підходили інші. При найвигіднішій позиції подано команду — "Огонь!" — Усі "пляшечники" разом вискочили і побігли до своїх цілей, а ми, стрільці, прикривали їх рушничними стрілами "с русскіх железних літзарядних вінтовок", стріляючи в найміцнішу 20-го століття бронь, яку не всяке артилерійне стрільно проб'є. Ми лиш пошкрябали ворожу автоматичну зброю, роздрочили і підбавьорили німців до дальшого ходу. І за цю нікчемну і діввацьку атаку заплатили життям "пляшечники" і стрільці. Промах? Невміння? Чи навмисне, щоб нас зменшити? Німецька готовість та їхня автоматична зброя докінчили нашу атаку автоматичним вогнем, сіючи й сіючи трупи "русіше болшевікен". А падали ми, як груші. Тим, що лишилися живими, пояснено, що це була лише головна німецька ударна частина, а за нею іде ще піхота і

всякий дріб'язок, пробиваючись мінометами. Мусимо їх також "привітати". З ними отут ми себе й показали, ніби виграли, бо кладовище гарно нас ховало від осколків мін, що розліталися рикошетом.

Німці ж на чистім полі між полукіпками та негустими кущами. Ми довго втриматися не могли. Міняли й міняли свої становища, але без цілі і добрих вислідів. Бій ніби затих. Прибуло поповнення від Богодухова, зформоване з відступаючих. Я відчув — ще якогось більшого бою чекають, що й справдилося. Під час нового бою дали нам нового командира — комсомольця, молодого і дуже малого на зріст. Бачив я цю гидоту здалека і журився, бо передбачав неуспіх. Першу команду його почули ми верескливим дитячим гопосом.

— А тепер бойци впррьод! Ідрьонть! (ідрона матъ — блотняцьким говором). Кто отстанет, таво ссразу сам прош'ю пулей! — і вимахував своїм наганом у піднесенні угору руці. Йому бракувало тільки червоної краватки. Я відразу бачив несерйозність нашої атаки і вважав її за піонерську забавку і бундючність. А ворог кропив нас невідомо звідки.

Від міста Прилуки до Гадяча може й не було великих фронтів боїв, а ті, що я тут згадував раніш, були невеликі десантні групи німців, що появлялися час від часу. Зроблять якусь бойову акцію проти нас і зникнуть. Це їм удавалося з успіхом завдяки їхньому краще налагодженому транспортові (легкі, авта, мотоцикли), розвідці. Ось ми тільки вирвалися з оточення і відійшли далеко за місто Лохвицю, полягали відпочити — і поснули. Прокинулись як уже сонце піднялося височенько. Ми ще не всі встали, як із недалекої від нас стодоли німецькі кулемети так застрочили по нас, що нам було трудно піднятися. І так вони тримали нас до ночі. "...Бей вінтофка метка лофко, без пощади по врагу, я цебе, моя вінтофка, острой саблей памагу" — співалось героїчно, і рецепт гарний — як воювати, тільки пізно, бо ворог мав зброю модернішу, ефективнішу, тому я стріляв поперед себе не бачивши цілі, а щоб ціль бачити, треба ж таки висунути з під закриття голову, прицілитись і тоді вистрілити не більше як п'ять разів. Але ворог з автомата частотою своїх стрілів не п'яти а сімдесятьп'яти зарядом не дасть тобі визирнути і героїство тут проявляти не оплатиться.

Всі ці сутички з німцями я називаю бої, бо такими вони тоді були для мене. Соромно й признатися, я стріляв інколи прямо

перед себе, не бачивши жодної цілі, лише відчуваючи присутність ворога.

Аж ось наблизилися в сірих касках німці — молоді хлопці, а ми тільки в пілотках. І ті німецькі хлопці в шоломах без перерви поливали нас із автоматів, тримаючи нас на одному місці. Так непомітно їхня частина попрямувала на село Сватки, а згодом і ця мала групка німців відстрілюючись пішла за великою, залишаючи досить великі втрати в людях. Та и нас ставало щораз менше. Нарешті наша група з 50 чоловік піднялася на ноги. Вже вечоріло. Всі бійці знайомі, а командир відділу — зовсім нове обличчя: "За мною!" — дав наказ. Я був голодний і змучений докраю і хотів його забити, як німецького агента, бо він себе не відрекомендував і ніхто його не відрекомендував. Ще в Кремечуці на тактичних вправах учили нас, що в таких випадках такого командира треба арештувати, бо невідрекомендований командир може бути тільки ворожий агент.

Знову блукаємо, час від час спимо, відпочиваємо, або валяємося на землі. Їсти нема чого, холод докучає; нам нагадують, що треба битися, а рушниці в декого вже без набоїв. Ми мокрі й перемерзлі. Чуємо команду: "руки вгору!" Підняли руки і так непомітно дісталися в полон під Гадячем. З Гадяча до міста Ромен німці провадили довжелезну сіру хмару вже обдертих, розтріпаних, голодних полонених.

На тому шляху ніколи не збиралася така маса людей. Хоч люди голодні, гнані і змучені, але ще рухливі, забігають на боки шляху, щоб ухопити якусь картоплину чи мерзлий буряк, а німецькі конвоїри кричать на них, погрожують і стріляють покищо тільки вгору. Нараз перед полоненими появилася авто з німцем-кінорепортером. З його авта другий німець почав кидати наламаного хліба в гущу колони. Кожен полонений хотів ухопити хліб, падали один на одного і билися за кусочки хліба. А оператор накручував та накручував фільм і аж прицмокував. Окремі сцени були мабуть дуже ефектовні для фільму. У Голівуді таких і не вдумаш.

Перші дні в німецькому полоні

Я ввесь час терся скраю колони. Пробував зачепити німця-конвоїра, завести з ним балачку. Може й подружити з ним. Може! Може! Та все зводилося до того, щоб обдурити німця та втекти з колони. І справді начебто вдалося. Конвоїр-студент, так з ним задушевно розговорився і зблизився. Він насвистує вже наше

"Випрягайте, хлопці, коні", а я підхопив його свист своїм співом. Та він припинив мене.

— Слухай, — кажу, — я смертельно хочу пити. Я забіжу в оцю хатку, нап'юся і скоро вернуся назад. —

Дозволив. Я вискочив з колони і побіг до хати. Думаю, в такому великому натовпі я є крапля в морі, німець мене забуде. А вже пізній вечір, темно. Стою за хатою і ніби чекаю. Коли в темноті торкає мене за плече і по-дружньому звертається:

— Напився? Тепер ходім, доганяймо колону! — Він угадав мій задум, але був виrozumілий і мав справді до мене змилування.

Ранок. Вже входимо в якесь містечко. Сонце підогривало біленький морозець. На горбочку стояла купка жидів, старих і немічних, слізно на нас поглядали. Двоє з них стояли спереду, оздоблені золотими орденами ще з Першої світової війни. Може хоч цим "за відвагу" (проти німців?) відстрашать німецьку смерть? Як я побачив це, оторопів. Чи вони подуріли? Чим тільки не пробує безборонна людина перешкодити своїй пропасті!

Наша колона полонених рухалася дуже повільно. Німців, що нас конвоювали, було мало. На кожного конвоїра озброєного автоматом припадало приблизно сто знесилених полонених. А коли ввійшовши до міста Ромен, нас зустріла така ж, як і наша, колона жидів, що йшли в протилежному напрямі у велику розтяжку без конвою по боках. Аж у кінці йшли два німецькі жандарми. Усі жиди були старі жінки й старі діди. У таборі полонених ми довідалися, що таку саму колону, тільки молодих жидів, відправлено за місто, десь у яр, ще вчора.

Я не мав ані котелка, ані ложки. І коли милосердні жінки виносили їжу полоненим, то я не міг нічого дістати в шапку. Набере щедра жінка ополоником борщу з відра і поки донесе його до наставленого чийогось котелка, то вже його полонені розхапали голими руками. А крику, гомону й лайки! Навколо відра з борщем товпиться купа людей у боротьбі за їжу, аж поки німець не вистрелить вгору з автомата і розжене нас.

Нарешті німці вивели нас за місто Ромен, де вже був готовий табір для полонених, обгороджений колючим дротом. Тут довелось валятися на смітті — в дворі якоїсь фабрики, ніби відпочивати й повитрошувати воші. Та де вони так скоро й набралися в нас? Сюди жінки вже борщу не носили. Осталися ми тільки на німецькому харчуванні — "ковбасою" по спині, по плечах і всюди, де тільки можна сягнути. Належалися. А скільки передумалося

спогадів, переговорено в безконечність! Цим себе забавляли. Інколи журба як наляже, то хочеться повіситися.

Нагорода вища за нобелівську в таборі полонених

Заскочу тут трохи наперед. В Мюнхені 1946 року, будучи вже студентом мистецької академії, іду у приміському автобусі. Людей, як оселедців у бочці. А я таки люблю спостерігати різноманітність людських облич: з плетивом зморщок старих, заокруглених облич молодих.

А цього разу ще й щось знайоме помітив у натовпі. Хто б це такий був аж так далеко? Звісно, не родич. Але щось дуже близьке. Знайоме. Отой би то? А яка в нього друга жока? Щоб краще приглянутися, відхилияюсь дужче вбік. І що б ти сказав? Вона! Вона — отая вовча, мов каналами пошрамована морда капітана Гельмута, колишнього начальника охорони табору полонених у місті Ромен. Отже пика!...

Ну, це я тільки так, за звичкою висловився про німецьких окупантів, як смертельних тоді наших ворогів. Але з цією персоною доля мене звела з кращих мотивів. Я вже був на краю смерти від голоду. Їсти мені вже перестало й хотітися. А тому був переляканий, передбачаючи отаку безславну смерть. Бо як у таборі їжу роздають, то до неї не доступлю, сильніші затопчуть. Хитрування тут не допоможе — тільки сила, а вона втікає та втікає...

Можна стати до праці в німців, коли вони набирають робітників зранку біля воріт, щоб доглядати їхніх хворих. Отам би наївся. Але туди вибирають здорових, а я ж ледве на ногах стояв. В очах темніє. Гострота зору все зменшується, голова туманіє. Нічого було й пробувати: натовп сильніших затопче. А в таборі стає все тісніше та тісніше, запанувала повна антисанітарія. Великий цех фабрики — це наша "спальня", вночі все зачинено. Темно, хтось дуже сочно плюнув куди попало. Всі вже в безпорядку лежали. "Та куди ти плюєшся, зараза, — мені у вічі!" "Ну і що же, смотрі, чістотка какая! Все равно всем здесь нам подихать". За ніч всі нечисті відбулися тут же рядом, біля цеху, бо далеко відходити не можна, вартовий стрілятиме без попередження. А зранку

німці вивели чоловік з 15, кого попало і добре вибили їх длючками за антисанітарію, мовляв, свою біль передайте іншим. Води не стало. Зранку трохи крани працюють, хто мав котелок, запасся водою, а вдень продає котелок води за 150 карбованців.

Хоч у таборі тіснота, а проте приводять і приводять нові групи. Появився якийсь полонений Андрейка з білою перев'язкою на руці — з написом "Дольмечер". Сам малого росту, бігав по табору із широким шкіряним поясом у руках, завжди наготові когось бити — вже від імени коменданта. Про себе казав: "Я хоч і жид, але не советський, а мадярський!" Ну як вже піймає кого, хто їжу без черги хоче взяти, або після "одбою" ходив до відходка, то немилосердно ремінкою перещив такого по голові, спині і нижче, приказуючи "ето я бью рукой коменданта".

З'явилася в таборі кліка "свойских парней". Бігали безтурботно поміж усіх, розштовхували дужими плечима натовп слабосильних.

В будівлі серед табору, розмістився один чоловіча, і лагодив безкоштовно чоботи всім, хто прийде. Гострозоріші підозрівали у нім німецького агента між полоненими. Розмовляючи, все озирався, ніби щоб німаки не почули. Сам брудний, розтріпаний і на загальний вигляд не підозрілий. Почали заходити туди люди, щоб побалакати про політику, а найбільше про советську. Більшість полонених спочатку симпатизувала німцям, особливо за розправу з комуністами й жидами, яким німці увірвали можливість прислужуватися Москві та бути її дорадником проти України та мордувати українців.

Ось жид Л. Троцький, командував Південним Фронтом, убивав і вшав за вивіски, як "Українська Кооператива села такого-то..." Бо вона написана була по-українському. Нищив українську інтелігенцію, що трималася українських традицій. Та посварився з Розиним чоловіком — Сталіном, за те, що ідею суцільної колективізації сільського господарства придумав Троцький, а Сталін собі її присвоїв. Цей експеримент відбувався на головах українського населення. А 1933-ий рік! Чи хоч один єврей помер з голоду? А он командував Київської військової округи, жид Йона Емануїлович Якір, дав наказа розстріляти всіх полонених козаків Армії УНР під містом Базар в 1921 році, за що заслужив довір'я Москви! Після чого, хоч і не був здібний, пішов скоро на підвищення в ранзі.

Адже 80% советського начальства були жиди, особливо в НКВД. То ж у балачках полонені виливали всі свої жалі на них. А німецькі сексоти, тут же плутаючися, всі ці балачки вилловлювали.

Для цього й шевська майстерня була відкрита, де німці могли обсервувати політично моральний стан полонених.

Сам швець говорить по-єврейськи видає себе за киянина. Одні відходять, нові надходять балакуни з жінками-жидівками, що в сусідній кімнаті із шевцем, політикують. А одна їм:

— Українці, українці, не варті ви доброго слова. Ви дураки, воювать не захотіли. Тепер радійте. Думали, що німці вам сапа та ковбас привезуть. — Ні, товаришечки, подохнете ви всі, як і ми, може тільки не разом!

Зі злости в неї аж підборіддя трусилося. Чорнява, красива і огрядна єврейка, учителька за фахом, виговорювала свої скарги чомусь не на німців, а на українців. Чому? А хлопці їх піддрочували, бо відчули, що взаємного співчуття між ними не знайти.

— Ну, а як же ви попали сюди? — звертались хлопці до українок, ніби захищаючися.

— Та разом на взуттєвій фабриці працювали з отими єврейками, ну вони в нас ночували, але хтось доніс німцям, тоді забрали нас і їх, — каже комсомолка, що сиділа із савоєю партійною матір'ю.

— Он і тую єврейку забрали також, — показує на іншу єврейку-комсомолку. — Вона й вихрестилася, тут між нами все хреститься, але нічого не допомгло. Дурна вона. Ось наші все одно прийдуть, тоді справа зміниться. — З такого говорення хлопці сміялися і бридко кривилися. А третя висока груба жінк, гарно вдягнена, інтелігентна з обличчя, із тіла ще не спала, років під 35, стояла мовчки і не хотіла фліртувати з задираками. Полон, голод, неволя, а хлопці хлопцями — обсипали її в'їдливими питаннями:

— От буде пожива для німецьких солдат! Ти хоч дешево не віддавайся!

— А тебе какоє дело, сволоч, пашол к чорту! — Дівчат ще дратувала і радість деяких ще свіжих полонених, що для них війна вже скінчена, а з сил ще не вибилися.

Одної ночі всі полягали спати. Мій друг Грицько тулиться до мене, як дитина до рідної матері.

— Не могу заспокоїтися, — каже. — Ти, брате, знаєш, що Андрейкі вже немає. Ми працювали за табором, коли один німак привів його до нас. Дав мені свій карабін і каже, щоб я застрілив Андрейку. Я насилу відпросився. А німак так легко, як на жарт, схопив назад карабін, приклав до вуха Андрейці — і бах його в голову!... Тіло його наказав нам присипати землею. І от я собі не

можу дати ради. На фронті з кулемета торощив по людях, а тут злякався карабіна.

— Ото ж тобі, І рицьку, треба заховатися між другими, щоб і тебе не бухнули німаки, як небажаного свідка Андрейкі, — кажу йому.

Після гуртового знищення жидів їх ще повили по схованках, зокрема в українських сім'ях, де їх переховували наші люди. Німці приводили до нашого табору з пару десятків жидівських жінок, а між ними знову двох українок за те, що жидів переховували. Тримали їх у вартівні. Вдень жінки церували німцям шкарпетки, латали одягу, прали. І все так по дружньому, а вночі спали з ними... Такий стан тривав зо два тижні. Але одної ночі їх вивезли в яр і всіх постріляли. Згодом наловили нових і те саме сталося з ними.

Ось так жидів розстрілювали кулями, а нас нищили голодом. Щось треба було робити: щось, щось, але що? Вже уявляю, як мене вивозитимуть уночі возом разом із іншими мертвяками — з відкритими нерухожими очима, роззявленими ротами, голих (одяг зідрано з них їхніми ж товаришами, що ще осталися живими), недбало прикритих брезентом. Таке було минулої ночі. А якими трупами буде навантажений віз наступної ночі? Може й мої голі ноги звисатимуть з воза теліпаючись? Косили полонених різні хвороби, а оце в таборі почалися вбивства полонених. Хто вбивав, невідомо. Поширилася гра в карти на гроші. Були щасливці, що носили товсті паки грошей, нікого не боячися, бо з німцями вже побраталися, грають з ними в карти вночі. Особливо капітан Гельмут поводився так, ніби табір був його власністю.

Одної ночі виїжджають із табору полонених бричкою, в яку запряжено троє добрих коней. І де вони їх узяли? А Гельмут уже вимовляє по-російськи "На тройке! На тройке!" Так оцей же Гельмут та ще два німаки і три наших їздили в села по здобич і привозили м'ясо, курей і самогонку. Уже став добре відгодований якийсь провідник картярів москвич Мустафа. З усіма за пані-брата, господарює, багатьом горілку підливає. Маємо симбіозу советських блатних із німецькими пройдисвітами.

Проїздом на фронт зайшов до нашого табору полонених якийсь високий офіцер з усіма достоїнствами своєї ранги. Сам високий, уже досить старий, а ще на диво стрункий, обвішаний медалями, щільно виголений, вишкрябані морщини на обличчі, великі довгі зуби золотом латані та гачечками штучні поприкріплені до здорових. При зустрічі з ним спершу всі дивилися йому

в рот, бо мало бачене щось подібне нашому братові. Він зібрав навколо себе величеньке кілечко цікавих та розпитував нас через низенького опецькуватого перекладача: "Кто гаваріт па-німецкі? Нравітся лі вам грузін Сталін?" і т. д. "Ну да, канешна Расіей должен управлять рускій чепавек", і т. д. А цікаві не зводили очей з його личини — справжній німець. Хотілося торкнутись до його високої якості мундира. От сукенце зірочками виблискувало.

Та знайшовся один, що й кругленьке словечко сказав на його адресу. Цей офіцерина не розуміє ж по тутешньому. А другий ще круглішим словом першого підтримав. Мовляв, це код, тільки нашим односельчанам відомий. Але ні, офіцер виявився знатоком і тутешніх мов, та відразу трісь того гострослівця кулаком по "єво красной большевицкой морде".

— Я те, йоппаю мать научу культурнаво обращенія с людьмі, — всі повідскакували й розбіглися, як від бомби. Офіцерина ще трохи постояв, сховавши свої "ловкость рук" глибоко в галіфе, а його перекладач вибухнув гістєричним реготом, аж за матню схватився. Покупка вдалася. Та й зникли у вахштубе — німецькім приміщенні.

Пізніше вони ще інтимніше знайомство завели з деякими полоненими. Від них ми довідалися, що ті обидва були солдати ще царської армії генерала Денікіна. Старший офіцер казав, що "німец, брат, заваліт всю Расею товарами. Німец принєсьот порядок і закон... А папіроси, брат. На потягни один раз, це заграничні — турецькі". Навколо була тиша, як після мору, тільки чути запах турецьких. "Німец заваліть всю Расею товарами" — розідало душу і тіло кожного з нас, завошивленого, коростявого й голодного полоненого... Реальність, неволя і голод-відвертала мене від слухання рожевих фантазій та безвідповідальних обіцянок. Був я по тюрмах і концтаборах. А 1933-ий рік скрізь якомсь виживав, викручувався. А від цієї біди мого простацького сприту й хитрунства не вистачало.

Одного пообіддя появилися серед табору три шибениці, близенько одна від другої. На кожній з них вітрець погойдував низько спущені дротяні петлі. Кого ж повісять? Не може бути, щоб це тільки для постраху. Але мене й це вже не лякало. А шукаю й шукаю дороги від безславної смерті з голоду.

В кінці табору провалля. Там же і смітник, вбиральні. Там десь напевне і вилазка звідсіль треба шукати.

В цім же звалищі походжає і капітан Гельмут. Хоч і покрикує на всіх, але вступає з нами в балачки. Ну, думаю, отут я мушу

скласти свій іспит зрілості. Перехрестився. Покликав усіх святих на свідків, загадав свого батька й матір: мовляв, хай вам там чи гикнеться, чи наснитися — що ваш син потягне зараз номерок "виграв" або "програв".

Я осмілюся підійти до Гельмута — земного бога. Рот у мене чомусь не зовсім стулявся. Губи порепані, з них текла не кров, а якийсь жовтий плин. А сухий язик при балачці не видавав звуку, а тільки шелест — мене було трудно зрозуміти. А все ж таки я вишукав у думці підлабузницько-дипломатичний вислів "Герр капітан! А знаєте, яку цінну службу я можу зробити вашій величності? Я вам можу зробити гарний портрет на оцім картоні", — кажу йому, тримаючи в руках знайдені на смітнику якісь політурки. "Пошлете своїй дівчині, буде найкращий подарунок з фронту. А за це дасте мені кусочок хліба".

Насилу я "виорав" свою думку по-німецьки. А він тоді до мене: "Що, вже й тебе здавило? Здихаєш? Тече з тебе сироватка? Хі-хі-хі... Я ще не бачив такого личка, як твоє. Ти є перший з таким личком. Ось мені Бог наділив личко — так то було за що!" — потягнув капітан долонею по своєму зашрамованому обличчі. "Тільки із співчуття до твоєї личини!" — з гумором прорік Гельмут. "Малюй!" — каже. "Але коли збрешеш, не застрелю, а заколю". Ще й подержався за свій кортик (ніж) при боці, що свідчив про його високе походження. А потім зовсім потихеньку: "А ти мене не бійся!" Без найменших вагань я прийняв його ультимат. Ходив за ним неподалік, ловив на картон олівцем його шрами і підлабузницьки ушляхетнював їх. Може з пів години то присідав, то забігав збоку і нарешті сотворив йому чудо-портрет. Капітан подивився, подумав і я відчув, що він був задоволений і тішився. А з ним і я, бо відтоді в мене появилася не тільки їжа, а й горілка — шнапс. Хоч і в неволі, але сталось нечуване диво — я поповнішав, бо від тоді мені щоденно доводилося забавляти салдатню малюванням портретів — і все за їжу.

Сама ж охорона розпилася, а дисципліна підупала. Це вже мені було найвидніше. По дорозі на фронт німецькі частини зупинялись на відпочинок біля цього ж табору. А коли заходили до вартівні, то їх гарненько пригощали новоналовленими молодими жидівками. Ну, а я гостив новоприбулих своїм мистецько-портретним блаженством.

Одного разу наші бійці в клітці повставали раненько. Кожен поспішав щось робити: хтось знайшов собі працю в німців, хтось стояв біля воріт, щоб якийсь німець покликав дрова рубати, по-

мити авто чи щось помагати — будьщо робити, аби дістати щось на зуби. Хто сідав грати в карти. Ну й я поспішав: Укладавав інструменти в свою торбу із протигазу — олівчики, альбоми, шкатулку фарб і, як на замовлення до вартенштубе, готовий наскочити на свою жертву-німця, щоб розмалювати його в пух і прах та отримати якоїсь їжі. Ще треба підкреслити, скільки я не малював людей усяких класів, фахів, національностей, то ніхто з них не міг пересидіти німецького солдата. Як сяде переді мною, то інколи цілу годину сидить і не поворухнеться, тільки сопє та очима кліпає і таки заплатить грошима, або якою консервою чи цигарками.

Цього разу, як тільки я зайшов у сіни, мене зупинив днювальний німець при дверях.

— Сядь отам у куточку, — показав мене на стілець, — я тебе зараз пушу.

Сиджу. Чую у більшій кімнаті якийсь дивний рух і гапас. Вдаю, що нічого не чую, шепотом насвистую нововивчену мелодію "For der Kaserne..." Тут цей днювальний і себе відрекомендував, хоч ми й зустрічалися щодня місяців з два в цій же їхній штубі.

— Я, — каже, — Віллі Вассер. Я гвинтівки чи чогось вогне-стрільного в руки не беру і не буду брати ніколи! Ти ж бачиш, я стою на посту з порожніми руками... Нас три таких, як я, три і всі ми бабтисти.

Ми ще більше розговорилися, а він говорив ніби сам Ісус Христос проповідував на горі Сінаї, довгенько і щедро, а я слухав, слухав уважно, хоч і не все розумів. А тоді він сів і спиною затупивши заціпку дверей, щоб ніхто за неї не взявся. Голосом своєї проповіді він не міг заглушити звуків чутих із-за дверей. "Шпріх дойч!" — я чую, "Шпріх дойч!" Інший голос відповідав: "Я не вмю і не можу!" А тоді знову чую кількаразові удари: луп-луп-луп, як у три ціпи на току. При першому "луп" хтось боляче-преболяче застогне й замовкне. Я довідався, що там було три молодих хлопці з організації "гітлерюгенд". Вони свою жертву поб'ють, підіймуть угору, побризкають водою і наново те саме.

— Іди додому, ти вже нам непотрібний! — кричать йому, а як жертва підійметься і тяжко побита дійде з трудом до дверей, тоді вони до неї:

— Ду біст феррїкт, ком цюрік, ком, ком! — та й знову накидаються на вже мало не до смерти побитого і знову несамовито б'ють дрючками. — Ду біст ферффлюхтер гунд! Усі наші німецькі

банки в ваших руках, усі кращі ґешефти у вас! Ви у всьому світі організуєте комуністичну ворохобню. Кричи "рот фронт!" Кричи! Здуши отак кулак, піднеси вгору і кричи! — І знову чути удари, у три ціпки, по ногах, по п'ятах, по кісточках і все один з них з криком перераховував гріхи євреїв проти німців. Не знаю, як довго ще це продовжуватиметься, тому я пробую вийти.

— Е, ні, — це ж бабтист Віллі Вассер запинив мене. — Сиди тут, поки я не скажу тобі йти. — Я ще довго сидів. Віллі на мене дивився і майже крізь сльози каже мені:

— Краще б його вбити відразу, ніж так мучити. — Ці побої виконували "фрайвіліґе золдатен" з ґітлерюґенду, хлопці років вісімнадцяти. Вони робили ранкові вправи для виховання в собі нещадности й холонокровности до мук свої ворогів. Тут і я перелякався. Я ж небажаний свідок. На моєму обличчі вискочив піт, хоч і був немилосердний холод. Я молитовно склав свої руки перед собою, дивився в стелю і щось шептав. Віллі завважив це та й відпустив мене. А я вискочив із сіней штуби, як пробка з пляшки, забувши там усі свої рисувальні прилади. А коли наступного вечора мене покликали, саме тоді, як вечеряли, то почасти вали м'ясом, бо саме в селі в когось забрали доброго бичка. Всі реготали, особливо як подавали мені забуті мої рисувальні причиндали в торбі з протигазу.

Аж ось, заскочив до табору полонених начальник військової залоги міста Ромен, він розлютувався на всіх і все, кричав "ферфлюхте швайнерай" і декого післав на фронт, декого покарав. Здається, ніхто не залишився без його "уваги". А тикнувши пучкою на мене, запитав, чого полонений тут так нахабно розсівся між німцями? А вже після вияснення він трохи заспокоївся: "Агааа, кунстмалер!" Привітався зі мною, кинув пару слів уже тут вивчених, — "каряшо, клєб, колбаса, водка" — і пішов.

Так я став слугою другого пана — малював йому великий портрет. Тільки він мені не платив, як салдати платили, дав пару цигарок, в онучу загорнених. Салдати питали, чи він платить, але кои я розповів, як він платить, то всі в штубі висміяли його: "Фердамте гунд!"

Але цей портрет вимагав декілька днів праці, а сам начальник залоги мешкав далеченько від нашого табору. Не завжди була можливість мене возити до його "ґавптквартири". Одного разу каже мені капітан Гельмут:

— Написав я тобі перепустку — іди сам до начальника, без супроводу конвоїра, бо всі салдати зайняті важливішою службою.

Ця перепустка написана так, що ти можеш заблудити десь і сюди не повертатись: поспішай додому! Тільки не йди лісом чи десь навпростець полями, а йди сміло шляхом. Як зустрінеш німецьке військо, то посміхайся і кажи: "Гайль Гітлер!"

Потиснув мені руку, побажав успіху і лишив мене самого. Я остовпів. Думаю, хтось із німців хоче робити вправи в стрільбі по рухомій цілі...

Це останнє розпорядження уможливило мені і його самого — капітана Гельмута — бачити через кілька вже років на еміграції у Мюнхені, живого й здорового. Це була найвища нагорода за образотворче мистецтво, що залишило далеко позаду й саму Нобелівську Нагороду.

Ану, думаю, зроблю йому несподіванку — підійду. Але завагався, а може не треба, ще пришиють "коляборацію". Бо хто знає, що він іще робив після нашої розлуки з ним? А він тепер зашрамованою щокою дивно підморгує. Видно, ще й нервово щось йому додалось. Не впізнає? Не повірить? Після короткої надуми підходжу. "Ге... Гельмут?"

— "Вас?" — Подаю йому руку, а він стискає її з приємністю.

— "Не впізнаєш?! Пам'ятаєш Ромен, портрети, шнапс?"

— "О, я, я! Яволь! — зрадів. А по короткій павзі: "Думаєте, що я вас знаю? Найн, найн! Кайне анунг! Ніде і ніколи я вас не бачив..."

— "Ви ж мені допомогли звільнитися з полону", — відповідаю йому.

— "Ум готес віллен, то начальник гарнізону, герр Бенеке. Майн лібер гер, гір іх мус аусштайген! Шафнер, пясен зі міх, бітте, аусгеген! Ауфвідерзеген, майн лібер гер!" А я йому навздогін: "Тільки не в Ромні!" А він мені: "Цей раз десь на цвинтарі..."

Нарешті моя Гужівка

Але вернуся назад:

До Гужівки я йшов три дні. Заздрили мені люди, що я йду живий і здоровий. А он дивись, йдуть два хлопці, ще в новісіньких шинелях, але як скелети, ледве рухаються навіть поліцейні собаки не наслідують зняти з них шинелів. Це вони йшли з табору полонених, що в місті Прилука і жebraли по дорозі. Люди виносили їм

щось поїсти, але в хати не пускали, бо боялися їхніх вошей і німців.

— А ти йди та скоріше, — казали мені, бо он наша поліція здерє з тебе чоботи і шинелю. — Так і сталося.

Коли я ввійшов у село, мене зустріли три поліцаї. Чемненько мене обмацали, чи не маєш, бува, наганчика. Ну а шинелю, братіку, здіймай, вона нам нужна! Видиш, ми поліцаї, ми повинні бути одягнуті по-воєнному. Тих хлопців-поліцаїв я відразу оцінив, що то безграмотні селепки.

— Ні, ну, хлопці, хлопці, тільки не те! Я маю від німців спеціальне скерування. Я в німців працюю. Ось мої папери від німців, не наражайте себе й мене на великі неприємності з німцями. — Показав їм папірець, написаний по-німецькому. То була давня перепустка, якої наші поліцаї злякалися, як бички червоної плахти. Тепер я був вільний і бадьоро поспішав додому. Коли ж я прийшов у свою Гужівку, кого тільки не здивував. Потім я відкрив свою мистецьку майстерню в містечку Ічні. Малював ікони, портрети та очікував кінця війни.

Але в Гужівці я застав багато тих самих партійців на адміністративних посадах, що й до війни.

— Ха-ха-ха, а ти думав, що ми повтікали. Ні, ми тут свої назавжди. — Зустрів і свого найголовнішого ворога, що покалічив усі мої життєві заміри та попровадив мене до тюрми і до Біломорканалу, Митра Портянку. Він ішов до німецької поліції на відмітку, як і всі комуністи тоді мусили туди ходити раз на тиждень, наздогнав його, а він, піднісши догори руки, прорік:

— Знаєш що, Сашко, хто не був молодим, той не був дурним, тому поррахунків роботи не будемо. — Я й не збираюся з ним рахуватися, у нас тепер є хтось інший, щоб з ним рахуватися. Його нещасний вигляд примусив мене йти своєю дорогою. Страху від комуністів я позбутися не міг: уявляв, що як ось спровокують проти мене німців, а ті повісять за якусь комуністами придуману крاملу проти німців. А до того ще й вістка про смерть Ол. Драгана, мого шкільного товариша, який переховувався, а хтось таки із своїх видав його німцям на знищення. Зникали й ще інші. Повилазили звідкілясь тутешні німці, що були комуністами, секретарями, бухгалтерами в наших тутешніх установах м. Ічні. А тепер стали в німців на службі перекладачами, найвірнішими інформаторами. Що ж мені робити тепер, питаю одного такого:

— Їдь до Німеччини, бо тільки там і заховаєшся, — порадив мені один фольксдойчер. І я повірив. Пішов аж у Ніжин, щоб звід-

тіля махнути до Німеччини. Але там пояснили, що наступний набір до Німеччини буде аж через місяць. Їхатиме чоловік із сто молоді, тоді мовляв і ти поїдеш. "Дамо тобі папірець, щоб тебе ніхто інший кудись не забрав..."

Малюючи у своїй майстерні німецьким салдатам портрети та інші речі, увійшов у їхнє довір'я, розповів їм, що їду до них добровільно. Салдати ж висміяли мене, радили сидіти найтихше в батьковій хаті, а їхати аж до них по смерть не варто!

Та ось прийшла в Гужівку вимога від німецького командування дати 24 чоловіка молоді для Німеччини. Цю кампанію провадили свої ж поліцаї та староста. Прикликали й мене, так тепло староста мене привітав, поклавши мені руку на плече ще й цмокнув ротом ніби співчутливо. "Поїдеш, нічого допомогти не можемо". А я йому тоді витяг із кишені папірець, гарно загорнутий, як цінність, де написано німецьким комендантом міста Ніжин: "Ол. Канюці, власникові цього паперу, не перешкоджати. Їхати до Німеччини, коли він сам захоче". Відтоді мене більше не чіпали і я тут мав трохи випадково щастя: інші захищалися від цього набору до Німеччини тим, що підплачували поліцію то горілкою, то чимось істинним. А один сирота, Свиридко, років 16, намітили і його, привели в поліцейний двір, всіх садовлять на машини, а Свиридка не можуть у дворі піймати. Довго поліцаї ло́зили, та де ж він дівся? Немає. Двір, правда здоровий, огорожений високим забором і в нім все видиме, де дівся хлопець? Ще довго шукали, аж поки знайшли його в поліцейній убиральні: стояв занурений у кал. Ускочив туди сам, щоб так заховатися. Надивував і насмішив багатьох. Витягли звідтіль, але ніхто до нього навіть не підійшов, і виграв хлопець — залишився дома.

Квітень 1942 року. О 6-ій годині ранку треба бути вже на полі і працювати. Та ось мій сусід Михайло Макаренко з поля повернувся, бо щось там поламалося і можна поправити тільки дома. Приміряє, притуляє якусь частину до воза серед двору. А тут де не візьмися, заскочили німці: чому не в полі на праці? Пояснює Михайло, та даремно. Один німець почав його барком немилосердно товкти. Михайло показував полomanу вісь у возі, а німець далі його товк. А другий німець тут же стояв і підказував: "Нох, нох!"

Михайло після того побиття до праці вже не ходив ніколи, бо поламані кості вже не тримали на собі тіла. Все населення Гужівки бездоганно працювало в полі при німецькій владі. Та німці хотіли, щоб іще швидше. Німецькому сатрапові голова колгоспу сказав,

що Михайло Макаренко перший вийшов зустрічати німців з обремком квітів, як тільки німці вперше заходили в Гужівку. А цей німець йому: "Про квіти для німців у Михайла на лобі не було написано, а що його побито, то для других наука. Наших он скільки гине на фронті". Всього лиха не переповісти. Недалеко від Гужівки якась німецька частина розтаборилась на відпочинок після важких боїв. Одного разу від тих німців заїхало в Гужівку вантажне авто, з нього вискочило п'ятеро СС-манів. Бігають по дворах, заглядають по хлівах та стодолах. Люди їх питають на мигах — чого, мовляв, шукаєте? А німці на мигах відповідають, показуючи долонями великі вуха і хрюкають. Та люди ще не розуміли, а німаки таки продовжували шукати та згодом притягли чийхсь дві свині. Серед вулиці їх постріляли, розіклали огонь, осмалили, порізали. Три жінки неподалік стояли й плакали, пеленами втирали сльози. Ця картина німакам не сподобалася. Один схватив ножа та погнався за ними. Втекли годувальниці свиней. Німаки склали дві здорові осмалені свинячі туші на авто і зникли. Це були "відважні" німецькі салдати-фронтовики!

А ось нова несподіванка. Це було серед зими 1942 року. Посунула великими групами назад неорганізована німецька армія. Багато їх ішло групами аж два дні. Відступають чи що? Та ні, то зовсім і не німці, то мадяри, що були на східньому фронті проти більшовиків. Та коли роздивилися, то були мадярські жиди. Мадяри вибороли собі право, щоб їхнього війська було більше по кількості за рахунок жидів. Так нам пояснили мадярські салдати, деякі з них були українсько-мовні. А біля Гужівської сільради появились оголошення німецького коменданта, щоб відступаючим "мадярам" населення не давало ні їсти, ні пити, на нічліг не пускати. Та ще й брудною лайкою їх потрактовано в тім оголошенню за їхню зрадливу поведінку.

Пізніше поширювалася новина про так звану РОА — Російську Освободительську Армію, під командуванням генерала Власова. Пустив її ічєнський бургомістер Олков. Що нібито потім ця армія розрослася до мільйонної кількості. Та не знайшлося в нашій районі добровольців, бо люди порозумнішали після знайомства з німцями.

Одного дня німці розпорядилися, щоб усі ремісники і службовці вийшли з сокирами за м. Ічню і там, у німцями наміченому лісі, понад залізницею, вирубали всі новонасажені дубочки й сосонки.

Ніколи я не ходив у місто Ічню в пообідню пору. Аж одного

разу якісь невидимі сили тримали мене в Гужівці аж до обіду. Приготовляли й розраховували, коли мене пустити, і нарешті після обіду пустили мене ці "сили". Я поспішав до Ічні, як ніби щось пхало мене в спину. Проїшов усе село, минув цвинтар один і другий. Доходжу до меж полів гужівських та іченських. Назустріч іде наша мати з базару. Продала всі ягоди (смородину), весела й рада, — в кошику бачу якусь цінність, прикриту рушником.

— Це купили ви щось, мамо? — питаю. — Та ні, знайшла таку штуку, що буде поросяті картоплю товкти, — і витягає чомусь не за ручку, а за кільце німецьку бомбу. Якби трошки сильніше сіпнула мати за кільце, то бомба розірвалась би в її руках. Я вмить забрав в неї цю бомбу і легенько положив її далі від шляху й заявив у поліцію, щоб забрала ту бомбу в безпечніше місце. Потім я пояснив матері, що то за "товкачка" була. Видно, що за мітір'ю ходив добрий янгол, що врятував її від смерті. Після цієї події з бомбою я виїхав до Києва, де почав шукати роботи.

В Києві зустрів я іншу реальність: обшуки, голод, гоніння всіх. Сумнії картини.

"Федя" — так звався Федір Іванович Голець, був членом компартії і парторг якоїсь у Києві канатно вірвовочної фабрики. Колись був чорнороб, а тепер став як цар! У нього все було, найкраща квартира, ходить у довгому шкіряному пальті. Як щось полагодити, або допомгти комусь у труднощах, то йому тільки скажи — і він у всьому допоможе. Під час війни він залишився в Києві, як один з провідників-партизанів, куди влучено й Олену мою дружину, та всіх її молодших родичів. Всі вони були зв'язкові та носили їжу партизанам.

Сестра Олени — Ганна Степанівна Яцишина — була дуже проти такого роду служби Олени. "Німці все одно про все дізнаються і всім вам буде смерть". Бо все було організовано нефахово, та з жінок-пустомелів, що самі себе видають. Згодом так і сталося: цілу "отару" з 57 жінок німці спіймали на гарячому і тримали в підвалі на вулиці Короленка 33; розслідувавши відвозили автами до "Баб'яру". Вісімнадцять із тих жінок німці "виправдали" і відпустили, та ще й дуже чемно вибачилися через перекладача.

— Ідіть додому, торгуйте на Євбазі. Ви вільні, робіть, що хочете й скільки хочете. — Так пастка була поставлена для звільнених, а решту відвозили в "Баб'яр". Над усіма відпущеними поставлено потаємний і дуже ретельний нагляд. Старші люди

попереджали дівчат: "Ходіть тепер, як світі янголи, щоб не викликали найменшого підозріння". Ті, що попереджували, були старші вояки. Ці люди знали, що така допоміжна організація партизанам була нашвидку збита тільки з романтичних потягнень, а не фахово і не серйозно. Організатори, всі з інших республік Советського Союзу, та колишні партизани в іспанській війні проти генераліссимуса Франка. У них не було жалю до наших людей в їхніх експериментах. Як навмисне вони працювали на знищення людей. Не вишколена в цім ділі душа молодих завзятців не слухалася порад старших. В короткому часі їх усіх знову вилунали німці вже на самому гарячому вчинку, що не потребувалось ніяких свідків. І багато новіших, до того часу ще німцям невідомих, домішалося. І тому то при кінці серпня 1942 року вивезено і другу групу раніше звільнених із підвалу на вулиці Короленка до того Бабиного яру на страту від німецької кулі. З них мені відомі імена, що я їх персонально знав: Олена Яцишина, Михайло Яцишин (Оленин небіж), Наталка Березюк, Галина Голець, Оксана Хмара, що працювала у аптечнім складі на Безаківській, Наталка Гринь, Раїса Бергельсон (Беті), жидівка, але на неї не похожа, тому проходила як "здешня" українка.

Віталій Науменко* і його партизани Березень 1942 рік

Цей випадок стався ще до Другої світової війни і він заслуговує на увагу, як історичний факт. Одного разу, йдучи Хрещатиком, я зустрів одного чоловіка, якого ніколи у своєму житті не бачив. Він догнав мене на вулиці, зрівнявся зі мною і почав говорити до мене, як ніби давній і добрий знайомий. Ми разом пройшли з незнайомим молодцем увесь Хрещатик. Сам він був високий, міцної тілобудови, добре виспортований і червонощокий. Зі смаком одягнений і дотепний у розмові. Одне слово, людина якогось спеціального вишколу. Як він до мене підійшов, так і

* Віталій Науменко — прізвище вигадане, приблизно так цей герой називався, бо справжнього вже не пригадую. Пригадую тільки, що прізвище кінчалося на ...енко. А ім'я "інтелігентне", такі імена давалися дітям попів, учителів, провідних революціонерів, як Євген, Анатолій, Віталій, Веніамін. Іменами як Грицько, Федір, Степан, Петро — бридилися.

відійшов з дуже непомітно вдаваним милим виразом на лиці. І сказав на прощання: "Ще зустрінемося". Розпрощалися добре, але з загадковим враженням. А сам я аж погордішав, що побував у товаристві такої загадкової особи. Але і подумав, що мене вже віднайшли, бо ж я втік із вільної висилки після того, як був звільнений з концтабору. Концтабір — це місце для арештантів у бараках, обгороджених колючим дротом. Така територія ще охороняється озброєною вартою. На роботу виводять в'язнів також під озброєним конвоєм, або приховано охороняють територію праці. Вільна висилка — коли карні органи советської влади привезуть ешалюон сімей із дітьми и батьками з України в якусь віддалену місцевість на півночі, як у Вологду, Архангельськ, чи на Урал. Таких місцевостей у Советському Союзі багато. Випускають їх із товарних вагонів, кожному вкажуть район перебування, далі якого ходити не смієш. А як зайшов, тоді розглядають твоє відлучення як спробу втечі. Такого садовлять під суворіший догляд в концтаборі.

Щоб арештант сам себе контролював, то він зобов'язаний раз на тиждень з'являтися у "явочную контору на отметку", що такий ще живе і не втік.

Вільно заслані працювали переважно як лісоруби, лісосплавщики, що річкою транспортували ліс. Я був "особим совещанієм" засуджений на три роки концтабору і три роки вільного заслання, з якого й утік.

Тому, що я на Хрещатику бував дуже часто, то незнайомого зустрічав кожного разу, хоч Хрещатик і був аж переповнений натовпом прохожих, але й він несподівано, як з неба падав і завжди я був приємно затривожений його близькістю. А як колишній політичний в'язень і гнаний, в розмовах я був дуже обережний, а як і заговорю, то: "Дивіться, он яка чудесна дама. А ніжки, а черевички! Це, видно, справжня киянка появилася". Або про футбол, що наші виграли, або програли. В ті часи, oprіч рідного батька й матері, я всіх і все підозрівав, бо всі для мене були сексоти і агенти НКВД.

Трохи пізніше мій новий знайомий відрекомендувався — Віталій Науменко. Він народився десь у Сибіру. Свого імени я йому не казав, а він і не питав. Я догадувався, що він сам його знає. Одного разу пізніше, коли ми вже стали старі знайомі на Хрещатику, намітили нашу наступну зустріч такими словами: "Давайте на Володимирській Горі, а звідтіля далеко буде видно". Зійшлися. Тоді я помітив, що він мав ще більше таких випадковців як я, бо з

ним прибуло ще п'ять осіб мого віку. Сміялися, реготали з нічев'я, бо й зустріч була без наміченої цілі.

— Знаєте, — каже він, — а наступного разу будьмо на десяту ранку на Байковім цвинтарі. Згода? — Згода. Віталій обіцяв, що там буде ще хтось, чи щось, але під час зустрічі я так нікого й нічого особливого не бачив. Я переконувався, що цей Віталій був великий інтелегентний крутий і виконував якісь загадкові функції. При кожній наступній зустрічі він мав кілька нових гарних хлопців і всі вони були в нього слухняні. Своєю зовнішністю і характером він мене і їх причаровував. Хто ж міг бути цей Віталій? Загадка, якої я не міг відгадати, бо почалася Друга світова війна і наші зв'язки пірвалися.

Не мавши потрібних документів, я не міг жити в Києві, але навідувався, хоч це і було пов'язане з великим ризиком. А цікаво було побродити по знайомих місцях, які не такі вже були, як рік тому. А найзвучніше було на Євбазі, де ти можеш зустріти знайомого чи кого хочеш і що хочеш. На розі бульвару Шевченка досить простора крамниця церковних речей: книги, херсти, ікони і все, за чим спрагла душа християнина. Людей було там завжди повно. Одного разу, оглядаючи вікно крамниць, я зауважив Віталія за прилавком у крамниці. Ми один на одного тільки подивились, але не заговорили. Мене стурбовала знову ця зустріч. Може ти німець. Може, може... А чорт тебе розбере! Я покрутився ще трохи там і пішов угору по бульвару до руїн Хрещатика. Пройшов зо два квартали, аж тут догонить мене тихою ходою Віталій. Знову ж такий, як був і перед війною. Дуже приховано артистично приєїтний і дотепний. Я знову відчув хмару чогось несподіваного й загадкового, і боявся його, як досконалого і добре вишколеного НКВедиста. В цім у мене вже не було ніякого сумніву. Він звернувся до мене по-приятельському і ласкаво:

— То чого ж ти втік так скоро? Ну, як же діла, де був, чому не на фронті?

Про все я йому розповів.

— Гарно б, — кажу, — найти десь працю.

— А чому ж ні, ти ж маляр. Заходь завтра до мене, я тобі дам на майстерню цілу кімнату. Намалюй мені дві корогви, я тобі не погано заплачу. А після того я маю ще декілька замовлень на ікони. Малюватимеш і житимеш без турбот.

З трепетом душі я прийняв цю принаду. Я дістав кімнату, малював усе, що Віталій мені давав і добре заробляв на малярстві. А крамниця, як завжди, була повна відвідувачів й покупців.

Одного разу захотілось мені поїхати знову до батька в Гужівку, а побувши там пару місяців, я вернувся знову до Києва та і зайшов до тієї крамниці. Заходжу.

— Можна бачити Віталія?

— Ні, він десь вийшов, — була відповідь.

За годину знову питаю, чи вже прийшов Віталій. Але в ту мить хтось смикнув мене за кожух із такими словами:

— Скоро мотай, чоловіче, звідсіля як тільки можеш? І щоб твого і духу тут не було!

Пізніше я довідався, що це був советський партизанський зв'язківець, що крутився завжди там, щоб відганяти замішаних із Віталієм. Потім той молодий чоловік розповів мені жахливу історію. Цей магазин був явочним місцем для всіх советських шпionів і партизанів у цій окрузі. Усім цим керував Віталій Науменко. Спочатку німці взяли його і чотирьох інших у цій крамниці і вивели задніми дверима. Це була перша година дня. Потім появилися два вантажні авта. Одно стояло на розі по стороні Євбазу, а друге стало під кутом до першого, однією стороною до Бульвару Шевченка; всіх людей, що були на той час у крамниці, або проходили повз ту злочасну крамницю з церковними речами, німці половили, посадили до авт і поїхали в невідоме місце. В засідці сиділи ще довго німецькі детективи і арештовували їм самим тільки відомих і потрібних відвідувачів. Протягом місяця не було в живих, що там працювали. Усім їм зроблено слідство і вирок виконаний в Баб'ярі, а на їх місце прийшли працювати "фольксдойчі". Я пригадую прізвища ще тільки декількох мені знаних, що пішли до Баб'яру: Пашенко Іван, Голець Фаня (Федір), Дасюков Іван, Гудименко Петро, Павлов Маров Пилип, Гурич Іван.

Женя Божко — весна 1943

З молодих літ я був арештантом. Мабуть, Бог обдарував мене "чародійними" здібностями, що я скрізь виходив більш-менш переможцем. З усіх невігдних і тяжких обставин я викручувався і втівав від біди. Я виробив у собі надзвичайну терпеливість до невігод.

Настала війна, то й тут мої "чародійні" здібності придалися. Мій охоронець, дух моїх предків, від мене не відлучався і чи то в боях, чи в оточеннях мені завше допомагав. І в німецькому полоні я відчув його невидиму присутність, бо він провадив мене через

усю далеку й небезпечну дорогу аж до самого батьківського двору. Хоч я й був нерідний син советської влади, але нової влади — німецької — моя душа не приймала. Окупант є окупант і служити йому ухилявся. І як мене не упрошував староста малого міста М. стати слідчим поліцаєм, я вперся і пропозиції не прийняв.

— Ну, добре, — казав староста, — нехай ти не любиш нової влади, що може й натуральне для тебе. Все, що нове, сприймається з недовір'ям. Тільки хто ж нам допоможе зберегти нас самих? Ось прийде якийсь невідомий, а таких сьогодні вештається багато — уб'є німця і втече. А все село відповідатиме. Заб'ють тоді наших 80-100 людей у відплату. Чи ти цього хотів би? Оце недавно затримали ми дуже гарну молоду дівчину. Казала, що вона з Києва, а тепер їде десь до своєї матері, а насправді вона пробивалася до червоних. Наші зауважили, що вона не просто дівчина, але має якісь завдання, яких відразу не збагнеш. Один з поліцаїв начебто розпізнав її, як причетну до якоїсь акції. Але нема на те ніяких доказів. Допоможи нам хоч у цім однім випадку. Розпитай її — хоч ти й не слідчий, бо нікого іншого не маємо, щоб йому довірити цю справу. Пспробуй її випитати точно так, як і тебе допитували в ГПУ. Може її розповідь остереже нас ще від якоїсь великої небезпеки. Та й тобі особисто варто познайомитися з нею. — Останнє "тобі" староста сказав із притиском.

Аргументи старости були переконливі. На короткий час ненависну мені службу прийняв. Тепер я слідчий! Ще переді мною цю красуню вже хтось "проробляв", і викресав з неї багато неймовірного, а мені, "слідчому", довелося вже тільки уточнювати неясності й скласти протокол. Де й кому вона мала б показати бункер з їжею та амуніцією для рейдуючих партизанів (що десь із Брянських лісів мали б тут проходити?)

Я увівся в кріслі колишнього секретаря міськпарткому. Дім і кімната його zostалися зовсім непошкоджені, залишилося все без найменших змін, навіть Сталін висів на стіні, а під стіною стояла велика шафа з творами Леніна. Стіл був накритий червоною тканиною, — все як 15 років тому, в часи мого арешту і допиту. Мене допитував тоді обласний слідчий, високий, щуплий мужчина ізраїльського походження. Назвав себе "товариш Шмуль". Неймовірно був ласкавий до мене. Говорив зі мною і з другими арештантами як рідна мати із своїми синами. Після довгого моріння голodom частував нас при допиті гарною пшоняною кашею, помащеною пахучою олією. "Бачте", говорив поважно "зараз піст,

тому й кашею вгощаю вас, не салом помащеною, щоб вас не оскоромити. Ні, ні, тут сміх на бік, то не моє діло!" Ах, як то було в нього дотепно і влучно.

Ненавидів він мене до глибини своєї утроби, але вмів пригорнути зовсім непізнавально, штучною теплотою і ласкою, щоб після того "огрівання" відібрати від мене і від інших арештантів по великій частці нашого молодого життя, закинувши нас до Біломорського каналу.

Цей коротенький спогад про мою приборкану юність мене навіть заохотив побути в ролі слідчого. Нарешті наші сільські хлопці, два поліцаї, привели до мене невеличкого росту, худу й виголоджену чепурненьку з лиця жидівочку, Женю Божко. От як то в житті буває! Доля кидає тебе то на коня, то під коня. Нізачо я не хотів би тут зустрітися з цією дівчиною, з людиною близькою мені зі студентських часів. І готовий був відразу припинити всю мою слідчу "місію", та вже було пізно.

— Женю, ти що тут робиш? — звернувся я жартом до неї. Кинулись ми одне одному в обійми. Бо ми з нею аж занадто були зближені і ще не так давно. Я прийняв її найтепліше, може хотів заховати свій сором перед нею. А вона притулялась до мене і віддавалась моїй теплоті, мабуть із страху перед майбутнім.

Посадив її з обіймів на стіл. За хвилину вона опам'яталась і зіскочила із стола зі словами:

— Це мені багато чести, може і не щирої: я ж тут арештант.

— Розумію, Женю!

Перед нею я говорив відверто, відкривши їй карти, хто я. Пояснив їй, що вже наших безборонних людей як закладників багато перестріляно і що ненавистю до німців з дулею в кишені не перемажемо. А треба шукати щось доцільніше, щоб хоч захистити невинних людей — дітей та старих від смерті. Женя погодилася, не відкривши рота, заповненого смачною гарячою кашею, помащеною пахучою олією, яку я роздобув для неї, як колись "тов. Шмуль" для мене.

Політична розмова з романтичними спогадами тривала довше, наговорилися до втоми. Перейшли до уточнення її попередніх свідчень про себе, які з неї "видавив" "генерал" Івашко ще кілька днів раніше. "На Біломорканалі не працював важко, в тюрмі десятку відсидів, в армії не служив, бо малого зросту, до колгоспу не ходив і т. д.", — так цей поліцай представив себе Жені. Цей Івашко "видавив" зізнання, за що Женя найбільше мала жалів до нього.

— Бо що тільки не робив, падлюка, зі мною: Спав кожної ночі, як із своєю жінкою; розкрила йому все, що тільки знала. А біль же який! Оце все він мені наробив, — показувала синяки й подерту шкіру із засохлою кров'ю на ній. — При допиті все вихвалявся мені, що він був "секретним співробітником" у тюрмі і в концтаборі, як там сидів за якусь крадіжку, і що навчився винюхувати всіх ворогів народу "краще як сам Дзержинський". Протокол уже був досить майстерно злагоджений цим же Івашком. Судячи з композиції протоколу було видно, що він мав добру практику в писанні рапортів — доносів. Про Женю написано на підставі свідчень її самої і свідків, які "сипали" одне одного так, що було з чого Івашкові вибирати дані для рапорту.

Ось зміст: "Мене звуть Женя Божко, я комсомолка, студентка Художньо-промислового училища в Києві. Раніше я вчилася в навчальному закладі такого самого типу при Київському Оперному Театрі, де про мене багато вже знали й мало хто відважувався зі мною сходитися на якісь балачки. До Художньо-пром. училища мене перевели з причин, ніби я "з голосу зірвалася" (і не можу співати), щоб приховати справжню ціль мого переходу. Тут моїм прямим начальником стає товариш М. Гозенпуд, завідувач школи і одночасно завідувач спецвідділу. Він також викладав політграмоту і математику. Він всюди в життєвій практиці напередив користувався виключно добірною українською мовою. Також етика його поведінки заслуговувала наслідування. Ось дивіться: Він, — Гозенпуд, не партійний (членом ком. партії він був, але для певної потреби того не оприлюднював) і не українець, а який патріот! Нашої мови в нього можна лише вчитися. Щось подібне можна було почути в студентських балачках. Моїм (Жені Божко) завданням було: подавати періодично рапорт про бажання й стремління студентів поза школою, інколи стежити за якоюсь окремою особою.

На початку я розповів про одну особу, на яку вказав мені Гозенпуд. То був товариш Олександр Канюка, виходець із глухого села, де культурно-економічний стан був найнижчий. А під час голоду 1933 року вимерло там багато населення. Може, через його таке злиденне походження я його завоювала з першої зустрічі. Чим? Гарненьким запахом парфуми, котиковим козюшом, що так прилипав до мого тіла і цим його притягав, та розмовами про високу й низьку політику. Час від часу я розповідала йому антисоветські або антиєврейські анекдоти дуже невинні і нікому не шкідливі, спеціально для того призначені, що когось

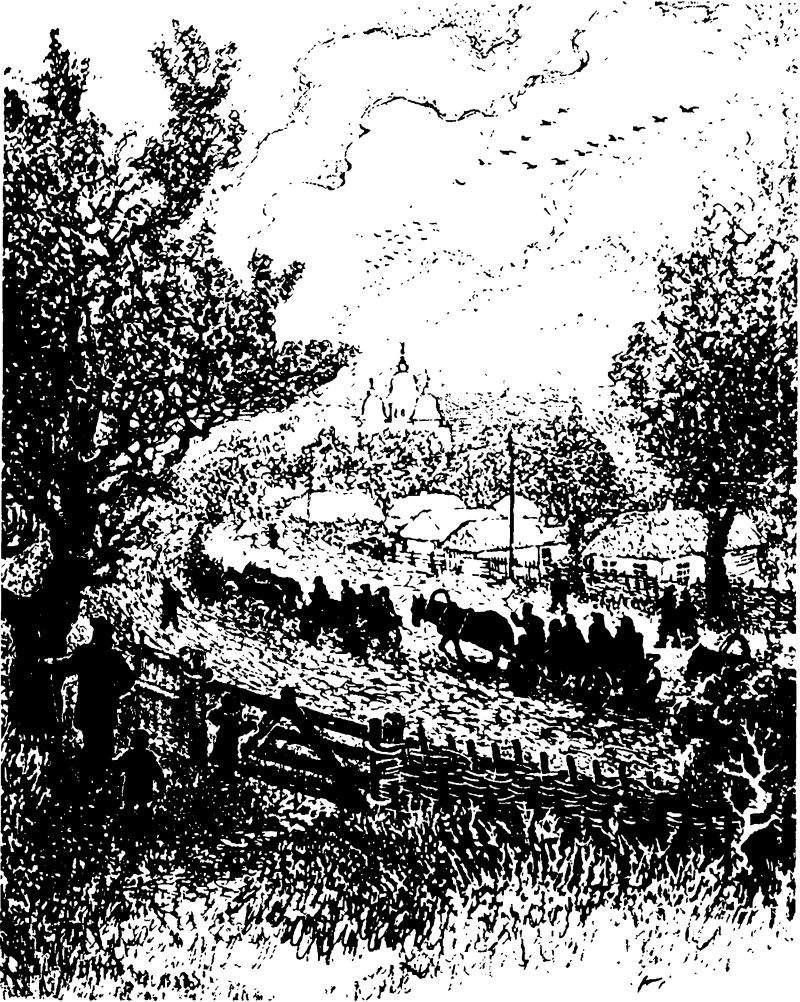
навернути на бажану тему розмов. А тему завжди вказував мені тов. Гозенпуд. Канюка дуже рідко щось перепитував з політики, коли про таку я йому розповідала. В більшості тягнувся до мене, як до жінки.

Після доповіді т. Гозенпудови про Канючину "неполітичність", він дав мені завдання виявити, чи Канюка був переслідуваний, чи не був на засланні тощо. Я в нім цього шукала, але без наслідків. Проте, він був залюблений у мене і ніби щирий у всьому. В його щирість я вірила, бо він паден був зі мною одружитися. Цього я найбільше боялася, бо ж я заміжня і маю малих дітей. Але т. Гозенпуд докоряв мені за невміння вести справи: мовляв, не увійшла в довір'я Канюки і погрожував відмовити мені стипендію. Щоб довести вірність дорученому завданню одної ночі я заночувала із Канюкою у класі. Навмисно дотримала його до ранку аж поки не застав нас сторож, прийшовши запалювати печі. Про це, розуміється, сторож зараз же доповів шкільному начальству. Вийшла безсоромна історія, яка ніде не поширилася між студентами, бо мою особу начальство оберегало спецчастиною школи.

Тов. Гозенпуд вже аж злився: "Як це так! У вас із ним таке зближення, а ви й досі не можете докопатись в його душі? На животі він мусить мати досить великий шрам після поранення, як він десь тікав із концтабору чи тюрми. Такі відомості ми маємо". — Тов. Гозенпуд думав над тим, як все те перевірити, щоб і сам Канюка не зауважив. "Іншого способу немає, Женю, як вам доведеться піти з ним до міської лазні. Взяти один номер на двох, "помиєтесь" разом і посвідчите нам про той шрам. Для нас це дуже потрібно. Чого ж ми триматимемо такого в нас? Та й наша з вами тренівка потрібна без кінця, — дивіться тільки, — тут товариш Гозенпуд посміхнувся, — нас не обдурить. Як вийдете з лазні, на дверях буде стояти старець із простягнутою рукою, брудний і обдертий. Під лівою рукою триматиме порвану парасольку. Киньте йому в простягнуту ліву руку оцю троячку грошей. Не якусь іншу, тільки оцю!"

Дальше я не читав Івашкового протокола, слухання якого завдало Жені найбільшого болю, мене брало на блювання.

За подібну працю по університетах отримують незаслужено стипендії, путівки в Крим, кращу працю і т. д. Далі в протоколі було багато свідчень про інші стратегічно-воєнні справи. За це Женю мали б нагородити більшовики великою нагородою. Але те вже мене не цікавило. Я вийшов ніби до відходка і більше до Жені

Прощай село Гузівка їду на еміграцію.

не повертався. При виході мене зустрів начальник поліції з вискаленими зубами: "А що, покоштував? Слідчий!"

До речі, по війні особливо появилось багато жінок, груди яких рясно завітчані орденами — уже за всякі "воєнні подвиги".

На цім історія про Женю закінчилася; не маючи докладних даних про злочин, поліція звільнила Женю.

Втеча на Захід — грудень 1943

Ніщо мене так не засмучувало и не застрашувало, як "совість і сумління партії". Ось вона може вскочити в село і при підтримці наших рідних братів почне чинити традиційний московський ритуал покарання. Ти ж, Сашко, присягав перед командуванням червоної армії, що "скоріше прийму смерть із своїх власних рук, ніж здамся і складу зброю перед ворогом"... Тепер я зрадник, за це мене пошлють розмінувати заміновані німцями поля, або на передову лінію бою без відповідної підготовки, або без зброї і амуніції, щоб мене тільки знищити. Я не бачив жодного політрука чи командира, який показав би приклад і себе застрелив, щоб не попасти до полону. Всі попереодягалися в одягу рядових бійців та й пішли в полон, як покірні вівці. В перших місяцях війни більшість бійців здавалася в полон через безсилість нашого війська і командування, брак довір'я до комуністичної системи та її вождя Сталіна, не могли іти проти ворога, вивінуваного наймодернішою зброєю. Ми мали занадто стару, що була модерна сорок років тому. Наша поразка була ще й результатом браку вишколення командирів, що стали такими не через розум чи відвагу, а через приналежність до компартії. Комуніст, комсомолец — то й маєш довір'я.

А мені ніякі виправдання не допоможуть. При наближенні советської армії я подався далі на Захід разом із валкою поліції та іншими, що на своїй батьківщині були переслідувані московською владою, сповнені гніву до рад. влади та її московських сатрапів, які розкуркулювали наших батьків, викидали з хат на сніг наших людей та вивозили в Сибір — дітей, старих, жінок і чоловіків.

Так, то ми від "своїх" утікаєм. Сумно було дивитися, як німці та всяка наволоч з Росії (кол. п'ятитисячники) й свої криміналісти виганяють скотину і вивозять всякі цінності. Через знайомство з кращими хлопцями в поліції мене пересадили до бюргермайстрового гарного кованого воза, запряженого в добрих пару вороних:

— Це, — питаю, — коні Парафіївського Цукрозаводу чи якогось ічнянського господарства?

Бюрґермайстер пан Олков, що прибув у м. Ічню з глибокої Росії, відповів:

— Да что ви, что ви, это мої собственніе пара лошадей! — Брехав, а я йому не перечив.

— На, поганяй! — каже мені, — а я засну трохи.

Я взяв віжки: "Но!" — на них, а вони вівсом відгодовані, ногами неначе пишуть. Я ніколи в своїх руках не відчував таких справних, хіба що в пісні чув про "пару коней вороних, як сто рублів золотих". Я аж повеселішав журба на хвилинку геть відійшла. Не без дрібних пригод на свято Покрови ми вже вороними "дописали" аж до Києва. Тут я покинув бюрґермайстра і пішов до своїх родичів, з яких уже багатьох не було живих. За короткий час німці половину мешканців Києва вигнали з хат. На другий день знову половину, що зосталась, вигнали, ніби ради якихсь стратегічних потреб. По вулицях зустрічав помираючих з голоду дітей, що зовсім безрадні лежали десь під парканом, або серед вулиці. Грабунки, розбої, крадіжки й голод. Моєї дружини вже не було, бо німці розстріляли її за співпрацю з партизанами. Сестра її, що опікувалася дітьми, була слаба і вже менше рухлива.

— Забирайте, — каже мені, — своїх дітей і втікайте звідсіля куди хочете, тільки скоріше.

Я взяв на плечі торбу пелюшок і повів дітей на вокзал, де ешалюном за ешалюном німецьке військо відправляло "фольксдойчів" з Києва. "Ну, Сашко, отут судилося тобі ще одну хитру партію зіграти. Виграв — програв. Успіх залежить від твого щастя, як додаси ще й свого спириту". — Так сам собі побалакую.

Заходжу в один вагон "фольксдойчівського" ешалюну. Сміло, майже нахабно вмошую дітей в куточку.

— А ви німець? — старшина вагону питає.

— Так, — кажу, — а за документи вибачаюся, бо турбувався про дітей тільки. Вони для нашого "фатерлянду" потрібніші більше, ніж папери. Сам я з села Пруси, там усе село замешкують німці, але по-німецькому мало хто в нас говорить.

Ще якийсь час мене екзаменував про населення. Я пояснив йому, скільки німецьких сіл і хуторів було на чернігівщині і на цьому балачка закінчилася.

— Гут, — сказав. — Я дам вам тимчасові папери, а там вияснимо.

Як колись я був "бідняк-колгоспник, ще й довідку маю", так і тепер: вже як німець, про що й довідку маю...

По дорозі годували слабо, але краще в порівнянні до українського населення. Ми ж — німці. Ось тобі як! Час воєнний.

По довгій їзді і пригодах разом з дітьми я прибув до міста Лодзь у бараки для "фольксдойчів". Нова незнана атмосфера. Внутрішня служба міста Лодзь була налагоджена добре. Як "новонароджений німець", знайшов працю відразу в майстерні вивісок фірми "Гебрудер Нацевські". Меншу дочку Надію, їй було півтора року, взяла з патріотичних міркувань сім'я доктора Павла Кривуцького на утримання і виховання. Жінка його була чистокровна німка з міста Грац в Австрії. Тому нам усе було вільно робити, що було вільно німцям. Фрау Кривуцькі подбала, щоб мене взяли на харчовий облік, на речі щоденного вжитку і на приватну квартиру, бо й родині Кривуцьких, в яких я жив, уже надокучив. За який місяць часу я вже був новий рівноправний мешканець "німець" міста Лодзь.

Подібних до мене навезено до Лодзі багато. Це були переважно фольксдойчі з усіх країн сходу Європи. Та й таких як я було багато. Ховався, хто як міг. Ці люди були б записані в німецькій історії, як мешканці від споконвіччя корінним, старожилим німецьким населенням.

Саме польське місто Лодзь на початку війни перейменовано на місто Ліцманштадт. Ця провінція Польщі мала стати провінцією великої Німеччини. А по парках і ресторанах красував напис: "Für Hunde und Polen Eintritt verboten" (для собак і поляків вхід заборонений). Я ще в Києві на Євбазі купив пару підкованих чобіт у якогось німецького п'янички-салдата, а тепер ними аж іскри крешу по брукові Ліцманштадту. Кожух на мені овечий, теплий, ще гужівський і гріє, як доменна піч. А фрау Кривуцькі виклопотала для моєї квартири навіть робітницю. Я здивувався і навіть злякався, що вона мене шпигуватиме. Але фрау Кривуцькі заспокоїла мене:

— А якже, німець мусить мати зручності, як живе тут, — це вам не в большеві!

Не зважаючи на це, я нікому не довіряв. Цей думаю, секретний агент Гестапо, як той НКВД: сам був лояльний і дисциплінований, так само, як і в Совегах. Я унікав поляків, бо мені пояснено, що тут знайдеться провокатор, що може тебе затягнути в якусь крамолу нарощне, щоб тебе прибрати. Звісно, з самих початків своє "німецтво" я вважав за комедію, коротку і небезпечну. Мене

підозрівали, може й за комуніста вважали, а я їх у всьому. А вже своїй робітниці, красивій молодій польці Гені, що доглядала маленьку Віру, я догоджав, як тільки вмів. Заробляв досить можливо. Власниками майстерні були три білоруські патріоти і вони мені добре помагали. А коли згадаю, що я фальшивий фольксдойч та ще й з німецьким пашпортом, як тутешній німець з повними правами, то аж кольне мене в усіх кінцях мого тіла, бо ж як дізнаються, що то все брехня, — повісять. Це мене мучило довго й часто, а не було з ким порадитись. А фронт усе наближався. Багато фольксдойчів уже повтікало далі в Німеччину. Життя було багате на несподіванки. Я про одну розповім.

Хлібна історія, 1944 р.

Одного разу пішов я купувати хліб на картки. В крамниці повно покупців. Ось і моя черга. Подаю продавчині картку, а вона мені в торбу поклала три білесенькі великі булки і хлібних талонів не вирізала. Провокація?

Я перелякався, бо в воєнний час за всякі харчові махінації — велика кара. Але через кілька днів я знову прийшов до неї, а вона дала мені знову те саме — білі булки. Ну, думаю, ти, брате, тепер держися — пан або пропав. А булки добрі і великі, а я голодний. Трохи пізніше ми познайомилися. По вигляду вона мене пізнала, що я з України, а сама була з Дніпропетровська. Фрау Вашке, власниця крамниці, взяла її з остарбайтерлягера, молоду гану й чисту дівчину, на продавчиню в її пекарні.

— То я їм і продаю, ха-ха-ха! Нічого не бійтеся, то булки з нашої пшениці. В них можна все красти, вони ж у нас крадуть.

Моя дружба з нею додала мене смілости втікати далі з Ліцманштадту. В газеті я знайшов оголошення — шукають художника для майстерні вивісок у місті Гіршбергу, Долішній Шльонськ. Я написав туди отримав позитивну відповідь. За пару днів я вже був на новій роботі.

— Як йому вдається! — говорили всі, що мене знали.

— Він тут напевно має своїх спільників, більшовицьку сітку.

Деякі люди в той час почали зникати; хто зна, де подівся полковник Сологуб та інші українці, імена їх уже стерлися з пам'яті.

В Гіршбергу жилося досить можливо. Якось захворів я на запалення внутрішнього вуха. Жінка власника компанії сама по-

вела мене до лікаря, опікувалася мною, як своїм, бо німці вже відчували, що всьому кінець. Бомбардування і вибухи гармат, щораз більше наближалися. Я сказав у компанії, що хочу покинути фірму і втікати даліше. Мені компанія відразу ж і доручення дала:

— Їдьте до Ерфурту де є наша філія, там працюватимете скільки захочете. Туди "большевікен" ніколи не дійдуть.

Війна не дає часу на роздуми. Ось я в дорозі та ще й з п'ятилітньою донечкою. Щоб то тільки поредати тую доріженьку. Їдемо в переповненому потязі. На станції Гаммер повнісінько люду, як сміття по підлозі валяються і це все біженці — фольксдойчі із слов'янських держав. Нараз тривога! Налет бомбовиків. Всі повискакували з станції і побігли далеко на поле, а я за ними з чемоданами і Вірою на руках. Коли ми відбігли від станції, то вся станція тільки фуркнула від бомби вверх і назад повернулася, та й сіла на те місце, де й була, тільки вже купою порохні і каміння. Ууух-хухух, всі радісно і зі страхом забелькотили, що хоч бомби були призначені для них, але вони їх перехитрили, бо своєчасно всі повискакували із станції. Це була ніч. Хоч не хоч усі ми пішли пішки до наступної станції, а поки розвиднилося, ми дійшли до одного ешалюну, який усіх нас прийняв і повіз углиб Німеччини, куди "большевікен" ніколи не дійдуть. Прибули до Ерфурту. Тут біженців або цивільних мало, самі військовики. Хто це, хто? Прислухаюся до їхньої мови і довідуюся, що то всі советські червоноармійці в німецьких мундурах — власовці, що створили армію генерала Власова. Регочуть, п'ють, жують ковбаски. Розсілися на пероні, щоб видно було небо, грають у карти, матюкаються, мало не б'ються.

Звідси я пішов шукати філію моєї фірми, але вона вже була збомбована. Дуже сумне місто Ерфурт. Всюди руїни. Жодної людини на вулиці, хіба що військовики та й то не німці. Віру я вмістив у Дойче Кіндергайм, на дахах якого розписані великі червоні хрести, щоб сюди амерканці не кидали бомб. Я зрадив, що дитина під опікою Червоного Хреста. Та ось чому Віри довго не хотіли прийняти: то було сховище для дітей есесівських та упривілейованих німецьких родин. Скільки я не просив черниць в "Дойче Гаймі", які там були господарями, щоб прийняли мою Віру, але нічого не допомгло. Я казав їм, що війна ось-ось скінчиться і ми мирно житимемо. Залишімо хоч якунебудь пам'ять про добродійства ближньому, братові своєму у Христі. Тоді одна з монахинь мені шепнула:

— А ви зверніться до сестри Куяви, вона з ваших слов'ян і вона вам допоможе.

Дала адресу і я пішов до неї, попросив її, і вона прийняла Віру до Дойче Гайму. Із вдячності за це я не забував про неї після війни. В остарбайтерських таборах уже наші хлопці поназбирували їжі й одержі; я взяв клуночок квасолі-гороху, приніс їй. То був найцінніший подарунок, на вагу золота, бо ж голод настав і для німців. А вони, монахині, хитрі.

— Ляжте, — кажуть мені, — відпочиньте, ви стомилися. — Упросили мене. А тим часом з принесеного наварили юшки і першу миску мені подали, а самі й не доторкнулися до неї, дивилися як я упадаю коло юшки і, як артист, виконую цирковий номер.

— Маєте гарні зуби, молодий здоровий і війна вас не пошкрібала. —

Ще з годину після мого споживання страви мене потримали балачками аж тоді — може ж цей горох-квасоля були отруєні. Не мале було тут і моє недбальство. Пригадав, як німецькі війська стояли в нашій хаті ще в Гужівці. Заставили, щоб мати приготувала їм якусь страву, а як наварила, першу миску їй насипали, а як вона відмовлялася, "то я для вас, це ж із ваших продуктів", — не розуміла мати в чім справа. Тоді німці посадили її і годували насильно, як дитину, і аж після короткої павзи самі почали їсти.

Куди мав скерування, там при дверях стояв німець. Своїм тільки поглядом "зварив" мене, що готовий був розпливитися й потонути, як вода в землю. Гіпнотизував себе, цокаючи зубами від холоду й страху. "Та тебе ніхто не скривдить, ніхто тебе не займе, іди сміло куди направився, підійми підборіддя! Всім зустрічним вмовляй до себе довір'я" і т. д. З того страху я поницив усі страшні для мене папери і тепер я не німець, а тільки остарбайтер. Як печену цеглину скинув зі свого серця. Це мені вдалося так легко, як і почалося. Ось тепер я в таборі біля міста Ерфурт в селі Біспослебен, як нещасний остарбайтер. Їжа, що кара Божа! На обід були якісь котячі фляки, суп — брудна вода. Барак поділений на маленькі секції. Тісно, холодно. Я дивився на все косо з виразом опозиції без слів. Комендант це вичитав у моїх очах.

— Майн лібер гер, ми ще тут господарі і приймай усе, чим тебе вгощаємо і будь за те вдячний.

А з боку чую вже по-українському: "А як вам тут не подобається, то вони вас додому відправлять! Хі-хі-хі!" Це вже в насмішку додала дівчина "остівка" — тут вона перекладачка.

Працювати довелося в гарному, як на той час, великому бараці для інженерно-авіоремонтного заводу. Роботи було дуже мало, а робітники — самі дівчата і кожна з них сиділа, під столом держачи якусь книжку й читала. Ну і я читав спогади генерала Краснова, де він описав своє минуле на Дону, коли він ще був молодим офіцером. Як йому гарно там жилося! Страви, які там готував його денщик, все баранина, жарена, смажена, білі пребілі пухкі перепічки. Червоним вином полоскався щодня, та знову баранина — брррр... А мені голодному було приємно перечитувати ті сторінки по декілька разів. Істи остарбайтерам давали що найгірше. Робітників з інших країн годували трохи краще. Дай, думаю, зайду от хочби в оцю харчівню, спробую щастя. Туди я не мав права заходити. Там були французи і голляндці. Велика миска гарячої суміші сіна чи бур'яну з жаб'ячою ікрою і одна справжня картоплина. Як виїв миску, розігрів живіт, аж повеселішав, що пішло в живіт міцніше, як для остарбайтерів. А потім я частенько туди навідувався, хоч і з великим ризиком, щоб не впійматися. Та злий дух спокусив мене — після одної миски підійти ще й за добавкою. Отут мене й піймали.

— Ферфлюхте авслендер-злодій! Злодій, держіть його, держіть!

Із злодіями тут не панькаються. Повела мене, за руку вище ліктя взявши, одна гітлерюгендка до коменданта табору, старого полковника у відставці. Той до мене криком:

— Ну, злодіяка, як тебе звати, хто ти й звідкіль?!

— Я Канюка Сашко з України.

— Ага, — записує — Каюнка Жашко... — Для німецького вуха, очевидно, так звучали мої слова. — Звідкіля з України?

— З Чернігівщини.

— О, то ти з Румунії, Чернівці в Румунії, ти мені не бреши, що ти з України! — Чернігів, Чернівці — для чужого вуха нема різниці. Такого великого пана я не відважувався поправляти. Ще трохи полаявши мене, відпустив і дав папір про звільнення, де "правильно" вписано мої документи.

— На, та йди до своїх румунів їсти!

Так із кабінету коменданта великого авіоремонтного заводу я вийшов уже як "Жашко Каюнка", румун із Чернівців, Румунія... Знову — "що й довідку маю". Комендант до мене був добрий і все робив ніби грубо, але тільки вдавав, бо він, старий, уже чітко бачив швидкий кінець німецького зверхництва. А двір заводу величезний, наповнений чужинцями, навезеними звідусіль. Комендант

передбачав, як увесь оцей натовп кине́ться на німців, коли ось-ос уже німці складуть зброю. Відпускаючи мене, дивився на мене не злісно, але лагіднішими очима, заросшими кущем сивої щетини. А тут зразу ж і тривога, а ми всі тоді ховалися в анґар, видовбаний глибоко під землею.

Як тільки настала ніч, чути було десь, в цім заводі, пугукав пугач. Це за гужівською філософією означало, що все тут згорить, зникне безслідно. То й справді! Як я відвідав цей завод уже після війни, то побачив тільки попелище та товсті рейки, покручені в баранячий ріг американськими бомбами.

Кінець воєнних подій застав мене на станції в Ерфурті. Потяги ще ходили, але бомби вже не падали. На пероні натовп людей з багажем: стоять, журяться й радіють закінченню війни. В цім натовпі остарбайтери підбадьорилися і трохи віджили. Поспішали виставити німцям рахунок за вкравону молодість, здоров'я і майно. Ось один кучерявий кирпатий і віспуватий хлопчина іде прямо до мене. Думав, щось мені скаже, але ні, він рішив узяти два великі чемодани, що неподалік мене стояли. А за якихось пару хвилин дві німкені заверещали:

— Ох, ах! Чемодани! Хто бачив, хто взяв?

Забачивши такий крадіж на вулиці, я свій почав міцніше в руках тримати. Остарбайтери добряче колошкапи німецьке мирне населення.

— А ти оце блукаєш іще й досі піхотою. Почекай я й тобі дістану кобильчину, — каже один. — Постій ось тут.

Саме в цей час їхала одна дама на велосипеді. Він її делікатно зупинив, щоб перевірити її документи.

— А папери на веломашину маєте? Покажіть! — Німка показала йому папери, а він їй таке:

— Я, я, майне лібе даме, ви можете іти пішки, а свій фаррад позичте нам на пару днів. — Ні співчуття, ні жалю не проявилось і в мене до цієї дами. Я пригадав собі, як німці відходили і зустріли нашого доктора, як він саме їхав з Ічні в Гужівку. До нього підійшов німець, пхнув його з веломашини, без балачок, а сам сів і поїхав. Ця перелякана дама нескоро отямилася, що то не була німецька поліція, а тішилася, що живою відпустив.

Свобода для остівців. Травень 1945 р.

Наші хлопці так понапивалися, що німці таких чужинців відразу пізнавали, що це "русіше швайне". "А ти хто", — звернувся до

мене один забіяка, цей вже видно смершовець. — "Ну ти, брат, остав, що ти не пізнав своїх". Я зареготав, прийняв усі його допити серед вулиці, як жарт, хоч було й не до жарту. Насилу викрутився. Був то якийсь начальник. А тому що мені "купив" веломашину, кажу: "Ні, не вмю їздити". Так ми й розійшлися.

А тут би мені залізна "кобильчина" придалася. Згодом я й купив у німця за масло, яке брали на картки більшу порцію, ніж німці, і вимінювали в німців усюк всячину. Для спорту чи для жарту заїхав я до великого советського збірного табору в Ерфурті, Тюрінгія. Це був мій жарт із смертю

До табору пускали всіх, хто хотів увійти, але нікого вже не випускали. Про це я довідався, коли увійшов до табору. Понишпорив по бараках, думаючи знайти когось із знайомих, може навіть брата Степана. При тім дізнався, як багато людей зникало без сліду в цім таборі. Смершівці вже й тут завели всякі слідства і езекуції у великих заплутаних, як лябіринти, підвалах. Вишукували КГБісти офіцерів-власовців та інших сепаратистів. Вже й тут завели советський режим: побудка о 5-ій годині, а харчування такою ж баландою, як і за Гітлера. Ну, як же тепер, звідсіля вийти? На воротах стояло два озброєних і ні на які просьби не зважали. Невже це й моєму козакуванню кінець? Пішов я на хитрощі: до самого начальника табору і став просити конячки з підводою, щоб забрати он-там в селі Біспослебен мою "беременную жену", що ось має родити, а хоче прийти до табору. Помогло!

— Конячки з підводою не маємо, пізніш організуємо, а їжі набирай та й вези до неї, — була відповідь.

Випустили! Насилу довів на своїм "воронім коні" велику торбу консервів.

Поїхав далі шукати своїх між німцями, які ще не рішили, чи їхати додому, чи залишатися в Німеччині. Вільно блукаючи по селах, натрапив у лісі, поблизу міста Кассель багато німецьких мундирів, шинелів, чобіт і зброї. Як я довідався, то есесівці, вертаючися додому, кому вдалося, передагалися в цивільне, а військове розкидали попід кущами, в канавах. А зібралось нас, літаючих на "залізних" веломашинах чималий відділ. Гарно, романтично ганяти від села до села, зайти до бюргермайстра "випросити" талонів на ковбасу або масло. А спати як? Та де стояв там і заснув. Бо весна, воля, кінець війни! Їжі досить, обзавелися одежею, але помітив, що між нами вже є сексоти — смершівці. Значить бережися, Сашко, бо то небезпечні партнери. Всі вони вишколені, знаходяться під невидимим командуванням. Горілки в німців

можна дістати скільки хочеш, дешевий якийсь деревесний спирт, його наші п'ють без надуми. Ось після одної такої пиятики дев'ять наших хлопців, ще молодих, напилосся до самої зав'язки і більше не повставали — поховали в братській могилі в селі Нідеркауфунген. Всі п'ють, галас, п'яне белькотіння, що й свого тверезого слова вставити не можна. Майже всіх уміло опанували невідомі типи. Тут несподівано долучилося до нас ще сім чоловік, хоч і в нових темносиніх костюмах, але всі, як видно, ночували десь у канаві із своєю вже випивкою-самогоном.

Я рішив позбутися таких нових товаришів. Дехто з них хотів повертатися до советів, а дехто ще не рішався. Крім того, ще й моя велика підозрілість до кожного і всього взагалі були причиною мого рішення. Їду на веломашині з великою торбою, прив'язаною до багажника, бравірую собі, ніякої журби про майбутнє, уявляю себе козаком на коні, що покинув пана та їде на Запоріжжя. Аж ось метрів 200 переді мною вискочив із-за куців один їздець-точно такий, як і я, і на такому ж "коні" ще з більшою торбою. Підїжджаю ближче і пізнаю в ньому чоловіка, що не так давно його бачив ще в зеленувато-брунатній уніформі якихось гітлерівських цивільних адміністрацій. Я не подав знаку, що пізнав його. Познайомилися. Сам він із Дніпропетровщини, німець "фольксдойчер". А згодом і ще один молодець до нас пристав на "коні" з величезним акордеоном. Заїхали ми на одне кладовище, на могилах відпочили, дивувалися впорядкованості могил уже нових німецьких вояків, що їх тіла доставлено аж із під Сталінграду. А тоді акордеоніст відіграв чечотку, а я відтанцював її.

Червень, 1945.

Мені ще довго довелося блукати по Німеччині. Я не міг заспокоїтися бездіяльністю і шукав усе чогось навчитися у німців. Та нарешті я зачепився в селі Нідеркауфунген, Ляйпцігерштрассе 135, п'ять кілометрів від м. Касселю в сільському господарстві одного "бавера". Бавер звався гер Гекман — жив із своєю сімєю на першій поверсі своєї хати, як хазяїн і мій працедавець. На другій поверсі жив піднаймач гер Евальд, робітник з м. Касселю. А його жінка і донька Ерна при потребі також помагали Гекманові в господарстві.

От у цій сім'ї Евальда, що користувалась усім домом спільно з Гекманом, влаштував я свою семилітню доньку Віру і за нею доглядали разом сім'я Гекмана і сім'я Евальда. Доньку Віру я

привіз із Ерфуртського дитячого захоронку, бо те місто зайняли совети, і відтоді я її возив із собою всю еміграцію. Живши між німцями, вона й ходила до німецької школи. Сім'я Евальда познайомила мене з своєю донькою Ерною — солдаткою. А її чоловік, есесівець у війні, ніби "загинув" — це сказано для хитрощів. Ерна все від мене шпигувала і пробувала себе тримати, як комсомолка. Бо її батько Евальд, колишній комуніст, після війни відновив свою комуністичну діяльність. Він, Евальд, хотів, щоб я до них пристав як "русіше камерад" -- "большовік". В одній з його кімнат був червоний куточок, точно як у І уживці в клубі, а в нім портрети Леніна та основоположників комунізму Німеччини Рози Люксембург і Карла Лібкнехта. З цього всього я насміхався, а Евальд думав, що я радію. Та пізніше він відчув іронію і був незадоволений з мене. Часто ми з ним і вже з кількома іншими комуністами, що жили в тім же селі, заводили палкі дискусії. При всіх моїх спробах поводити себе м'якше я не міг у них викликати до себе сипатії, а лиш додаткові підозріння.

— Як ти такий розумний, що знаєш про марксизм більше від нас, чому тікаєш від своїх?

Але я все-таки у них почував себе як дома, бо тримаючи мене, пан Гекман і весь дім був сміливіший, менше боявся грабунків, з боку волоцюг (бач, а я й не знав цього секрету).

До пана Гекмана раз понаїжджали утікачі із Східної Німеччини, зайнятої советами. Вони при всякій нагоді з люттю й ненавистю розповідали, як німців без кінця грабували "русіше зольдатен".

Увійшли вони в хату, розпиляли пополам стіл, решту розламали і викинули у вікно та сухими дровами із стола розпалили великий вогонь у дворі і на довгих шпичках жарили сало, хліб не різали, а ламали та тільки їли як свині, гам, гам...

Так артистично і темпераментно одна німкеня із Кенігзбергу наслідувала червоноармійців.

— І чого вони до нас прийшли? — А до мене повернувшись: — Чого, чого їм у нас треба? Та все бурмочуть — немецкая культура, культура. Ну, скажіть же хоч ви, ви ж також русіше ман?

А я так чемно, із співчуттям, здвигнувши плечима, перелякано кажу:

— Не знаю, шановна пані. — Нехай їм лихо. Я не "русише", а "україніше".

Подія за подією проходили, а я тим часом подав заяви до двох академій мистецтв: одну до Мюнхену, а одну до Дюсельдорфу. Від останньої отримав виклик на іспит — це в англійській зоні Німеччини. Місто — розвалені, а будівлі академії вцілілі.

З приємністю мене зустріли в секретаріяті академії. "Іспит почнеться через пару годин, то ви собі пойдіть в залю рисунків і там почекаєте. Я вас познайомлю з вашою землячкою, нашою студенткою" — сказала секретарка. Ця "землячка" була полька, на третім році навчання.

Секретарка так услужливо мене представила тій польці: "Das ist Herr Kaniuka, junger Mann von Ukraina". А та "землячка" швиденько підскочила до мене та: "Пшече ж німа такеґо панства. Там то єст Росія, прошем пана"... Несподівано в нас із нею вибухла вогненна дискусія. Я каюся, що дався з нею познайомитись. А секретарка, німка: "О, як гарно, що ви вже видно давно знайомі..." — і пішла.

Ця перша зустріч так мене пригнітила, а до того й місто як цвинтар: ніякої поживи, ніякої людини мені по-духу близької — справжня чужина.

Англійські окупаційні сили холодні, злі. Кожного в чомусь підозрівають, тому я повернувся назад до Нідеркауфункеи біля Каселя, в американській зоні Німеччини. Там я так зжився з німцями, що поспішав як до рідного дому і там чекав уже на мене виклик на іспит до Мюнхену. Куди я й поїхав, зрезигнувавши із Дюселдорфу. Тільки перед тим як туди їхати, я зустрів циганку-ворожку. Це було в серпні 1946 року.

"Віра твоя спасла тебе", — так записано в Святому Письмі. Підійшла до мене така пікантна дама, що полювала на "щось покурити або з'їсти", розіклала передімною чотири тузи і чотири дами з колоди карт.

— Чим ти, молодий чоловіче, болієш серцем, душею? Говори! На все знайду тобі правдиву відповідь, попереджу про всі небезпеки, які тебе чекають. Думай, думай, а в замін дай мені щось у рот або на зуб. Грошей не давай, бо тоді мої карти брехатимуть (гроші тоді не мали ніякої вартости).

За пачку цигарок вона мені наговорила цілу купу всячини.

— Не говори, що ти задумав... а скажеш після ворожби.

Я їй і повірив, дуже задоволений пішов додому. Ворожка влучно підтвердила все, що я собі таємно задумав, — це значить,

що я буду прийнятий до мистецької академії і по закінченні її поїду до Америки. Це мене підбадьорило. Крім того, вона правду сказала про багато інших справ, які справдилися незабаром. Чому це все сталося так, як ворожка сказала, не знаю. Зустріч з ворожкою допомгла мені пригадати, що було зі мною дванадцяти літнім юнаком, коли я жив у батьків. На моєму обличчі, на щоці і коло рота появилася якась виразка. Аж страх було дивитися на мене. Найбільше цим журилася мати і післала мене до баби Їщенчихи. Та бабуся "щось" витягнула з-під лавки в жмені і хоч під лавкою нічого не було, а вона, якось у жмені "те" тримаючи, пучкою правої руки штирнула та допонує тієї ж руки в повітрі над моїми виразками описала коло і щось собі пошпнтала, я й не розібрав, що саме. Зробивши три таких кола рукою, знову постукала пучкою об те "щось" і так проробила наді мною хвилин з двадцять та й кинула те "щось" під лаву. А де ж воно ділося з її жмені, коли вилетіло, як яйце завбільшки, та й зникло? Де ж воно ділося? "Ну, — каже мені, — годі, прийдеш через три дні в цю саму годину". Відрахував три дні. Приходжу, в неї були замкнуті двері, не було нікого вдома. Ходив я, ходив довкола хати і пішов додому. А через два дні знову прийшов до неї сердитий: "Що ж ви мене, бабо, обдурили? Прийшов, а вас і дома не було". "А чого ж ти приходив, у тебе ж виразки вже немає — іди додому..." І справді, з тієї виразки й сліду вже не було. Чудасія, яка ще й зараз залишається мені нерозгаданою загадкою. А коли в батька мого товариша вкрадено доброго вороного коня, ото він попожурився, розпитував, шукав по всіх сусідніх селах, аж нарешті пішов далеко в сусідній район до ворожбита, бо таке йому хтось порадив. Ворожбит його зустрів словами:

— Оце ще один шукач кобили; ні, ні, коня, коня. Якої він був масти?

— Та вороної.

— Вороний кінь у вас зник, я ж так і думав, вороний кінь. Ну, нічого, ідіть додому. У четвер рано на зорі, після молитви Отче-наш, як прокажете, ваш вороний буде там, де ви його й випустили. Я вже про теє пильно потурбуюся.

І справді в четвер раненько дядько свого коня вже мав у своїх руках. Але того ворожбита згодом арештували як співучасника зграї конокрадів...

Моє навчання малярства

Перебуваючи в Касселі я ще багато часу знаходив для удосконалення свого улюбленого фаху — малярства і кожної п'ятниці носив свої етюди на коректуру до професора Ганса Кайна фон Небеля. Ознайомився там з новим товариством. Вечорами ходив до Американського казино шкіцувати портрети солдатів. Вони платили харчами та цигаретами, що тоді уважалися "золотою монетою", бо за цигарки можна було купити все. Прожив я там два роки, як у Бога за пазухою, і переїхав до Мюнхену в 1946 році, бо туди був прийнятий до Академії Образотворчого Мистецтва.

Мені не вдалося зразу потрапити в ДП табір. Я жив на приватній квартирі у німців, і дочку Віру мусив перевести із Нідеркаунфунген школи в село Стефанскірхен біля Мюнхену.

Одного разу були зкликані батьківські загальні збори, щоб обговорити різні справи школи. Як збори закінчилися, всі розходилися; хоч людей було до шести десятків, усі прощалися з потисненням руки директорові школи. Ось і моя черга, подаю йому руку, "ауфвідерзен, гер директор", але директор мою руку відхилив і відвернувся. Комедія. Я не міг з тим погодитися. Почекав аж до останнього і підходжу ще раз, але директор зробив знову те саме. Директор — колишній старший лейтенант гітлерівської армії. Бач, яка відданість ідеї "Юберменшенства"!

Гравюра в міді

"Біломор канал" — під такою назвою я виконав гравюру для академічного конкурсу 1947 року в Мистецькій Академії в Мюнхені, бо я був свідком його будування. Я вважав, що я мушу утривалити в металі те, що я бачив кілька років тому на засланні. За гравюру я дістав третю премію і 130 марок нагороди на академічній виставці. Це була мені велика підтримка і заохочення до дальшої праці.

Один із членів журі розповідав глядачам виставки (а я також як глядач слухав, не виявляючи свого авторства):

— Як ця гравюра попала до складу нагород, я й сам не знаю, — говорив член журі. — На один стіл ми складали картини, що йтимуть до столу нагород і я її там бачив. Але хтось із журі обурився, що така політика якогось емігранта буде тут парадувати, ще й буде нагороджена, то я прибрав її зі стола. Аж дивлюся,

хтось знову поклав її до нагород і так вона декілька разів скакала зі стола на стіл, аж поки дістала нагороду. — Хтось був спритніший і розумів справу глибше. Цікаво й мені було знати про дорогу до нагороди моєї праці.

Одного разу приходжу додому Фрау Швайґер; господиня квартири розповідає, що мене розшукував якийсь пан, довго на мене чекав, проходжувався по вулиці та й знову через години дві вернувся, нервувався.

— А ви як навмисне зникли, — продовжувала вона. — Сам він молодий, лисий, міцно тримав свого портфеля під пахвою.

Я відгадав. Це той, думаю, що вже був у моїй класі в академії і там мене не знайшов, бо я саме заскочив до бібліотеки і його студенти туди скерували, але там мене вже не було. Мабуть, його доля — та і моя — так хотіла, щоб ми розминулися. На нього це справило враження, що я хвацько ховаюся за допомогою німців. Шкодував і я, що з ним не зустрівся. Та скоро я про це все забув і працював у класі Ґайґера до самозабуття та ще турбувався про виїзд до Америки.

В класі маляра і графіка Віллі Ґайґера

Почалася нова сторінка в моєму житті. Нове товариство з німців. Багато з них — колишні нищівники України. Часто збираються й розповідають про недавнє бравурство на сході Європи під час війни. В дискусіях я участі не брав, але терпів, прислухаючись до них, як учорашні солдати Ґітлера в оточенні молодших студентів та дівчат розводять брехні про свою чесність у війні на сході. Так і хотілося підскочити і мазнути одного і другого по морді, але це не дало б позитивного наслідку. Професор Ґайґер жив біля озера Хімзее, я і декілька студентів також біля нього познайомилися з квартири, щоб бути ближче з ним. Професор Віллі Ґайґер, як і всі студенти його класу ставились до мене, до чужинця, дуже толерантно і прихильно. В 1947 році я став "дипівець" Міттенвальдського табору та перейшов на ІРовське харчування і якийсь час перебував у самому таборі. До академії доїжджав приміським потягом.

Сам Міттенвальд є під Альпійськими горами і лісами. Там також багато винних ресторанів, а з них, окрім запаху вина, ще чується першорядна музика аж до пізньої ночі. Молоді люди ввечері часто відвідували ті ресторани, насолоджувалися музи-

кою і втішалися гарними баварськими дівчатами. Там спіткала мене романтична історія з однією гарною і міцною баваркою Мартою. Часто я малював її, і це їй подобалося. В наших українок не було стільки замилювання до мистецтва, скільки мають його німки, а мені як студентові-художникові цього було потрібно. Ми ходили разом далеко в Альпійські гори, а Марта наспівувала мені "йодлінг"-а. "Йодлінг" — це спеціальний вид вокального мистецтва-співу виключно глибиною горла, скоріше наслідування птахів, а не слова пісні. Одного разу у неділю зранку ми вибрались на прогулянку високо-високо в гори, на озеро з чистою, яка очі кралі, прозорою водою. Нас було троє, бо Марта взяла з собою ще й свою приятельку Розхен. Купаємося. В 26-літньої Марти багатство простого жіночого тіла, а її 17-літня Розхен точно як Венера Мілоська. Ось де, думаю, ушляхетнити свій живопис таким чаром фантастичної фігури, під акомпаньямент такої ж фантастичної альпо-гірської природи. Це як покажу своєму професорові, то зароблю найкращу оцінку, — а від неї залежить і стипендія. Відразу ж кинувся її рисувати й малювати. Не прислухався я вже до Мартинового "йодлінг"-а, що був присвячений мені, бо був зайнятий ловами венерських ліній тієї Розхен. Моя поведінка була, звісно, ж не джентельменська, заогнила непримирені ревності і тут мій роман з Мартою припинився на завжди. Шкодував не тільки за гарною дівчиною, але й за добрими зв'язками з тутешнім населенням Міттенвальду, що через Марту встановив. Певне це мій незлий, добрий дух усе так поплутав, щоб тримати мене для кращих походеньок.

Прощай Європо! Я їду в новий світ

У вересні 1950 р. мене прийняли до Америки. Про це я повідомив секретаріат Академії, що за місяць я від'їжджаю до Бремергафену, а звідтіль за океан. Я попросив приготувати мені документи, пов'язані з моїм навчанням. Красно подякував директорів Академії за науку.

Саме в ту пору року по всій Баварії відбувався карнавал. Це західноєвропейська традиція, що тягнеться із незапам'ятних часів, коли люди хочуть безжурно провести свій час, щоб забути звичайні будні. Вдягали убрання різних історичних осіб — королів, принців, магарадж і показувалися в публічних місцях.

У поруйнованій бомбами Академії студенти побудували з

☚
ВЕЛИКА
УКРАЇНСКА
ПОЛІТИЧНА

ЕМИГРАЦІЯ

ГАЛУБУШКА,
СПОЙ
ЧТО НІБУДЬ

ДЕРЕВО
СВОБОДИ

☚

KANIUK

паперу і дикту казково-фантастичні замки, печери-схованки, покручені в них проходи, наче аж до центру землі та всякі інші несподіванки, як ось поставили в куточку зелений кущ ще й птаха в ньому примістили, що посвистував та виспівував, немов справжній. Ми підійшли, дивуємося свіжості ласкавої природи пізньої осені, а той кущ як підскочить, як затанцює. Це й уся ціль студента-штукаря, що зумів себе так удекорувати та несподіванкою когось приголомшити. Тут же й музика, танці, хто з ким хоче. А ось баский жеребець, ситий, у "яблуках" вибіг з другої кімнати, як живий вибрикує! Хтось підставив ногу коневі, кінь упав і розірвався пополювині, а звідтіля вискочили три хлопці-штукарі в тюремній смугнастій одежі із закованими руками: видно таким способом хотіли втікати з арешту. Збіглися поліцаї і в дуже смішний спосіб розправились з утікачами.

В цім карнавальнім балагані людина трохи відпружувалася і забувала про прикромості щоденного життя. Тут і несподіванка для мене, звісно, за наперед кимось накресленим пляном — "закохується" в мене молода й червоношока 24-річна відповідальна співпрацівниця Академії. Я теж з радости й несподіванки нею зачарувався, розговорився та ще й чарочкою її себе пригостив. Вона стала моєю найвірнішою особою, влипла в мене й вросла назавжди. Що вже й пізніше в її присутності відчував, як продовження того карнавалу, що дав мені стільки веселости і несподіванок.

Далі я помітив, що коли ми з нею мимо проходили, то зустрічні люди з іронією оглядалися на нас і підморгували з підсмішкою. А вона піклується мною і догоджає мені.

— Ось я тобі, майн шац (мій скарбе) принесла кухен (пиріжечків), сама напекла. — Або: — "Давай, давай свою вишиту сорочку, я тобі її виперу й обновлю! Почуватимеш себе в ній, як у своїй Гужівці.

От, думаю, Бог таки віднайшов мене, загубленого, і обдарував своєю ласкою, оцією красунею Баварії. Кароліна звалася. Я не пив горілки, але ходив як п'яний від її опіки. Одного разу сходжу вниз по сходах з другого поверху разом із нею та іншими студентами. Напроти наших сходів величезне на півстіни дзеркало, що всіх нас віддзеркалює, і враження таке, ніби з другого боку Не стіна з дзеркала, а також сходи, а по них валка молодих людей пливе. Між тими молодиками якийсь сухорлявий старичок. Хоча ще не дід, але видно добре життям прим'ятий парубійко. Придивляюся..., а то ж я — Олександр Канюка із Гужівки. Між

молодими я виглядав таки старезний, а до мене прилипла, як квіточка, моя Кароліна. Тут я сам себе впіймав. Щось воно не тее, невдачна композиція. Мені уже ж 40 років, одягнутий нижче пересічного. Моя німецька мова така ламана, що аж неприємно слухати. Чим ти, Сашко із Гужівки, її заповонив? Може своїми вже жовтими проїдженими зубами? Старою, бувалою в бувальцях зашкарублюю шкірою на лиці? Хіба що м'язами рук і плечей, але того не видно. Та швидко я про ці роздуми забув і продовжував бути гідним її краси юности. Та одного разу, вже після всього я побачив її в товаристві того чоловіка із советської місії в Мюнхені, того самого, що мені описала моя господиня Фрау Швайгер: молодий ще, клишоногий, лисий, з неодмінним портфелем під пахвою. Тоді я почав тверезішати від оп'яніння коханням. Тоді я пригадав з німецьких часописів багато статей про советських агентів, що вербувалися з німців. Пізніше я вже цікавився нею більше як советським сексотом, а не улюбленою дівчиною. Її ціллю, яку дав їй "клишоногий", було затримати мене від чергового пароплава до Америки. А тим часом вони приготують якесь обвинувачення, на підставі якого мене німці арештували б офіційно й законно. Я так угадував. Після цього моє кохання до Кароліни нагло зникло, так само, як воно мене несподівано опанувало. Тепер я мусив готуватися до оформлення мого виїзду в Америку.

Чистилище (Скринінг)

Еміграційні чинники часто поводитися із діпівцями, що хотіли емігрувати, провокативно й грубо. Мені в пам'яті занотувався один службовець із канадського еміграційного бюро, по-моєму він був жид або українець. Він усі мови знав, які в Канаді можна почути. Стояв, ніби за прилавком, розпитував того, чия черга підійшла. Кричить на нього, аж слиною бризькає: "Ти їдеш до Канади, а не до тещі в гості..." "Гей,, ти там, розсівся. Ану встань, Канада таких не потребує..." "Ну, брат, як із цепу зірвався" — пошіптували ті, що в черзі стояли. А він показував майбутнім канадцам, що в Канаді на вербі груші не ростуть, так що маєте час іще передумати.

Мовою гібру пробирав одного жида, що хотів щось полагодити без черги, то було чути моїми вухами перший раз у житті. А для українців (по-моєму, тільки для них) приготоване було справжнє чистилище. Сама процедура скрінінгу відбувалася так, що

скрінінгованих групами переводили через коридори. Між кімнатами десь треба сидіти й чекати, а тут увійшов з брудною мітлою якийсь стомлений сміляр та до кожного перехожого службовця емігранційних офісів так сміло й нахабно покрикував — "гей, ти, проклятий жиде, знову прийшов сюди смітити... ану давай звідсіля... А, як я їх нелюблю пархатих жидів!" Та ще й мітелкою на декого намірявся. Ото сміливець. Це була провокація настільки видима, що багатьох із нас веселила, щоб хтось провокатору підтакував, а тоді такого не пустять до Америки. Винахід? За кілька днів я був уже в дорозі до Бремергафену, звідки всі втікачі відпливали кораблем до Америки.

Подорож потягом нагадала мені інші тяжкі мандри: з в'язниці до в'язниці — на Котлас, з Котласу на Медвежу Гору на Біломорканал і назад, втечу, військові походи з Житомира аж під Харків і на тій дорозі три великі бої з німцями.

Потім мандрівка з Києва до Німеччини в часи війни, ночівля і поневіряння десь у смітнику на станції зі страхом, щоб не впійматися і завжди, завжди з великим товаришем — Голодом.

А тут їду також ніби зі страхом, але цей страх іншої натури. Страх за безповоротну втрату рідної України. Шлунок тут не гальмував моїх фантазій. У Бремергафені ще пожили два тижні в бараках удвох із одинадцятилітньою донькою. Мене охоплював невимовний жаль, що пропали всі мої надії побачити ще раз мою Гужівку, весь час чекання і в дорозі почував себе, як на своїх похоронах.

Та все пробував відгадувати невідоме майбутнє. Як ось в таборі пристав до нас заблуканий пес. Невідв'язно завжди чекав під дверима нас до ранку. Ну і ми, в подяку за його прив'язання до нас, завжди добре його годували. Цей собака проганяв нашу журбу і обіцяв нам кращу майбутність. Але одного дня посідали ми на великий пароплав і мусили залишити нашого вірного чотириногого приятеля. Прощай, собачко! Повесели іще когось, пообіцяй майбутнє. Дехто з наших знайомих на кораблі плакав відкрито, а дехто із слізьми ховався, дехто упивався і був п'яний, як темна ніч, щоб не думати про невідоме майбутнє. Довго нам махали руками з берега, а ми їм. Попливли! Обгорнули Англію, потім попрямували на Галіфакс у Канаду. Потім прибули до Нью Йорку, а звітіть до Міннеаполісу.

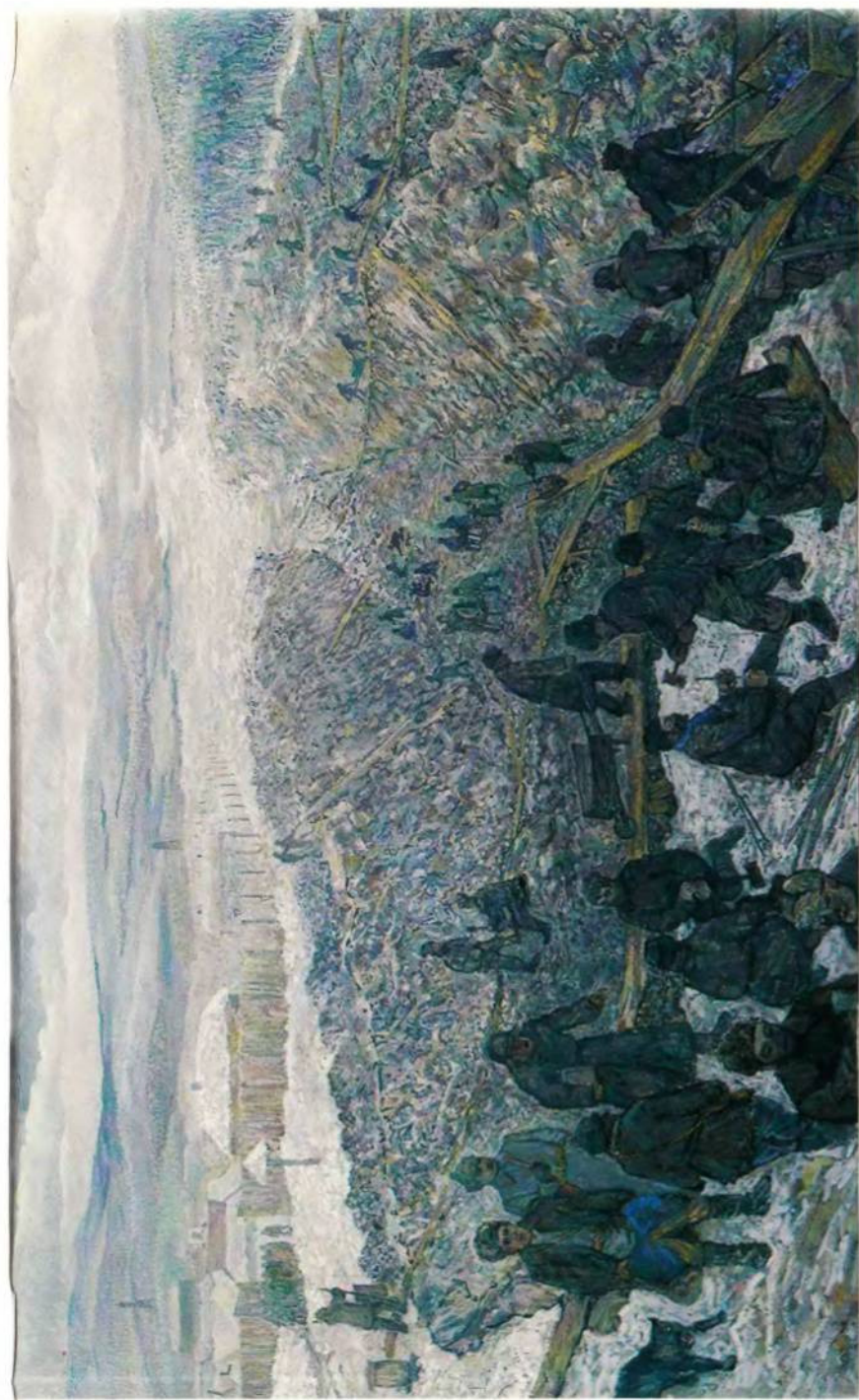
Це вже мені стукнув сорок один рік. Скільки змін відбулося за цей шматочок часу! Чого б я не оглядав, на щоб не надивився в Америці, то перед моїми очима водночас виринала моя Гужівка з

її мешканцями, старими дідами, гарними дівками, городами і садами. Батько, мати і всі родичі, прощайте назавжди! Один дідок-ворожбит ще в Гужівці подивився на мою долоню і сказав: "Житимеш два віки..." Пригодився і цей спогад і підбадьорив мене в моїй новій країні замешкання.

Більше половини утікачів на пароплаві були українці. Одні були зажурені годинами, інші веселі й жартівливі. Їжі було скільки хочеш. Це був для мене час харчового перелому, від якого мені вже ніколи не траплялося бути голодним аж до самої смерти (я так думаю). Щоденні європейські турботи пішли в забуття. Почався мій другий вік. Але в Америці варто жити й п'ять віків, а не два.

"Довга пісня"

Загальний вигляд будівництва каналу.

• АРХАНГЕЛЬСЬК

РІЧКА ПІВНІЧНА ДВІНА

БІЛОМОРСЬК

КОТЛАС

МЕДВЕЖА ГОРА

КІРОВЕ

ЛЕНІНГРАД

МОСКВА

КИЇВ

УКРАЇНА

АКСІОНОВ
КОСАКОВ
ПРИБУТЧ
1931Р